

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**КАФЕДРА ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
ТА ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН**

О. Б. Ганьба, кандидат юридичних наук

ПРАВОМІРНА ТА ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Затверджено ректором академії як монографію

Рекомендовано до друку вченою радою Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
(протокол № 12 від 21 квітня 2016 року)

За загальною редакцією доктора юридичних наук, професора,
заслуженого юриста України Гусарева Станіслава Дмитровича та
кандидата юридичних наук, доцента Ганьби Бориса Павловича

Ганьба О. Б.

Г19 Правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони
державного кордону України : монографія / О. Б. Ганьба ; за заг.
ред. С. Д. Гусарева, Б. П. Ганьби. – Хмельницький : Видавни-
цтво НАДПСУ, 2017. – 224 с.

ISBN 978-617-7247-20-2

У монографії досліджуються особливості історичного процесу
формування правової поведінки прикордонної сторожі на теренах
української держави. Визначені поняття правової та правомірної по-
ведінки, правопорушення з урахуванням їх специфіки у сфері охорони
державного кордону України. Здійснено комплексний аналіз міжна-
родних і вітчизняних нормативно-правових актів та на їх основі ок-
реслено систему й особливості існуючих форм і методів забезпечення
законності суб'єктів охорони державного кордону. Проаналізовано й
узагальнено вітчизняний і зарубіжний досвід здійснення профілак-
тичної роботи з суб'єктами охорони державного кордону, на підставі
чого рекомендовано додаткові заходи щодо підвищення її ефективнос-
ті. Підготовлені пропозиції щодо удосконалення чинного законодав-
ства з питань запобігання та протидії протиправній поведінці суб'єк-
тів охорони державного кордону України.

Призначена для курсантів і слухачів НАДПСУ, студентів та ви-
кладачів вищих юридичних навчальних закладів, фахівців у галузі
охорони державного кордону та інших сфер правоохоронної діяльнос-
ті.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГУДСУ – Головне управління Державної служби України
Держкомкордон – Державний комітет у справах охорони державного кордону
Держмитслужба – Державна митна служба
ДПСУ – Державна прикордонна служба України
ДМСУ – Державна міграційна служба України
ДФСУ – Державна фіскальна служба України
ЗСУ – Збройні Сили України
КК – Кримінальний кодекс
КПК – Кримінально-процесуальний кодекс
КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення
МВС – Міністерство внутрішніх справ
МЗС – Міністерство закордонних справ
Міндоходів – Міністерство доходів та зборів
Мінекономрозвитку – Міністерство економічного розвитку і торгівлі
Мінінфраструктури – Міністерство інфраструктури України
Міноборони – Міністерство оборони
Мінфін – Міністерство фінансів
Мін’юст – Міністерство юстиції
ОВС – органи внутрішніх справ
ОКПС – Окремий корпус прикордонної сторожі
ПВУ – Прикордонні війська України
СБУ – Служба безпеки України
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
ЦК – Цивільний кодекс

ВСТУП

Подальший розвиток України як суверенної європейської держави в умовах тривалого військового протистояння передбачає зміцнення її безпеки, територіальної цілісності, а отже охорони та захисту державного кордону. Зазначені завдання, відповідно до ч. 3 ст. 17 Конституції України, покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, від якості й ефективності діяльності яких залежить не тільки повне та всебічне виконання поставлених перед ними завдань, а й подальша розбудова правової державності в Україні, утвердження зрілого громадянського суспільства на засадах законності і демократії, що ґрунтуються на належній правовій поведінці всіх суб'єктів права.

Специфіка діяльності суб'єктів охорони державного кордону породжує, у свою чергу, особливості їх як правомірної, так і протиправної поведінки, що потребує детального їх дослідження, особливо у вузьких сферах життєдіяльності держави, якою є сфера діяльності Державної прикордонної служби України.

Саме цими факторами зумовлена нагальна необхідність удосконалення та підвищення ефективності функціонування Державної прикордонної служби України, Збройних Сил України та інших органів української держави, на які покладено обов'язок охорони державного кордону, зміцнення її правових і демократичних засад, забезпечення реалізації принципу верховенства права, неухильного дотримання законності, відкритості та прозорості службової діяльності зазначених суб'єктів, патріотизму, компетентності та професіоналізму особового складу, про що йдеться у Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України.

Загальні теоретичні положення, що стосуються правової поведінки та її основних видів, засобів їх реалізації, відображені у працях вітчизняних вчених: М. Г. Братасюк, Ю. А. Ведернікова, Є. О. Гіди, О. Ф. Граніна, С. Д. Гусарева, В. В. Копейчикова, А. М. Колодія, А. Ф. Крижановського, О. Г. Кулика, М. С. Малєїна, П. П. Михайленка, В. В. Оксамитного, С. М. Олейникова, П. М. Рабіновича, О. Ф. Скакун, О. Д. Тихомирова, В. І. Шакуна, А. О. Штанька та інших.

Проблемам дослідження правової поведінки та її головних різновидів у загальнотеоретичному й історичному аспектах присвячували свої праці також і зарубіжні науковці: С. С. Алексєєв, Ю. І. Гревцов, С. М. Кожевников, В. М. Кудрявцев, В. С. Нерсєсянц, М. А. Пьянов, О. М. Плеханов, А. О. Плеханов тощо.

Однак більшість з них у своїх працях, присвячених правовій поведінці спеціальних суб'єктів, не торкалися її дослідження саме у сфері охорони державного кордону України.

Водночас у наукових здобутках представників Державної прикордонної служби України (В. В. Голінка, А. А. Желдака, В. Л. Зьолки, М. І. Кабачинського, В. Г. Кохана, В. І. Мірошніченко, А. Ф. Моти, М. М. Поліщука, В. В. Райка, С. О. Філіппова, В. І. Царенка та ін.) проблеми правомірної та протиправної поведінки персоналу досліджувалися, як правило, в історичному, педагогічному та психологічному аспектах, оминаючи її правові характеристики та проблематику. Крім того, питання, що вже знайшли своє висвітлення у наукових працях, потребують із плином часу певного переосмислення та подальшої розробки з урахуванням міжнародних досягнень, викликаних реформаційними, інтеграційними та глобалізаційними тенденціями сучасної політики нашої держави.

Отже, обрання проблематики правомірної та протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону як предмета дослідження зумовлене необхідністю комплексного осмислення еволюції формування такої поведінки, узагальнення теоретичних здобутків у цій сфері, що стосуються їх поняття, сутності, класифікації, особливостей, з метою вироблення дієвих рекомендацій щодо запобігання та протидії правопорушенням.

Зазначене вище підкреслює актуальність та обумовлює вибір теми дослідження.

У монографії здійснено систематизацію наукових джерел з проблематики правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону та її основних різновидів, на підставі чого охарактеризовано стан дослідження проблеми та внесок представників різних галузей наукових знань у її дослідження; виокремлено особливості правомірної та протиправної поведінки в контексті специфіки правового регулювання охорони державного кордону; запропоновано класифікацію причин вчинення правопорушень суб'єктами охорони державного кордону України на підставі об'єктивних, суб'єктивних та об'єктивно-суб'єктивних критеріїв.

Особливу увагу в зазначеній праці приділено питанням висвітлення основних видів і форм протиправної поведінки у діяльності суб'єктів охорони державного кордону, правових форм і методів забезпечення законності в діяльності досліджуваних суб'єктів, аналізу профілактичної та правовиховної роботи як засобів запобігання правопорушенням суб'єктів охорони державного кордону України та утвердження правомірної поведінки.

У роботі викладена система наукових аргументацій щодо доцільності прийняття консолідованого кодексу юридичної відповідальності та морально-етичного кодексу поведінки персоналу органів правоохоронної діяльності України, що має важливе значення для практичної діяльності правоохоронних органів.

Основні положення монографії покликані сприяти подальшому розвитку та прикладному використанню основних положень теорії правомірної та протиправної поведінки у сфері охорони державного кордону України, використанню її положень у правотворчій діяльності як теоретичного підґрунтя для розробки проектів відомчих підзаконних актів, у правозастосувальній діяльності як методичні рекомендації для формування мотиваційної частини правозастосовних рішень зі справ дисциплінарного провадження, а також у навчальному процесі.

Розділ 1

ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВОМІРНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

1.1. Стан наукового опрацювання проблем правомірної та протиправної поведінки у сучасних наукових джерелах

Правомірна поведінка як соціально корисний різновид правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону виступає необхідною умовою утвердження законності та правопорядку у правоохоронних структурах України. Адже згідно з частиною 3 ст. 17 Конституції України забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються не тільки на Державну прикордонну службу України (ДПСУ), а й на відповідні військові формування та правоохоронні органи нашої держави [1].

Саме зазначене положення Конституції України є об'єднувальним фактором комплексного дослідження проблем правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону та виконання ними інших завдань задля забезпечення безпеки Української держави.

У новітній період розвитку правової науки теоретичні аспекти правомірної поведінки та правопорушень загалом як головних видів правової поведінки досліджувало багато вчених. Зокрема, проблематиці загальних проблем правопорушень та їх окремих видів присвячено праці В. Б. Авер'янова, А. Б. Агапова, О. Ф. Андрійко, Д. М. Бахраха, О. М. Бандурки, Л. Р. Бі-

лої, К. Л. Бугайчука, М. Д. Дурманова, Є. В. Додіна, А. І. Долгової, О. С. Іоффе, Р. А. Калюжного, Н. С. Карпова, Л. В. Ковалю, В. К. Колпакова, В. В. Копейчикова, М. В. Костицького, І. Я. Козаченка, Є. В. Курінного, Н. Ф. Кузнецової, С. В. Ківалова, Д. М. Лук'янця, Г. К. Матвєєва, А. Ф. Моти, М. І. Панова, А. А. Піонтковського, А. Н. Трайніна, М. Д. Шаргородського, а також правознавців США: Дебри Лі, Чарльза Хола, Сюзан Бейрон та ін.

Проблеми правової поведінки в цілому та правомірної зокрема досліджували такі вчені, як О. В. Батанов, М. Г. Братасюк, С. М. Братусь, М. М. Вопленко, І. В. Воронова, Є. О. Гіда, Ю. І. Гревцов, Т. О. Гуменюк, В. П. Казимірчук, А. Ф. Крижановський, В. М. Кудрявцев, А. В. Лещенко, О. А. Лукашева, М. С. Малєїн, В. В. Оксамитний, С. М. Олейников, І. М. Погрібний, М. А. П'янов, Т. М. Радько, Д. В. Рукавішников, О. Ф. Скакун, О. Д. Тихомиров, Н. Г. Швидак та ін.

Окремі питання досліджуваної проблематики в педагогічному, історичному та психологічному аспектах аналізували й науковці прикордонної служби, зокрема В. В. Голінко, А. А. Желдак, В. Л. Зьолка, М. І. Кабачинський, В. Г. Кохан, В. І. Мірошніченко, М. О. Морозов, О. М. Плеханов, А. О. Плеханов, М. М. Поліщук, В. В. Райко, С. О. Філіппов, В. І. Царенко та ін.

Учені О. Б. Андрєєва, М. І. Ануфрієв, Д. В. Волков, С. Д. Гусарєв, А. М. Колодій, О. М. Музичук, О. В. Негодченко, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко, А. А. Стародубцев, В. І. Шаkun, А. О. Штанько досліджували зазначені проблеми і в суміжних правоохоронних сферах суб'єктів правоохоронної діяльності нашої держави щодо запобігання та протидії правопорушенням серед особового складу зазначених структур.

Таким чином, аналіз зазначених наукових джерел дозволив систематизувати їх на три групи: джерела загальнотеретичного характеру, наукові праці вчених суміжних сфер правоохоронної діяльності та роботи науковців прикордонної служби України, Російської Федерації, Республіки Молдова та інших країн.

Однак на сьогодні відсутні наукові праці, які б у комплексі характеризували окреслену проблему у правовому зрізі діяльності визначених законом суб'єктів, до обов'язків яких належить забезпечення безпеки та недоторканності державного кордону України і, насамперед, ДПСУ.

Отже, як показує аналіз різних джерел, прикордонна сторожа існувала ще задовго до формування української нації. Проте охорона державних кордонів еволюціонувала одночасно з активним розвитком національної державності і здійснювалася не тільки спеціальними формуваннями, а й іншими силовими структурами (княжими дружинами, армійськими підрозділами, козачими заставами та ін.).

Поняття “кордон” почало утверджуватися ще в Давньому Єгипті у XX ст. до н. е., коли фараон Аменемхет I спорудив фортецю під назвою “Стіни князя” на північному сході своєї держави для захисту земель дельти Нілу від набігів азійських племен з території Сирії і Палестини. Поряд з оборонними функціями у фортеці здійснювалися і так званий прикордонний та митний контроль.

У XIX ст. до н. е. фараон Сенусерт III дійшов висновку щодо необхідності створення у своєму війську спеціальних формувань для охорони кордону. У той час зародилося щось схоже на військову повинність, яка передбачала залучення до військової служби частини молодих єгиптян, у тому числі й у прикордонну варту [2, с. 36].

Привертає увагу той факт, що вже в ті часи на державному рівні постало питання забезпечення законності на кордонах країни при створенні й комплектуванні війська фараона та єгипетської прикордонної варти.

Вагомий внесок у формування теоретичних першооснов для всебічного дослідження проявів правомірної та протиправної поведінки як головних різновидів правової поведінки в різні епохи розвитку держави і права зробили давньогрецькі філософи Платон, Аристотель, Епікур; римські юристи Гай, Ульпіан; французькі просвітителі Шарль Монтеск'є, Жан-Жак Руссо; англійські мислителі Томас Гоббс, Джон Локк; німецькі філософи Гегель, Фейєрбах, Шопенгауер та інші ви-

датні науковці. Праці зазначених мислителів є світовим надбанням, а окремі положення з них слугують відправною точкою і в нашому дослідженні.

Платон злочини проти держави, вчинені державними службовцями, ставив на друге місце після святотатства за ступенем суспільної небезпеки. Адже вони (службовці) мали б, але не звернули уваги на факти їх підготовки, вчасно не застерегли і нічого не зробили, щоб їх зупинити [3, с. 309].

У працях Платона та Аристотеля поряд з аналізом причин правопорушень та соціальної кризи в Греції наведено також приклади заборон, пов'язаних з охороною кордону держави, за які передбачалася юридична відповідальність (введення ладану, пурпуру, фарбованих тканин тощо). Не дозволялося вивезення предметів, необхідних власній країні. Стражів, які сприяли цьому, притягували до відповідальності [3, с. 301–302; 4, с. 87].

Таким чином, уже в ті часи існували спеціально уповноважені посадові особи на кшталт сьогоднішніх прикордонників і митників, обов'язком яких було запобігання вчиненню правопорушень на кордонах держави та утвердження правомірної поведінки серед прикордонної сторожі.

Наступний етап розвитку вчення про основні види правової поведінки започатковується римським приватним правом. Так, в основу класифікації злочинів (публічних деліктів) у давньоримському праві покладено об'єкт, на який було вчинено замах. Серед видів злочинів виділялися і військові злочини, наприклад, втеча вершника з поля битви, що мала місце, як правило, на кордонах держави. Ухилення від активних дій вже тоді визнавалося проявом злочинного діяння за умови, що на особу було покладено правовий обов'язок вчинити певні дії, наприклад, захист кордону держави [5, с. 152–153].

Отже, навіть поверховий аналіз окремих праць античних мислителів і давньоримських правознавців підтверджує висновок щодо поступового розвитку вчення про протиправну поведінку у зрізі класифікації правопорушень, поділу їх на приватні та публічні, визначення поняття злочину, окреслення причин правопорушень тощо.

В Україні загальнотеоретична концепція протиправної поведінки й утвердження правомірної поведінки в діяльності суб'єктів охорони державного кордону пройшла довгий і складний шлях власного розвитку, переплітаючись із процесом становлення такої ж концепції у Російській Федерації, оскільки тривалий час обидві держави перебували у складі Російської імперії, а згодом і Союзу Радянських Соціалістичних Республік, мали спільні кордони, взаємно забезпечували їх безпеку і недоторканність.

Щодо дослідження головних видів правової поведінки в діяльності прикордонної сторожі тих часів на теренах теперішньої України, то перші згадки про це знаходимо у творах І. П. Крип'якевича, Б. П. Гнатевича, З. Стефаніва та ін. Згадані автори зазначають, що у 40-х роках XII ст. розпорошені степові орди, переважно печеніги, торки, берендеї, піддалися під українську владу київських князів та були "осаджені" на степовому прикордонні для здійснення охорони південних кордонів правобережної Київщини спільно з корінним давньоруським населенням [6, с. 21–22].

В. І. Боярський описує, що у XIII ст. для заохочення заселення прикордонних земель, згоди на службу для захисту рубежів держави, а також за сумлінну діяльність з охорони князівських земель вводились різні види пільг: звільнення від кріпацтва, надання в користування багатих земель, лісів тощо [7, с. 15–17].

О. І. Нелін зазначає, що в Давньоруській державі законодавча діяльність здійснювалася у формі княжих і церковних статутів, договорів князів між собою та з народом, укладання міжнародних договорів, які певною мірою торкалися і проблем прикордонної діяльності. Пізніше більшість зазначених статутів було зібрано в Руській Правді [8, с. 5].

Ураховуючи статус князя як фактичного глави держави, його розпорядження стосувались як цивільного населення, так і військового люду (у тому числі і прикордонних вартів), які охороняли княжі володіння, тому будь-які протиправні діяння, що порушували встановлений князем порядок, невиконання його волі сприймалися як злочини. Водночас заохочувалась усіляко їх правомірна діяльність.

Так, за Руською Правдою “образа” (злочин) означала заподіяння шкоди матеріального, фізичного або морального характеру [9, с. 107]. Такими могли бути будь-які посягання на особистість, особисту честь і гідність, майно (убивство, образливі дії, що принижують честь, крадіжка та ін.) [10, с. 195].

На винуватих у вчиненні злочинів за доби Київської Русі чекало позбавлення усіх прав, конфіскація майна і перехід його у власність князя (держави) [8, с. 7].

З огляду на викладене можна зробити висновок про вагоме значення особистості князя в державотворенні тієї доби та незаперечний авторитет княжої волі в питаннях забезпечення законності як на рівні всього князівства, так і на рівні підпорядкованих військових формувань прикордонних вартових, до обов’язків яких належала охорона кордонів князівських земель від посягань ззовні.

Дослідження забезпечення законності шляхом утвердження правомірної поведінки в діяльності суб’єктів охорони державного кордону за часів зародження, становлення та розвитку прикордонної служби України, яка тривалий час перебувала у складі Російської імперії, здійснили такі російські й українські вчені, як: В. І. Боярський, В. І. Бурдужук, А. С. Велідов, М. І. Кабачинський, В. Л. Снегірьов та ін.

Перша письмова звітка про існування прикордонної варти в Московській державі датується 1380 р., коли митрополит Всія Русі Алексій у своїй грамоті на Черлений Яр згадав про таємні караули на Хопрі й Дону.

З розвитком Московської держави кількість прикордонних сторож збільшується, але до XVI ст. сторожова служба не була постійною, а мала суто епізодичний характер [2, с. 95–96].

З першої половини XV ст. до охорони кордонів стали залучатися “городові козаки”, які були вільними людьми й отримували за свою правомірну службу землю і звільнення від податків [11, с. 115].

Таким чином, у XV ст., як і в більш ранні часи, головним засобом утвердження правомірної поведінки у прикордонній службі щодо діяльності з охорони державних рубежів виступали матеріальні блага.

16 січня 1571 р. було прийнято перший військовий статут сторожової (прикордонної) служби “Боярський приговор про станичну і сторожову службу”, яким було завершено організацію сторожової служби як окремого військового формування та закріплено на законодавчому рівні принципи розміщення підрозділів, їх завдання, порядок дій вартових і станичників при виявленні ворога, правила їх дисциплінарної відповідальності, матеріального оснащення тощо [7, с. 30].

Дія зазначеного царського акта розповсюджувалася і на землі нинішньої України (Сумська, Донецька та інші області). Цей статут містив низку дозволів, заохочень, заборон і покарань щодо регламентації дій прикордонної сторожі, завдяки яким заохочувалася правомірна поведінка, витіснялася їх протиправна діяльність, чим підвищувалася якість і ефективність прикордонної служби [11, с. 320–321].

Так, одним з найтяжчих правопорушень було залишення сторожею місця несення варті до її заміни. У тому випадку, якщо вартовий залишав сторожу під час воєнних дій, то вироком від імені царя йому визначалася смертна кара.

Дієвим видом покарання вважався грошовий штраф, що стягувався з тих сторожів, які запізнювалися на службу та невчасно здійснювали заміну своїх товаришів. Розмір штрафу визначався вироком “по полуполтине на человека на день” [11, с. 321].

Пізніше зазначений статут неодноразово змінювався і доповнювався [12, с. 35]. Одним з головних доповнень, уведених у 1573 р., стало запровадження обов’язку станичників, які, зустрічаючись на урочищах, мали обмінюватися спеціально встановленими знаками, що покращувало їх взаємний контроль. З цією метою у 1577 р. було введено посади особливих наглядачів зі спеціальними повноваженнями [13, с. 75]. Це свідчить про поширення у XVI ст. серед станичників прикордонної варті протиправної поведінки.

У 1623 р., у зв’язку з розширенням володінь Московської держави, збільшенням кількості сторожової охорони, вводиться в дію новий статут сторожової і станичної служби, яким удосконалюється механізм охорони та захисту державного

кордону (введення “наказних” та “доїзних” пам’ятей тощо) з метою підвищення якості та всеосяжності прикордонної служби і забезпечення правомірної поведінки персоналу [7, с. 48; 13, с. 75].

На початку XVIII ст. гострою проблемою на державному рівні постала проблема контрабанди, суб’єктами вчинення якої були також представники прикордонної та митної служби. Тому у 1718 р. Петро I для запобігання контрабанді всі митні питання відніс до компетенції новоствореної Комерц-колегії, оскільки хабарництво в управлінні прикордонних і митних підрозділів стало звичним явищем серед чиновників [14, с. 272].

В. І. Боярський описує такі методи боротьби з контрабандою, запроваджені Петром I у 1723 р.: виставлення міцних застав на головних дорогах; будівництво загат з дерев на лісових проїздах; перекопування проходів глибокими ровами; запровадження рухомих роз’їздів для контролю нелегальних шляхів; влаштування засад у випадку наявних слідів порушень кордону; уведення додаткових застав і варт на кордоні тощо [7, с. 70].

Викладені історичні факти свідчать про поширення протиправної поведінки серед суб’єктів охорони державного кордону, що знаходило своє відображення у вчиненні ними таких розповсюджених злочинів, як контрабанда, одержання різного роду неправомірної вигоди та ін.

Для посилення боротьби з контрабандою та забезпечення законності на державному кордоні запроваджувалися і більш жорсткі та радикальні заходи, наприклад, карання смертю через повішання на місці вчинення злочину.

Отже, вищевикладені факти свідчать про активну участь у порушеннях правил несення служби та загалом законності представників керівної ланки – командирів і начальників, які самі сприяли контрабанді й чинили опір нововведенням.

У процесі дослідження головних видів правової поведінки в діяльності суб’єктів охорони державного кордону звернемо увагу на прикордонну діяльність запорозьких козаків, а саме

на особливості утвердження ними правомірної поведінки, забезпечення дисципліни та військового порядку.

Грунтовні дослідження історичного аспекту діяльності запорозьких козаків здійснили такі відомі вчені, як: М. С. Грушевський, М. О. Максимович, Н. Д. Полонська-Василенко, Д. І. Яворницький та ін. Їх праці становлять цінну спадщину вітчизняної історичної науки. Проблематику системи засобів охорони кордонів запорозькими козаками, їх особливості досліджував М. І. Кабачинський, Г. І. Трофанчук та інші науковці. Різнобічні питання історії українського козацтва, їх військової та політичної організації у своїх працях досліджували також Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, О. В. Поступний, А. В. Поух, А. Г. Слюсаренко, І. С. Стороженко та інші вчені.

Однак проблема утвердження правомірної поведінки, забезпечення дисципліни та військового порядку на Запорозькій Січі у сфері охорони та захисту кордону Вітчизни досліджувалася, як правило, в історичному аспекті, оминаючи її правові характеристики та юридичні сторони.

Для більш детального аналізу досліджуваної проблеми пропонуємо, насамперед, з'ясувати етимологічне значення поняття “козак”. Так, в українській та інших культурах цей термін завжди асоціюється з охороною та захистом певної території, земель, торгових шляхів, мисливських угідь тощо. Уперше він згадується ще в Початковій монгольській хроніці у 1240 році, а вже у “Кодексі Куманікус” – словнику половецької мови 1303 року – це слово означало “страж”, “конвоїр”, “той, хто несе сторожову службу”.

В українських письмових джерелах воно вперше згадується у кінці XV ст. у праці М. Бельського “Хроніка” і означало мужню, вільну, хоробру людину, яка не терпить над собою насильства і здатна обороняти свій край, свою Вітчизну [15, с. 134].

Тому ще на початку свого зародження українське козацтво стало виконувати подвійну функцію: колонізації необжитих земель і захисту порубіжжя від татаро-турецьких набігів [16, с. 119].

Байдужість польської влади щодо захисту земель “українських холопів” від таких набігів спонукала простий народ об’єднувати зусилля і зі зброєю в руках боронити свою землю, свободу і життя від зовнішніх посягань, виконуючи тим самим функції прикордонної сторожі [15, с. 142]. Аналогічної точки зору дотримуються і автори монографії “Історія українського війська”, наголошуючи, що козаччина сформувалася із суспільних низів і була від початку народним військом [6, с. 170].

Виконання на постійній основі прикордонної сторожової служби запорозькими козаками підтверджує і одна з теорій походження козацтва – захисна, згідно з якою козацтво у вигляді Запорозької Січі сформувалося у зв’язку з потребою відсічі татаро-турецької загрози і постійної охорони південних кордонів від небезпеки вторгнення, у чому кровно була заінтересована польська прикордонна сторожа. Цим самим козаки відігравали роль захисників християнського світу від мусульманської експансії [17, с. 136–140].

Таким чином, складовими національної ідентичності для запорозьких козаків були: територія, обмежена кордонами, як нерозривна єдність козацького воїнства зі своєю землею; Вітчизна, що пов’язувалася насамперед із політико-правовими проявами суспільного життя; національна гідність, що виявлялась у патріотизмі, вільнолюбстві, мужності, терплячості, вірності присязі, готовності служити Вітчизні заради “загального добра” тощо [18, с. 125].

Виходячи з вищезазначеного, головною метою охорони кордонів запорозьцями був захист рубежів Батьківщини та власної свободи від несподіваного вторгнення ворогів [13, с. 3].

Ю. А. Мицик, С. М. Плохій та І. С. Стороженко також зазначали, що метою прикордонної служби козаків було своєчасне виявлення наближення татар або інших ворогів і попередження про це Війська Запорозького та населення міст і сіл України [19, с. 103]. Такої ж думки притримується і М. І. Кабачинський, аналізуючи організацію прикордонної варти козаками Слобожанщини: “перш за все козакам необхідно було захистити певну частину країни, Дике поле від татарських нападів...” [11, с. 125, 129].

Запорукою якісного виконання найголовнішого завдання з охорони Батьківщини від нападу ворогів було чітке дотримання дисципліни запорозькими козаками, усіх писаних і неписаних правил, що сприяло утвердженню військового порядку на Запорозькій Січі. Засобом регламентації зазначеної діяльності було звичаєве публічне козацьке право, яке не тільки регулювало порядок несення прикордонної сторожової служби козаками, а й регламентувало процедуру виборів козацької старшини, правила ведення воєнних дій, судочинство, правила землекористування, закріплювало види правопорушень, систему покарання тощо. Козаки майже не визнавали дії статутів, писаних законів, магдебурзького права та інших державних правових джерел, побоюючись зазіхання на свою свободу і засади вільного життя.

Переважаюча відсутність писаного права в запорозьких козаків пояснюється ще й високою динамікою напіввійськового повсякденного життя, викликаного частими військовими походами (не було часу писати, удосконалювати і систематизувати закони). До того ж козацька старшина не бажала займатися правотворчою діяльністю, адже їй усні звичаї, традиції, заборони легше було трактувати на свою користь [20, с. 160].

Звичаєве консервативне козацьке право, спираючись на досвід минулих поколінь, сприяло єдності та згуртованості Війська Запорозького.

Н. Д. Полонська-Василенко, наголошуючи на силі єдності козаків, зазначала, що якби на Запорожжі не було б єдності та братерства, то не могло бути й монолітності Запорозької Січі [21, с. 131].

Яскравим прикладом сказаного є той факт, що кошовий отаман звертався до козаків по-братськи, називаючи їх “братчиками, панами-молодцями, товаришами” [22, с. 175].

Яценко-Зеленський, відвідавши Запорозьку Січ у 1750 і 1751 рр., пише, що між козаками існує звичай, за яким усякий козак поважав курінного отамана та свого товариша як рідного брата. Саме завдяки цьому між козаками існувала стійка злагода [19, с. 100–101].

Як свідчать окремі джерела, священники також брали активну участь у забезпеченні правомірної поведінки, належної дисципліни та військового порядку серед козаків під час несення ними прикордонної служби. Їх моральний авторитет сприяв владнанню внутрішніх конфліктів, розвитку освіти та підвищенню духовної культури серед козаків [23, с. 45].

Історії відомо багато фактів, які свідчать про глибоку релігійність козаків. Присвячуючи життя служінню Богові, запорозькі козаки нерідко ставали справжніми лицарями, подвижниками і захисниками православної віри, щирими виконавцями євангельських заповідей – своєрідного морального кодексу. Зустрічалися не поодинокі випадки постригу козаків у монахи [24, с. 13, 16–17].

Утримання належної військової дисципліни як запоруки правомірної поведінки на Запорозькій Січі, у тому числі і в процесі охорони кордону Вітчизни, забезпечувалося високою вимогливістю військової старшини та діючою системою покарань, що застосовувалися січовими та паланочними судами за вчинення правопорушень.

Систему суб'єктів забезпечення правомірної поведінки, належної дисципліни та військового порядку на Запорозькій Січі представляли:

січова рада як вищий законодавчий, адміністративний і судовий орган Січі, рішення якої були обов'язковими до виконання. Як правило, рада розглядала найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, проводила розподіл земель та угідь тощо. Важливою функцією ради було обрання уряду Запорозької Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової або полкової старшини;

військова старшина, до якої належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани;

військові служителі, яких представляли хорунжий, бунчужний, довбиш, канцеляристи та інші особи;

похідні та паланкові начальники були представлені полковниками, писарами, осавулами та іншими посадовцями.

До головних функціональних обов'язків зазначених посадових осіб у зрізі забезпечення правомірної поведінки, належної дисципліни та військового порядку у Війську Запорозькому, у тому числі і у сфері прикордонної сторожової служби, належать такі:

Кошовий отаман об'єднував у одній особі військову, адміністративну, судову і духовну владу. У військовий час кошовий виконував обов'язки “головного командира” війська, у руках якого зосереджувалася відносно необмежена влада. А у мирний час, як зазначає Д. І. Яворницький, він ототожнювався з “конституційним владикою”, який управляв усією територією козацьких вольностей з їх паланками, поселеннями, зимовниками тощо. Також кошовий отаман виконував обов'язки верховного судді у Війську Запорозькому, а тому визначав вид покарання правопорушникам за вчинені проступки і злочини. Окрім вищезазначеного, кошовий вважався верховним начальником Запорозького духовенства, а тому приймав і призначав духовників з Києва в січову та паланочні церкви [22, с. 172–176].

Військовий суддя вважався другою особою після кошового отамана у Війську Запорозькому. Він наглядав за дотриманням усталених звичаїв і споконвічних порядків, на яких базувалася як охорона державного кордону, так і увесь устрій козацького життя. У своїх рішеннях він керувався писаними правилами, проте в основному звичаями та традиціями, які переходили з уст в уста, від батька до сина й освячувалися досвідом багатьох поколінь, були складовою козацького звичаєвого права. В обов'язки військового судді входило: суд над обвинуваченими; “розслідування” кримінальних і цивільних справ; проголошення вироку суду стосовно злочинців тощо.

Військовий писар забезпечував діловодство (“писемні справи”) Війська Запорозького, пов'язане з обліком фінансових надходжень і витрат; ведення офіційного листування з главами, вельможами та іншими посадовими особами зарубіжних держав від імені всього війська, організовував розробку і прийняття будь-яких указів, ордерів, готував відповіді на

листи, які надходили на ім'я кошового отамана та всього низового війська тощо.

Щодо військового осавула, то його обов'язки здебільшого носили виконавчий характер: нагляд за порядком і дисципліною між козаками, у тому числі і під час несення прикордонної сторожової служби як у мирний час на Січі, так і у військовий (у таборі); нагляд за виконанням судових вироків за рішенням кошового отамана або всієї ради як у самій Запорозькій Січі, так і в окремих паланках війська; проведення слідства з приводу вчинених козаками злочинів; охорона всіх проїжджаючих по степах у межах кордонів запорозьких вольностей; організація охорони кордонів; захист інтересів війська у прикордонні; спостереження за ходом битви під час військових баталій тощо [22, с. 172–182].

У процесі дослідження особливостей забезпечення правомірної поведінки в прикордонній діяльності запорозьких козаків слід проаналізувати окремі законодавчі джерела тієї доби.

Так, положення “Статуту про устрій Війська Запорозького”, який був прийнятий влітку 1648 року гетьманом Запорозької Січі Богданом Хмельницьким, а також інші акти, які регламентували козацьку діяльність, визначали діяння, що кваліфікувалися як кримінальні злочини під час здійснення охорони та захисту державного кордону тогочасної України. Прикладами таких злочинів є: посягання на побратимство, вбивство людини, дезертирство з охоронюваного кордону, не своєчасне оповіщення про небезпеку звуковим чи візуальним сигналом, якщо це спричинило тяжкі наслідки, невиконання наказу, пияцтво під час несення прикордонної служби, ухилення від служби, насильство щодо сторонніх осіб, бійка тощо. За зазначені вище діяння правопорушники несли відповідальність у вигляді різноманітних покарань, у тому числі і смертної кари.

Документи судоводства Запорозької Січі, що дійшли до нашого часу, свідчать про демократичний і публічний характер козацького суду. Широко використовувалися такі пом'якшувальні заходи, як узяття винуватця “на поруки” або зменшення покарання, ураховуючи його сімейне становище, наявність

малолітніх дітей та ін. Однак на Січі також суворо каралися такі злочини, як бійки між козаками, вбивства людини на побутовому ґрунті або на ґрунті пияцтва, крадіжки приватного або громадського майна, втрата совісті і невиконання обов'язку, що виявлялося, наприклад, у дезертирстві з поля бою. Залежно від масштабів злочину та наслідків, ним заподіяних, на Запорозькій Січі застосовувалися такі покарання: 1) позбавлення руки або ноги шляхом перелому або відрубання; 2) кара на шибениці, однак від шибениці винного козака могла врятувати дівчина, яка побажала вийти за нього заміж, що свідчить про гуманізм козацької системи покарань [17, с. 154]; 3) хоча і досить рідко, проте застосовувалося насадження на гостру палю (дерев'яний або залізний стовп); 4) побиття киями біля ганебного стовпа [19, с. 101–103].

За тяжкі злочини, учинені під час охорони та захисту державного кордону, винну особу засуджували до смертної кари. Незважаючи на її відміну указом російського царя у 1749 році, кошові отамани ігнорували цю заборону і продовжували її застосовувати з метою підтримання належної дисципліни і військового порядку [20, с. 165].

Окремо варто наголосити на дотриманні принципу невідворотності покарання за вчинення правопорушення не тільки щодо рядових козаків, але і кошових отаманів.

Так, кожний кошовий отаман щорічно, 1 січня, під час чергових виборів військової старшини звітував про свою діяльність, що стосувалася війська. При цьому, якщо під час звіту в діях кошового вбачали будь-які злочинні дії, спрямовані проти війська, будь-яке схвалене ним неправильне рішення суду чи інші незаконні діяння проти усталених запорозьких звичаїв, його також жорстоко карали [22, с. 174].

Попри необмежену владу, у відносинах з сусідніми державами кошовий отаман не мав права одноосібно вирішувати будь-які справи без згоди товариства. Якщо таке траплялося, то запорожці сходилися на січовий майдан і всією громадою судили кошового за порушення “козацьких звичаїв”. Якщо він не міг виправдатися, то знімали кошового з посади, а при скоєнні особливо тяжких злочинів – карали смертю [23, с. 36–37].

Варто погодитися з думкою науковців, які стверджують, що важливу роль у забезпеченні правомірної поведінки, належної дисципліни та військового порядку серед запорозьких козаків також відігравала й особлива філософія оцінки та ставлення до життя і смерті, яку запорозжці висловлювали однією фразою: “Смерті не треба боятися, бо від неї все рівно не вбережешся” [19, с. 138].

На підтвердження викладеного варто привести приклади очевидців тих подій щодо характеристики запорозьких козаків.

Так, французький інженер і військовий картограф Боплан, перебуваючи на польській службі, і переважно в Україні, характеризував запорозжців таким чином: “Вони дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу; на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінують свого життя”. “Вони кмітливі і проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя...” [23, с. 38].

П’єр Шевальє у своїй книжці “Історія війни козаків проти Польщі” писав: “Мешканці України, які сьогодні всі називають себе козаками і які з гордістю носять це ім’я, мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і не здатні терпіти ярма, невтомні, сміливі і хоробрі...” [19, с. 131].

Турецький літописець Наїма (XVII ст.) так зауважив щодо запорозьких козаків: “...неможливо знайти на землі людей більш сміливих, які б так мало піклувалися про своє життя і так мало боялися б смерті” [25; 19, с. 132].

Узагальнюючи викладене, слід підкреслити, що звичай людської гідності, єдність та братерство, духовне, моральне, патріотичне виховання запорозьких козаків, сувора система покарань, невідворотність відповідальності є тими головними складовими, які утворюють систему засобів забезпечення правомірної поведінки, належної дисципліни та військового порядку, а відповідно – засобами попередження правопорушень на Запорозькій Січі під час несення прикордонної сторожової служби на порубіжжі тогочасної України.

Після остаточної ліквідації Запорізької Січі аж у 1811 р. було затверджено “Положення про влаштування воєнної сторожі на кордонах західних губерній” та розташування козачих полків по ділянках кордону. Відповідно до зазначеного документа, охорона рубежів держави, пропуск осіб і товарів через державний кордон здійснювала козака прикордонна сторожа. Але у зв’язку з активізацією участі в перевезенні контрабанди самих козаків 9 червня 1822 р. прийнято рішення щодо набору до митної прикордонної сторожі тільки відставних солдатів та інвалідів [13, с. 108–110].

Передача повноважень безпосереднього пропуску через державний кордон осіб, товарів, речей тощо від козачої прикордонної варти до митної сторожі стала черговим заходом з протидії контрабанді серед персоналу прикордонних підрозділів та утвердження правомірних засад їх діяльності.

Однак, з метою зміцнення дисципліни та порядку, 11 квітня 1838 р. було видано Указ “Про заходи щодо посилення боротьби з контрабандою”, згідно з яким посади наглядачів та їх заступників, які комплектувалися цивільними особами, замінюють кадровими офіцерами, що значно дисциплінувало прикордонні підрозділи та сприяло поширенню правомірної поведінки серед особового складу. А з 1861 р. прикордонну сторожу стали комплектувати новобранцями за призовом [13, с. 111].

Офіцери прикордонної сторожі посилили контроль за виконанням службових обов’язків та дотриманням дисципліни нарядами, вживали заходів щодо попередження переміщення контрабанди через кордон і втягування підпорядкованих новобранців в інші види протиправної діяльності.

Важливим кроком щодо закріплення засад правомірної поведінки у прикордонних підрозділах було введення у 1877 р. в частинах прикордонної сторожі армійського дисциплінарного статуту, який передбачав конкретні заходи дотримання дисципліни прикордонниками під час виконання службових обов’язків.

Наприкінці XIX ст. зріс обсяг міжнародної торгівлі, унаслідок чого активізувалася контрабандна діяльність, проте заходи боротьби з нею не були адекватні вимогам часу, тому по-

стала гостра потреба реформування прикордонної служби, що й відбулося 15 жовтня 1893 р. шляхом виведення прикордонної служби з Митного управління в Окремий корпус прикордонної сторожі з власним військовим статусом.

Фундаментальне дослідження створення та діяльності ОКПС здійснили російські вчені Олександр та Андрій Плеханови. Проблема навчання та підготовки нижчих чинів розглядав у своїх працях М. Чернушевич. Окремі аспекти забезпечення законності в діяльності ОКПС розглядав М. І. Кабачинський. Питання створення, діяльності та підготовки кадрів в ОКПС піднімав у своїх працях О. В. Торічний. Про історію створення, службово-бойову діяльність та нормативно-правову базу ОКПС згадували у своїх працях В. Л. Зьолка, Б. О. Моця та інші.

Слід наголосити, що перехід від прикордонної варті до військової структури – ОКПС також був обумовлений тим, що основний потік контрабанди здійснювався не дріб'язковими контрабандистами, а заможними купцями, а також корумпованими чиновниками вищих ешелонів влади, у тому числі представниками Митного управління, до складу якого входила прикордонна служба [2, с. 151–152].

Наведений факт свідчить про порушення законності не тільки рядовими чинами, а й командирським складом прикордонної служби, що значно підривало авторитет відомства й посилювало суспільну небезпеку вчинюваних ними правопорушень.

Позитивною стороною реорганізації, як вважає О. В. Торічний, стало досягнення єдності митної служби та прикордонної варті, що дозволило не дублювати, а ефективно взаємодіяти і доповнювати діяльність двох структур в питаннях боротьби з контрабандою, протиправною діяльністю на кордоні тощо [26, с. 88].

З кінця XIX ст. з'являється ще одна проблема – активізація еміграції підданих Російської імперії, що приносить прикордонникам нову низку турбот, адже велика кількість емігрантів прагне виїхати з країни незаконно. Справа сприяння незаконним емігрантам вийшла на міжнародний рівень

та стала глобальною проблемою для держави. Тому за незаконне перетинання державного кордону жорстоко карали як самих порушників, так і тих, хто їм сприяв. Їх притягали до відповідальності та в адміністративному порядку висилали з прикордонних губерній. Вочевидь, спокуса збагачення була надто великою, якщо митники та прикордонники грішили, допомагаючи порушникам здійснити свої протизаконні наміри [2, с. 162].

Зважаючи на викладені проблеми, основним призначенням ОКПС стали: збройний захист й оборона державного кордону та боротьба з контрабандою і нелегальною міграцією.

Таким чином, до кінця XIX ст. прикордонна охорона отримала повністю закінчену організацію військового типу зі спеціальними функціями [27, с. 73].

Одним з перших прогресивних методів боротьби з правопорушеннями прикордонників було застосування рухомих колон або “летючих загонів”, що висилали з резервів прикордонної бригади для контролю за службою прикордонних нарядів, здійснення раптових перевірок, пошуку і затримання контрабандистів, а також бродяг, дезертирів й інших порушників, що утверджувало культуру правомірності поведінки у свідомості особового складу підрозділів [2, с. 153, 162].

Окрім зазначеного, шляхами зміцнення військової дисципліни у колективах прикордонників, забезпечення законності в діяльності ОКПС та попередження втягування в протиправну діяльність також вбачалися якісна професійна підготовка, виховна робота та навчання молодих солдатів у дусі вимог “поодинокій і відповідальній служби для збройної охорони кордону в мирний і військовий час”. Так, 30 квітня 1910 року сформовано 33 навчальних загони для “підготовки унтер-офіцерів і навчання нижчих чинів” за вимогами статутів і інструкцій.

Для успішної професійної підготовки, навчання та виховання офіцерів і нижчих чинів ОКПС вищими органами влади й управління Росії були прийняті основні документи, що чітко визначали питання службово-бойової діяльності прикордонної варти, права і обов’язки посадових осіб, питання взаємодії з іншими відомствами тощо. Основними серед них були: Пра-

вила про Окремий корпус прикордонної стражі (1910 р.), Статут стрійової служби Окремого корпусу прикордонної стражі (1910 р.), Інструкція служби чинів ОКПС (1912 р.), статuti й інші документи Військового і Морського міністерств [2, с. 156].

Навчання тісно перепліталось з вихованням та утворювали двоєдиний процес підготовки свідомих прикордонників з високими морально-діловими якостями та слугували потужним підґрунтям до недопущення вчинення прикордонниками правопорушень. Виховання вважалося найголовнішим обов'язком командного складу ОКПС, в основі якого завжди була ідеологія. При здійсненні зазначеної роботи керівний склад ОКПС опирався на спеціально створені державні інститути, суспільні організації та духовенство.

Виховна робота включала три основних напрямки: формування свідомості та необхідних моральних якостей; сукупність форм, методів та засобів виховного впливу; систему заохочень і покарань. Основними видами виховання чинів ОКПС було: професійне (військове), монархічне, релігійне, патріотичне, правове і моральне, що сприяло зменшенню кількості правопорушень та поширенню правомірної поведінки [28, с. 98].

При цьому військове виховання вважалося, перш за все, вихованням моральним, а призначення офіцера – “свого роду – апостольство. Він несе відповідальність за душі...”.

Метою монархічного виховання було привити любов до монархії та монарха як до носія державності, а також державна та політична підготовка особового складу, оскільки держава та імператор у той час ототожнювались.

Релігійне виховання ґрунтувалося на тому, що життя прикордонників у всіх його повсякденних потребах і справах проходило з благословення церкви. Раз на рік кожний з них зобов'язаний був причащатися. Для прикордонника були священними і присяга перед Євангелієм, і прапор полку, освячені з особливої нагоди. Моральні норми поведінки прикордонників на службі, у мирний і військовий час, будувались на основі Євангелія. Більше того, порядок задоволення релігійних потреб чинами ОКПС був закріплений відомчими спеціальними інструкціями. Наприклад, в Інструкції служби чинів ОКПС

була спеціальна глава: “Обов’язки релігійні і по збереженню здоров’я”, яка регламентувала права і обов’язки нижчих чинів корпусу по задоволенню ними релігійних потреб тощо. Для прикладу: у перший місяць служби молоді солдати-прикордонники зобов’язані були вивчити Молитву Господню “Отче наш”, а Символ Віри та 10 Заповідей Божих – до кінця навчальних зборів [28, с. 99–106].

У патріотичному вихованні, яке ґрунтувалося на історії прикордонної стражі та героїчних подвигах прикордонників минулого, головна роль належала офіцерам – носіям бойових традицій військ ОКПС. Правила, звичаї і норми поведінки в умовах війни і несення служби в мирний час передавалися з покоління в покоління. Для нижчих чинів ОКПС своєрідним катехізисом стали положення інструкції 1855 року об’їждчикам та стражникам: “Веди себя добропорядочно: будь всегда трезв, деятелен и честен; не требуй ни от кого никаких подарков и поборов; деньги или вещи, в подкуп данные, не утаивай, а представь начальникам, они тебе отдадутся; если все, что здесь сказано, исполнишь с точностью, получишь награду, а когда не будешь исполнять – подвергнешься строжайшему наказанию” [28, с. 109]. Слід наголосити, що вищезазначені норми можливо без змін у повному обсязі використовувати у вихованні теперішнього покоління прикордонників.

У наказах і циркулярах до особового складу корпусу додалися приклади героїчного служіння Батьківщині, приклади військової взаємовиручки і самопожертви, девізом яких було: “Сам помирай, а товариша виручай”. За безпосередньої участі командира корпусу генерала О. Д. Свіньїна були складені, а наказом від 19 серпня 1908 року № 59 по військах корпусу були оголошені Правила зі збереження пам’яті про героїські подвиги, здійснені чинами прикордонної стражі при виконанні службових обов’язків [11, с. 195]. Окрім вищезазначеного, вагомий внесок у виховання прикордонників зробили періодичні видання того часу: “Пограничник”, “Страж”, “Досуги заамурца”, “Офицерская жизнь”, “Разведчик” та ін. [28, с. 111–118].

Правове виховання було тим підґрунтям, яке сприяло різним чинам корпусу приймати законні рішення та вчиняти

юридично-грамотні дії в різноманітних ситуаціях з охорони державного кордону. Ця діяльність регламентувалась насамперед законами імперії, наказами, циркулярами та інструкціями з питань служби чинів ОКПС.

Аналіз вчинюваних злочинів в ОКПС у період з 1900 по 1913 рр. показав, що найбільш розповсюдженими (передусім у західних бригадах) були дезертирство та втечі за кордон. В ОКПС у середньому на 1 000 військовослужбовців було 18 дезертирів, в армійській піхоті – 11, у кавалерії – 13. Причинами зазначених правопорушень були великі фізичні та психологічні навантаження на чинів корпусу та інші труднощі несення прикордонної служби.

Досить нагальною проблемою в ОКПС була боротьба з пособниками контрабандистів. Так, при проведенні виховної роботи з нижчими чинами ОКПС рекомендувалось різко засуджувати прикордонників, які сприяли контрабандистам та іншим порушникам кордону у здійсненні протиправних намірів. Крайніми заходами було усунення з кордону “неблагонадежних” з прикордонного нагляду або посилення контролю, прихованого спостереження за ними як командирами, так і товаришами по службі [28, с. 111–118].

Таким чином, в історії прикордонної служби прослідковуються як успіхи, так і прорахунки у вирішенні проблем забезпечення законності в діяльності суб’єктів охорони державного кордону. Однак варто проаналізувати позитивні заходи, які заслуговують уваги на застосування в умовах сьогодення.

Так, з метою утвердження правомірної поведінки шляхом зацікавленості митних працівників і прикордонної служби щодо боротьби з контрабандою, а також запобігання підкупу службовців було розроблено ефективну систему матеріального заохочення. Зміст її полягав у тому, що затримана контрабанда спрямовувалась у митниці, де реалізовувалась різним торговим організаціям і приватним особам. З одержаної після такої реалізації суми виручки близько 45 % виділялось учасникам затримання. Про ефективність боротьби з контрабандою в кінці XIX – на початку XX ст. зазначеними методами свідчать такі дані: якщо в 1893–1897 рр. загальна сума при-

бутків від реалізації конфіскованого майна становила 174 млн рублів, то в 1913 р. – 370 млн рублів [28, с. 122].

На нашу думку, відрахування допустимо мінімального відсотка суми коштів з реалізації затриманої контрабанди на користь суб'єктів охорони державного кордону стало б дієвим та ефективним кроком боротьби з нею в сучасних умовах.

Окрім вищеперерахованих правопорушень, досить розповсюдженим в ОКПС було рукоприкладство старших чинів. З метою його недопущення 5 травня 1897 р. командир корпусу підписав циркуляр, у якому всіх посадових осіб було попереджено, що “за всяке биття солдатів винних у тім осіб буду позбавляти нагород”. Офіцерів зобов'язував уживати заходів, щоб зазначені порушення “не залишалися без законної відповідальності” [29].

Причиною дезорганізації і деградації прикордонників було також пияцтво й азартні ігри, що сприяло поширенню їх протиправної поведінки. При цьому останнє негативне явище стосувалося передусім офіцерського складу.

Начальники округів і командири бригад різко засуджували винуватців і вживали заходів боротьби з ними шляхом попередження, оголошення доган та звільнення з лав прикордонників.

Крім того, у нормативно-правових актах того часу існували норми-заборони на отримання подарунків на кшталт сучасних чинних норм, передбачених Законом України “Про запобігання корупції” та кодексами поведінки працівників [28, с. 121–123].

З огляду на вищевикладене можна дійти висновку про потужний розвиток на зламі XIX–XX ст. загальнодержавної та відомчої нормативно-правової бази, яка регламентувала різні сфери діяльності ОКПС та слугувала правовою основою запровадження більш ефективних форм і методів утвердження правомірної поведінки в діяльності персоналу ОКПС.

За доби П. П. Скоропадського з 29 квітня 1918 р. подальше забезпечення українських кордонів вирішувалось уже його урядом, яким було прийнято рішення про створення Окремого корпусу кордонної охорони.

У період зазначених прикордонних реформ найбільш поширеним правопорушенням серед особового складу було самочинне залишення служби, що заважало створенню боездатних прикордонних підрозділів Окремого корпусу кордонної охорони.

Зважаючи на масовість цього діяння, воно вимушено кваліфікувалося як дисциплінарне правопорушення.

З метою утвердження правомірної поведінки шляхом зміцнення дисципліни і правопорядку було запроваджено нові заходи, а саме: на службу в корпус приймали лише грамотних осіб, кандидатів у військовослужбовців, з добрим слухом і зором, не нижче середнього зросту. Не приймали на службу до Окремого корпусу кордонної охорони осіб нехристиянської віри, а також тих, які проживали ближче 50 верст від кордону [13, с. 139].

З поверненням радянської влади в Україну 24 листопада 1920 р. Рада Праці й Оборони поклала всю відповідальність з охорони кордону України на Особливий відділ Всеросійської Надзвичайної Комісії і передала йому в оперативне підпорядкування війська Червоної Армії, які несли прикордонну службу.

Формування радянських прикордонних з'єднань і частин розпочалося з березня 1921 р. шляхом створення прикордонних дивізій та бригад у надзвичайно складних умовах життєдіяльності держави. Голод і нестачі штовхали прикордонників на посадові злочини, які здебільшого вчиняли у прикордонній смузі. Так, за пропуск за кордон коней, інших тварин, зерна, хліба, інших товарів постійно брали хабарі. Набула масовості контрабанда.

Із-за кордону в Україну переправляли сіль, мануфактуру, мило, сірники інший дефіцит [2, с. 186–188, 203].

З метою посилення боротьби з такими правопорушеннями персоналу у 1924 р. було прийнято два нормативних акти, що регламентували діяльність прикордонних військ: “Положення про охорону кордону СРСР” та “Тимчасовий статут служби прикордонних військ” [11, с. 257].

З метою забезпечення законності, боротьби з протиправною діяльністю в лавах радянських прикордонників керівництво держави вдається до запровадження певних ідеологізова-

них заходів. Так, Законом “Про обов’язкову військову службу” від 16 вересня 1925 р. до призовників-прикордонників ставилась низка вимог: обов’язкова політична грамотність, відповідна класова належність, відсоткове членство в комсомолі та партії (відповідно 20 і 6 %) [30, с. 47].

Зазначений досвід комплектування прикордонних військ було використано і в післявоєнний період.

Період розбудови Прикордонних військ СРСР з 50-х років і до 1991 р. характеризується інтенсивним утвердженням радянської законності в діяльності прикордонників, а отже, і найменшими виявами протиправної поведінки та укоріненням традицій правомірної поведінки серед суб’єктів охорони державного кордону. Це пояснюється, насамперед, жорстким контролем, засиллям радянської ідеології, запровадженням дієвого механізму відбору кадрів і підпорядкування Прикордонних військ безмежній у можливостях структурі того часу – Комітету державної безпеки СРСР.

Найпоширенішими правопорушеннями того часу були: вживання спиртних напоїв у службовий час, порушення правил несення служби (сон під час несення наряду), самовільне залишення ділянки кордону, порушення маршруту пересування тощо [31, с. 421–422, 431].

З моменту проголошення незалежності України з 1991 р. і донині викликають науковий інтерес поетапний процес формування, становлення та вдосконалення діяльності прикордонних та інших військових формувань нашої держави на національному ґрунті в контексті забезпечення законності та запобігання протиправній поведінці.

Так, на першому етапі (1991 р. – початок 1992 р.) створення українських Прикордонних військ одними з перших історично важливих нормативно-правових актів з питань забезпечення законності в діяльності ПВУ стали закони України “Про правонаступництво України”, “Про державний кордон України”, “Про Прикордонні війська України”, “Про підпорядкування Прикордонних військ України”, “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, окремі з яких сьогодні втратили чинність.

Порівнюючи норми Закону України “Про Прикордонні війська України” та нині чинного Закону України “Про Державну прикордонну службу України” в питаннях утвердження правомірної поведінки, слід наголосити, що зміст статті, яка стосується відповідальності військовослужбовців за вчинення правопорушень, не змінився, лише деталізовано питання попередження корупції з боку військовослужбовців і працівників ДПСУ.

Під час другого етапу (9 березня 1992 р. – кінець 1993 р.) було завершено законодавче забезпечення розвитку кордону і розбудови військ, а також схвалено 9 вересня 1993 р. на засіданні Кабінету Міністрів України та затверджено Указом Президента України від 16 грудня 1993 р. № 596/93 Комплексну програму розбудови державного кордону України.

Крім цього, у зазначений період було прийнято Закон України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу” від 25 березня 1992 р., а також Указ Президента України “Про тимчасові статuti Збройних Сил України” від 7 жовтня 1993 р., що сприяли поширенню засад правомірної поведінки серед персоналу.

В умовах нестабільності обстановки на державному кордоні (березень 1992 р. – кінець 1993 р.) та у зв’язку зі складною криміногенною ситуацією спостерігався постійний тиск з боку злочинних структур на військовослужбовців ПВУ з метою втягування їх у протиправну діяльність. Постійні затримання заробітної плати військовослужбовцям ПВУ спонукали їх до пошуку додаткових джерел заробітку, а відповідно, і спокуси стати на шлях правопорушень.

Усе це призводило до поширення протиправної поведінки серед персоналу, передусім на пунктах пропуску. Збільшилася кількість випадків крадіжок військовослужбовцями майна з терміналів портів, на залізничних платформах, неправомірних пропусків (за винагороду) автомобілів і фізичних осіб через кордон тощо. У зв’язку з цим тільки у 1992–1993 рр. за грубість, нетактовність, корисливість, зловживання службовим становищем, злочинні дії було звільнено з обійманих по-

сад 18 командирів частин та їх заступників, а з військ 217 офіцерів і 257 прапорщиків [14, с. 79, 363].

На третьому етапі (січень 1994 р. – кінець 1999 р.) у контексті реалізації положень Комплексної програми розбудови державного кордону України визначено комплекс заходів на період з 1993 до 2000 рр., головними з яких визначено ефективно дотримання законності та правопорядку на державному кордоні й у внутрішній (морській) економічній зоні, удосконалення механізму виконання вимог чинного законодавства тощо. Це сприяло утвердженню правомірної поведінки серед особового складу [32, с. 4–7].

Вищезазначені заходи були своєчасними і необхідними, оскільки ціннісні орієнтири військовослужбовців ЗСУ та ПВУ були вкрай деформованими. Так, результати опитування більш ніж тисячі призовників, проведеного у 1997 р., показали, що 83 % з них назвали своїм ідеалом гроші, роботу – 10 %, перед призовом вживали алкоголь – 94 %, алкоголь і наркотики – 78 %, наркотики – 5,8 %; негативне ставлення до військової служби виявили 73,4 %, позитивне – 9 %; лише 8,7 % призовників вважають почесним обов'язком військову службу [23, с. 193].

Четвертий етап (початок 2000 р. – квітень 2003 р.) увійшов в історію переосмисленням ролі й місця ПВУ в системі держави, підготовкою нової законодавчої бази з реорганізації Держкомкордону в правоохоронну структуру.

З цією метою 16 листопада 2000 р. видано Указ Президента України “Про Програму дій, спрямованих на підтримання режиму державного кордону України і прикордонного режиму, розвиток Прикордонних військ та митних органів України на період до 2005 року”, відповідно до якого в лютому 2001 р. Голова Держкомкордону затвердив План основних заходів щодо реалізації зазначеної програми [14, с. 121–124].

Важливо зазначити, що і в цей період контрабанда залишалася найбільш поширеним правопорушенням, до якої були причетні не тільки прикордонники, а й працівники інших правоохоронних органів. Тому постала потреба в рішучих діях

заходах щодо утвердження законності у сфері охорони державного кордону.

Одним з таких заходів у ПВУ стала практика раптових перевірок підрозділів прикордонного контролю, установлення в управліннях органів охорони державного кордону “телефонів довіри” для отримання інформації від осіб з питань законності пропуску через державний кордон. Крім того, у 2002 р. у ПВУ була введена Інструкція про порядок протидії втягуванню посадових осіб Прикордонних військ у протиправну діяльність на державному кордоні, за якою контролерам під час виконання службових обов’язків заборонялось користуватись особистими мобільними телефонами, прибувати на службу (зі служби) попутним транспортом закордонного прямування, мати при собі більше 30 грн готівки тощо [33].

П’ятий етап (квітень 2003 р. – листопад 2015 р.) знаменний реформуванням та реорганізацією ПВУ в ДПСУ та переходом прикордонного відомства із суто військової структури у правоохоронний орган спеціального призначення [34, с. 46]. Зазначений факт знайшов своє нормативне відображення в положеннях прийнятого 3 квітня 2003 року Закону України “Про Державну прикордонну службу України” за № 661-IV.

Символічним для ДПСУ в межах п’ятого етапу стало також затвердження Указом Президента України від 19 червня 2006 р. № 546/2006 Концепції розвитку ДПСУ на період до 2015 р., відповідно до якої передбачалося створення сучасного прикордонного відомства європейського типу, з метою забезпечення захисту національних інтересів на державному кордоні [35].

Концепція розвитку ДПСУ регламентувала такі основні напрямки розвитку: удосконалення правового регулювання діяльності ДПСУ; реорганізацію системи підготовки особового складу з урахуванням загальноєвропейських стандартів; здійснення комплексу заходів щодо розвитку прикордонного та міжнародного співробітництва; забезпечення відкритості діяльності ДПСУ та заходів щодо її розвитку для демократичного цивільного контролю та ін.

Заходи з реалізації Концепції здійснювалися у три етапи: перший (2006–2008 роки), другий (2009–2012 роки) та третій (2013–2015 роки).

Питання про те, наскільки вдалося реалізувати всі напрямки розвитку ДПСУ до 2015 року та стати самодостатнім правоохоронним органом європейського типу, з міцним кадровим потенціалом щодо забезпечення ефективної протидії корупції та іншим протиправним виявам серед особового складу визначить історія та майбутнє.

А завершальними подіями в межах п'ятого етапу розвитку відомства та переломними в межах становлення Української держави стали: Революція гідності, яка заклала фундаментальні основи нової української ідеї: гідності, свободи й орієнтації на кращі європейські та світові демократичні цінності [36, с. 8]; окупація території Автономної Республіки Крим Російською Федерацією та її спроба радикальних територіальних змін у східних регіонах України, що призвело до проведення Антитерористичної операції на сході нашої держави в межах Донецької та Луганської областей.

Зазначені події стали передумовою схвалення Указом Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015 надзвичайно важливого з ідеологічної точки зору нормативно-правового акта – Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020”, яка має на меті впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі [36].

Слід наголосити, що в умовах тривалого військового протистояння на сході країни, ослаблення державності, внутрішньої соціальної напруженості, політичної та економічної кризи особливої важливості набирають законність, правопорядок, сумлінне виконання службових обов’язків і дисциплінованість персоналу як ключові складові правомірної поведінки суб’єктів охорони державного кордону України.

Шостий етап (листопад 2015 р. – і до сьогодні) розвитку прикордонного відомства розпочався схваленням розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1189-р. Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України, яка на сьогодні є стратегічним документом розвитку

прикордонної служби [37]. Більш детальний аналіз зазначеної Стратегії буде здійснено під час подальшого опрацювання проблем, що складають предмет наукової праці.

Отже, дослідження стану наукової розробки головних видів правової поведінки шляхом утвердження законності та правопорядку і запобігання правопорушенням у процесі функціонування суб'єктів охорони державного кордону України минулих часів і сьогодення є повчальним, а вивчення досвіду їх роботи – актуальним і сьогодні. Це дає можливість правильно зрозуміти напрями, форми, методи утвердження законності й дисципліни і правопорядку в діяльності прикордонної служби та інших правоохоронних структур минулого, а також можливості їх застосування в сучасних умовах функціонування органів охорони державного кордону України.

1.2. Особливості методології досліджень головних видів правової поведінки

У сучасних умовах глобалізаційних та інтеграційних процесів розвитку України значно підвищується роль наукових досліджень у всіх сферах життя суспільства й держави. Не є виключенням і сфера охорони державного кордону України. Тому однією з важливих детермінант підготовки Стратегії розвитку Державної прикордонної служби України є інтеграція України до Європейського Союзу в напрямі від партнерства та співробітництва до подальшої політичної асоціації та економічної інтеграції і, зокрема, до загальної системи європейської колективної безпеки на основі досвіду розбудови прикордонних відомств країн Європи, США та всебічного аналізу сучасної геополітичної обстановки і потенційних загроз національній безпеці України [37].

Розв'язання поставленого завдання потребує не тільки фундаментальних наукових досліджень проблем прикордонної служби та інших органів правоохоронної системи України, а й удосконалення методології таких досліджень з урахуванням здобутків світової науки. Адже в умовах сьогодення, як слушно зауважує В. Я. Тацій, постає питання щодо формування спіль-

ного європейського науково-дослідного простору, у тому числі й наукових досліджень у галузі держави і права [38, с. 11].

Методологія не зводиться до механічної суми певних принципів, методів, прийомів, способів наукового пізнання, а є цілісним внутрішньо узгодженим “апаратом” пізнання політико-юридичних реалій [39, с. 37].

Тому під час дослідження головних видів правової поведінки суб’єктів охорони державного кордону методологію наукових досліджень слід розуміти як складний, загальнонауковий феномен, що поєднує систему принципів, засобів, методів і прийомів пізнання (світогляд, філософські підходи та вчення про них, загальнонаукові і приватно-наукові методи тощо), що вироблені всіма суспільними науками, у тому числі й комплексом юридичних наук, і застосовуються у процесі пізнання специфіки й особливостей правової дійсності (у нашому дослідженні – це правомірна та протиправна поведінка спеціальних суб’єктів у сфері охорони державного кордону України) та її практичного перетворення [40, с. 46, 52].

Найбільш поширеною є думка стосовно того, що структура методології наукових досліджень у сфері юриспруденції містить такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи та власне правові методи [41, с. 26].

Складнощі сучасних наукових досліджень і становлення їх новітньої методологічної основи з урахуванням світових здобутків зумовлені перехідним періодом розбудови української державності, його нестабільністю, суперечностями, що негативно впливає на еволюцію методології наукового пізнання. Наше наукове дослідження ми намагатимемося здійснювати з урахуванням новітніх методологічних підходів і досягнень, пропонованих сучасною наукою.

Так, сьогодні на першому вищому (філософському) методологічному рівні наукових абстрагувань і узагальнень використовується не тільки загальнофілософський діалектичний метод осягнення об’єкта і предмета дослідження (у нашому випадку – правомірної та протиправної поведінки суб’єктів охорони державного кордону й пов’язаних з ними інших схожих

явищ у зазначеній сфері), а й метафізичний метод пізнання явищ державно-правової дійсності.

Застосування діалектичного методу у монографічному дослідженні сприятиме всебічному вивченню проблем правомірної та протиправної поведінки досліджуваних нами спеціальних суб'єктів у тісному взаємозв'язку з політикою, економікою, мораллю, історією становлення та розвитку цього явища тощо.

Зазначене сприятиме виявленню особливостей та специфічних ознак як правової, так і правомірної та протиправної поведінки, зокрема, характерних зрізів їх вияву у сфері охорони державного кордону України, дослідженню видів, причин і форм здійснення правопорушень як рухомих динамічних явищ, що піддаються впливу різноманітних факторів суб'єктивного й об'єктивного характеру, позитивної і негативної дії, виокремленню їх як самостійної складової із загальної системи правової поведінки.

Діалектичне осмислення та сприйняття правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону сприятиме виробленню ефективних правових організаційних та інших засобів профілактичної та правовиховної роботи з тим персоналом зазначених органів, який схильний до вчинення правопорушень, з використанням свого службового становища і вдосконалення системи заохочень і стимулів відносно тих військовослужбовців (працівників), які дотримуються правових приписів, тобто ведуть себе правомірно. Зазначена діалектична позиція пізнання також дасть можливість окреслити шляхи удосконалення чинного законодавства України з питань стимулювання правомірної і запобігання та протидії протиправній поведінці досліджуваних нами суб'єктів.

Діалектичний метод пізнання має власну структуру, яка охоплює принципи, закони, категорії, що відображають найзагальніші суттєві тенденції універсального процесу розвитку у будь-яких сферах суспільного і державного життя [42, с. 204]. Діалектичне висвітлення предмета й об'єкта нашого дослідження сприятиме чіткому визначенню системи загальних і спеціальних методів пізнання, збалансоване співвідно-

шення яких суттєво впливатиме на результати дослідження проблем правомірної та протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону України.

Сучасна вітчизняна юридична наука, ґрунтуючись на плюралістичних позиціях у методології наукових досліджень, усе більше використовує і протилежний діалектиці метафізичний метод пізнання державно-правової реальності.

З позицій метафізики державно-правова реальність та її складові сприймаються як раз і назавжди встановлені незмінні явища, що позбавлені будь-яких зв'язків з оточуючим світом, тому розглядаються автономно, ізольовано. Метафізичне абстрагування (позиція) дає можливість заглянути в середину досліджуваних правових явищ, процесів, досліджувати їх ознаки, властивості, особливості, шляхи розвитку [41, с. 28; 43, с. 91–92].

У цій роботі врахування метафізичного підходу сприятиме дослідженню головних складових правової поведінки відповідних суб'єктів – правомірної і протиправної поведінки як цілісних явищ поза їх системними зв'язками без урахування динаміки їх розвитку. Це дасть можливість більш глибоко проникнути в сутність правової поведінки, її видів, причин та умов, що сприяють її поширенню і утвердженню, одночасно абстрагуючись від інших явищ.

Поєднання діалектичного і метафізичного методів дослідження сприятиме всебічному, об'єктивному, деталізованому дослідженню складових предмета й об'єкта нашого наукового пошуку, оскільки їх роль є ключовою у визначенні стратегії дослідження, її загальної спрямованості, зумовленої характером і змістом оцінювання отриманих результатів [44, с. 618].

Система зазначених методів пізнання формує вищий “поверх” методологічної системи, який тісно пов'язаний з її середнім поверхом – загальнонауковими методами пізнання, що виступає сполучною ланкою зі спеціально-науковими та власне науковими методами дослідження [45, с. 49].

Зважаючи на вищевикладене, доцільно зупинитись на особливостях застосування в нашому дослідженні загальнонаукових, спеціальних та власне наукових методів дослідження.

Метод виступає основним структурним елементом методології. Він, як влучно наголошує В. М. Сирих, має відображати особливості та специфіку пізнавального процесу в тій чи іншій сфері наукових досліджень, орієнтувати науковця на ефективні шляхи дослідницької діяльності: як його потрібно здійснювати, як і в якій послідовності необхідно реалізувати наукові процедури, які аспекти досліджуваного предмета потрібно вивчати, а від яких можна абстрагуватися, як найефективніше застосувати понятійний апарат, визначаючи тим самим найдоцільніші шляхи досягнення об'єктивної істини [46, с. 374–375].

Тому логічно, що підбір методів наукового пошуку залежить від особливостей предмета та об'єкта дослідження, його специфіки. Адже саме предмет дослідження (певна грань, сторона, аспект об'єкта дослідження) “веде” за собою й дослідницький метод, визначає межі його застосування і прийняття [44, с. 619].

Правова поведінка, що існує в будь-яких сферах життєдіяльності суспільства й держави, характеризується складною будовою, оскільки охоплює не тільки правомірну поведінку, зловживання правом, а й злочини та різні види проступків (адміністративні, дисциплінарні, цивільні) тощо. Проте відсутність принципової межі, що розділяє зазначені види правопорушень, зумовлює єдність методології при їх дослідженні, оскільки вони відрізняються один від одного лише мірою суспільної небезпеки [47, с. 170–172].

У зазначеному зрізі методологія має універсальний характер, а її основу на нижчих рівнях становлять загальнонаукові методи пізнання, спеціально-наукові методи дослідження та власні методи осягнення державно-правової реальності.

Розглянувши в основі сутність, особливості та значення застосування загальнофілософських методів у зрізі предмета нашого дослідження, розглянемо його межі й особливості застосування окремих загальнонаукових методів. Так, історичний або хронологічний метод застосовуватиметься у процесі вивчення еволюції утвердження правомірної поведінки в діяльності суб'єктів охорони державного кордону в різні історичні періоди розвитку нашої держави. Це дасть можливість

дослідити ґенезу головних видів правової поведінки, розвиток механізму профілактичної та правовиховної роботи щодо запобігання правопорушенням, а в історичному аспекті – дослідити причинно-наслідковий зв'язок між правомірною та протиправною поведінкою зазначених суб'єктів та умов організації і проходження ними служби, зародження та формування причин і умов, що сприяють правовим відхиленням, та вироблення ефективних засобів їх нейтралізації.

Застосування формально-логічного підходу в нашому дослідженні, що охоплює сукупність таких методів, як аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування, порівняння, посідає центральне місце, оскільки будь-яке наукове дослідження не може здійснюватися без комплексного застосування названих методів у межах формально-логічного підходу.

Використання методу аналізу в нашому дослідженні передбачає уявний поділ, наприклад, протиправної поведінки на конкретні види правопорушень за різними критеріями: за ступенем суспільної небезпеки, за ознаками об'єктивної та суб'єктивної сторін складу правопорушення тощо.

Комплексне застосування методу синтезу з методом індукції як формою умовиводу, способом мислення дасть змогу на підставі отриманих знань про окремі складові предмета дослідження (у нашому випадку – правомірної та протиправної поведінки, різновидів злочинів і різноманітних проступків) зробити висновки про загальне суб'єктів охорони державного кордону, скласти чітку, цілісну наукову уяву про досліджуване явище, що має місце у досліджуваній правоохоронній сфері [45, с. 52–53].

Керуючись дедуктивним методом і здійснюючи загальне дослідження складу правомірної поведінки та складу правопорушень у сфері охорони державного кордону, ми зможемо на його основі проаналізувати особливості складу конкретних видів правопорушень у названій сфері, вчинюваних суб'єктами охорони державного кордону нашої держави [48, с. 490].

З методами аналізу та синтезу, що становлять основу формально-логічного підходу, тісно пов'язаний метод абстрагування. Абстракція розглядається як форма відображення в

людській свідомості предметів і явищ об'єктивної дійсності уявного відокремлення (відмежування) від їх другорядних або неістотних властивостей та виділення загальної ознаки, що характеризує даний клас предметів [48, с. 10]. Наприклад, досліджуючи суб'єктів охорони державного кордону як спеціальних суб'єктів охоронних правовідносин, ми вимушені, абстрагуючись від їх інших ознак, концентрувати свою увагу на тому, що такими суб'єктами виступають насамперед військовослужбовці й працівники органів і підрозділів охорони державного кордону України.

Метод абстракції як логічний прийом мислення дослідника з більшим чи меншим ступенем абстракції застосовуватиметься в комбінації з іншими методами і при дослідженні таких понять, як “правова поведінка”, “правомірна поведінка”, “протиправна поведінка”, “державний кордон”, “службова дисципліна” та інших явищ, що стосуються сфери нашого дослідження.

Функціональний метод дослідження в межах нашого наукового пошуку дасть змогу дослідити правомірну та протиправну поведінку, складові елементи правопорушення, заходи стимулювання, заохочення профілактичної та правовиховної роботи з суб'єктами охорони державного кордону в динаміці, русі, зміні як прогресуючих чи регресуючих явищ.

Серед спеціальних методів обраного нами дослідження важливе місце відводиться конкретно-соціологічному методу, оскільки наш науковий пошук передбачає дослідження практики стимулювання поширення правомірної поведінки та протидії протиправній поведінці спеціальних суб'єктів в історичному аспекті розвитку специфічної правоохоронної сфери нашого дослідження, офіційної звітності ДПСУ щодо стану правопорушень за певні періоди часу в межах служби загалом та окремих її органів зокрема. Зазначений метод також ґрунтуватиметься на узагальненні практики протидії та запобіганні правопорушенням серед особового складу держав ближнього та дальнього зарубіжжя.

У дослідженні головних різновидів правової поведінки використовуватиметься і статистичний метод, що передба-

чає обробку й аналіз цифрової інформації, статистичної звітності, теоретичного узагальнення отриманих результатів та формування на їх основі науково обґрунтованих об'єктивних висновків щодо удосконалення шляхів і засобів стимулювання правомірної поведінки та протидії протиправній поведінці, ефективного запобігання правопорушенням і, передусім, злочинності та корупції серед персоналу органів охорони державного кордону України у складних умовах функціонування нашої державності.

Серед власних або приватних методів чільне місце у нашому дослідженні посідатимуть порівняльно-правовий і формально-юридичний (техніко-юридичний) методи дослідження.

Застосування порівняльно-правового методу зумовлено використанням нами у процесі дослідницької діяльності аналітичних, організаційних, нормативних та інших чинників протидії та запобігання правопорушенням серед особового складу ДПСУ й різних поліцейських підрозділів інших країн, насамперед держав-сусідів України, співставлення їх з вітчизняними заходами протидії та запобігання правопорушенням суб'єктів досліджуваної сфери, які одночасно виступають засобами стимулювання правомірної поведінки. Метою його застосування є узагальнення та запозичення всього найкращого, передового й вироблення власного ефективного механізму протидії правопорушенням серед особового складу прикордонних підрозділів нашої держави.

Підкреслюючи значення порівняльно-правового методу дослідження як відносно нового методу наукового пошуку, В. Я. Тацій наголошує, що порівняльне правознавство все більше стає дієвим інструментом усебічного дослідження проблематики будь-якої галузевої, у тому числі і спеціальної юридичної науки, виступає обов'язковим критерієм обґрунтованості й належної якості результатів їх наукових розробок [38, с. 11].

Використання в дослідженні формально-юридичного або техніко-юридичного методу пояснюється необхідністю пізнання форми і змісту досліджуваних нами понять, таких як “суб'єкти правоохоронної діяльності”, “суб'єкти охоро-

ни державного кордону”, “державний кордон”, “інтегроване управління кордонами”, “правова поведінка”, “правомірна поведінка”, “протиправна поведінка” та ін. Зазначений метод сприятиме окресленню межових характеристик названих явищ, виокремленню їх серед інших суміжних категорій і понять, формулюванню власних визначень уже відомих державно-правових явищ у зрізі специфіки функціонування органів правоохоронної діяльності України у сфері охорони державного кордону. Крім цього, названий метод сприятиме тлумаченню норм законів і підзаконних актів, що регламентують діяльність органів охорони державного кордону та інших органів у досліджуваній нами сфері, як вітчизняних, так і зарубіжних, зосередженню уваги на логічному опрацюванні правових норм таких актів, розкриттю змісту окремих юридичних категорій та з’ясуванню волі законодавця, закладеної в певні норми [41, с. 33–34].

Застосування зазначених у цьому підрозділі методів усіх чотирьох рівнів методології наукового пізнання не виключає використання й інших методів, що ми не згадували. Їх застосування може мати епізодичний характер, викликаний потребами наукового пошуку окремих сторін тих чи інших елементів, що становлять предмет нашого дослідження, або суміжних, схожих до такого предмета явищ.

Адже застосування різноманітних методів завжди має комплексний характер, що пояснюється перебуванням їх у постійному органічному зв’язку і функціонуванням як складових елементів єдиного пізнавального процесу [45, с. 45].

Наголосимо, що методологія як складна система пізнання постійно розвивається, оновлюється, здійснюється пошук нових наукових підходів та методів (наприклад, синергетичного), нових методик наукового пошуку, пов’язаних з комп’ютерним моделюванням, програмуванням складних державно-правових процесів. Завдяки Інтернету поглиблюються зв’язки національного науково-методичного потенціалу з таким же потенціалом зарубіжних країн [39, с. 40].

Побудова методологічного механізму дослідження потребує чіткого з’ясування сутності й обсягу окремих понять, що є

складовими елементами предмета нашого дослідження, виявлення їх функціонального призначення, окреслення критеріїв відмежування від інших схожих понять тощо.

Це такі терміни, як “правова поведінка”, “правомірна поведінка”, “протиправна поведінка”, “суб’єкти правоохоронної діяльності”, “органи охорони правопорядку”, “суб’єкти охорони державного кордону”, “національна безпека”, “інтегроване управління кордонами”, “державний кордон України” та ін.

Чітке методологічне й теоретичне осмислення і виокремлення семантичного значення названих складових предмета дослідження дасть можливість уникнути його “розмитості”, сприятиме концентрації наукової уваги на основних завданнях дослідження, окресленню логічно визначених межових кордонів наукового аналізу, зосередженню пошуку на специфічних особливостях правомірної та протиправної поведінки суб’єктів охорони державного кордону України тощо.

Тому проаналізуємо специфічні ознаки виокремлених суб’єктів і понять, визначимо особливості їх правового статусу, розглянемо їх співвідношення між собою, сформулюємо власне визначення таких понять, відмежуємо зазначених суб’єктів один від одного та від інших державних органів, які функціонують у схожих сферах правоохоронної та іншої державної діяльності України, що дасть нам змогу визначити місце суб’єктів охорони державного кордону в системі правоохоронних органів та належно окреслити систему методології нашого монографічного дослідження.

Динамічна сторона функціонування органів охорони державного кордону України, як і будь-яких інших державних органів, виявляється в поведінці їх суб’єктів. Така поведінка ніколи не буває однозначною, оскільки у правовому житті будь-яких сфер життєдіяльності людини (у тому числі і досліджуваних нами органів) присутня як гармонія, так і певна розбалансованість та протистояння [49, с. 83].

Зазначений стан правової дійсності породжує відповідно і різні види правової поведінки військовослужбовців та працівників: правомірну і протиправну, зловживання правом і об’єктивно неправомірну поведінку.

Потреба глибокого дослідження правової поведінки спеціальних суб'єктів права та її виявів у вузьких специфічних сферах правоохоронної діяльності, якою виступає і сфера охорони державного кордону України, зумовлена тим, що в наукових джерелах здебільшого йдеться про правову поведінку як загальну категорію і майже не акцентується увага на особливостях правової поведінки та її різновидів у щойно згадуваних сферах. Відомо, що специфіка діяльності суб'єктів охорони державного кордону України породжує, у свою чергу, особливості вияву їх правової поведінки, які не завжди видимі, очевидні, тому потребують окремого дослідження [50, с. 90–92].

Найбільш поширеним соціально корисним видом виступає правомірна поведінка, оскільки її теоретична модель завчасно закладається законодавцем у зміст правових норм, що регламентує діяльність органів охорони державного кордону України. Вона популяризується, прищеплюється особовому складу як бажана, позитивна для суспільства. Окрім зазначеного, правомірна поведінка виступає головною умовою якісного виконання службових обов'язків особовим складом відповідних органів з виконання завдань щодо забезпечення безпеки державного кордону України. Адже сукупність правомірних діянь характеризує рівень законності і правопорядку в будь-якій державі. Така сукупність виступає визначальною рисою правової держави, показником її високої правової і загальної культури [51, с. 3].

Сучасна наука в основному досліджує правомірну і протиправну поведінку як відносно автономні категорії, проте наголошує, що вони є самостійними видами такого родового поняття, як “правова поведінка”. Однак, на нашу думку, такий односторонній підхід не відповідає сучасним вимогам принципу комплексності та системності досліджень державно-правових явищ. Адже, як слушно зазначає Н. Ю. Фролова, правомірна і протиправна поведінка, хоча і являють собою взаємовиключні сторони одного і того ж явища – правової поведінки суб'єктів, однак потребують одночасного дослідження у тісному взаємозв'язку між собою.

Відсоткове співвідношення правомірної і неправомірної поведінки, їх кількісних і якісних показників характеризують стан правопорядку і рівень забезпечення законності у сфері діяльності суб'єктів охорони державного кордону України. Тому правомірну і неправомірну поведінку варто досліджувати у тісному взаємозв'язку, незважаючи на те, що вони виступають взаємовиключними явищами, однак такими, які тісно переплітаються між собою, виявляючись у поведінці одних і тих самих суб'єктів [52, с. 2].

Окрім зазначеного, методологічна потреба одночасного комплексного дослідження обох видів правової поведінки – правомірної і протиправної – зумовлюється ще й тим, що вони мають місце в одній сфері життєдіяльності – у сфері охорони державного кордону України. Це по-перше. По-друге, і правомірна, і протиправна поведінка вчиняються з використанням військовослужбовцями і працівниками служби свого службового становища (професійних можливостей, теоретичних знань, набутих професійних навичок і умінь, допуску до потрібної інформації, професійного досвіду тощо). По-третє, обидва види правової поведінки взаємозалежні один від одного: у випадку переважання питомої ваги протиправної поведінки у загальному масиві правової поведінки значно посилюється популяризація, заохочення та пропаганда правомірної поведінки, і навпаки – вагоме зменшення правопорушень, утвердження законності і правопорядку значно послаблює правовиховну і профілактичну роботу з особовим складом органів охорони державного кордону України.

У наукових джерелах спостерігається неоднозначне ставлення до проблеми співвідношення правової і протиправної поведінки, що має пряме відношення до побудови системи методології нашого дослідження. Так, більшість науковців стверджують, що правова і протиправна поведінка співвідносяться як ціле і частка. Іншими словами протиправна поведінка є складовою правової поведінки [53, с. 68].

Інші вчені, наприклад М. Г. Братасюк, правову поведінку асоціює (ототожнюють) тільки з правомірною поведінкою. Так, подаючи визначення правової поведінки, вона наголошує, що

це така поведінка, яка орієнтована на ідею права як рівну міру справедливості, добра, істини, свободи... [54].

Така наукова точка зору щодо виключення (відмежування) протиправної поведінки зі сфери правової набуває певного поширення, що породило активну наукову дискусію [55, с. 84].

Однак, на нашу думку, варто дотримуватися позиції першого автора терміна “правова поведінка” відомого радянського вченого В. М. Кудрявцева, який наголошував на певній його умовності, оскільки цей термін за семантичним значенням більше відповідає терміну “правомірна поведінка”, що вже достатньо доведено вітчизняними та зарубіжними вченими [56, с. 48]. Проте, за відсутності більш коректного терміна (на що вказував сам В. М. Кудрявцев), поняття “правова поведінка” в сенсі “поведінка у правовій сфері” на сьогодні найбільш широко використовується сучасною наукою, згоджується з В. М. Кудрявцевим і А. Ф. Крижанівський [53, с. 67].

На користь такої думки свідчить і те, що згідно з Тлумачним словником Ю. Н. Ожегова, прикметник “правова” поряд зі смисловим, змістовним значенням “правда”, “праве”, “правильне” тощо означає також певну сукупність норм і правил, які регулюють відносини людей у суспільстві, що охороняються державною владою [57, с. 577]. Тому, якщо прикметник “правова” несе подвійне значення, а саме: як відповідність духу права, його ідеї, справедливості тощо і як урегульованість з допомогою права певних відносин, незалежно від їх прогресивності для суспільства, то тлумачення протиправної поведінки як різновиду правової поведінки у нашому дослідженні буде обґрунтованим.

На цю проблему у свій час звернув увагу ще Гегель, зазначаючи, що неправо – це теж право, лише негативне [58, с. 112].

Таким чином, якщо термін “правова поведінка” у юриспруденції використовується для характеристики як позитивних, так і окремих негативних явищ, то його використання в дослідженні різних форм поведінки суб’єктів охорони державного кордону України є доцільним і виправданим.

Продовжуючи дослідження окремих понять, що стосуються предмета нашого дослідження, зазначимо, що поняття

“суб’єкти правоохоронної діяльності” в науковій і практичній сфері сучасної України недостатньо визначено, вживається довільно й суб’єктивно в різних галузях права і різними дослідниками. Це пояснюється тим, що воно тісно пов’язано і завдячує своїм існуванням іншому поняттю – “правоохоронні органи”. Адже суб’єкти правоохоронної діяльності є переважно працівниками, особовим складом правоохоронних органів і поза ними самостійно не можуть існувати. Тому категорії “суб’єкти правоохоронної діяльності” і “правоохоронні органи” певною мірою можна співвідносити як зміст і форму.

У контексті зазначеного співвідношення доречно буде з’ясувати, які органи належать до правоохоронних. Так, у Законі України “Про основи національної безпеки України” чітко визначено, що правоохоронними органами є органи державної влади, на які Конституцією і законами України покладено здійснення правоохоронних функцій [59, ст. 1].

Стаття 1 Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами України” зазначає, що під правоохоронними органами слід розуміти такі державні органи, які відповідно до законодавства здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [60, ст. 1].

Закон України “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів” визначає такий перелік правоохоронних органів: органи прокуратури, Національної поліції, Служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [61, ст. 2].

Ключовим фактором у визначенні правоохоронних органів відповідно до положень вищезазначених законів є здійснення такими органами правозастосовних або правоохоронних функцій.

Під поняттям “суб’єкти правоохоронної діяльності”, окрім особового складу правоохоронних органів, слід розуміти також колективні суб’єкти (юридичні особи), якими виступають органи та підрозділи зазначених структур, про що більш детально йтиметься у процесі дослідження елементів складу вчинюваних ними правопорушень.

Варто особливо наголосити, що термін “суб’єкти правоохоронної діяльності” у зрізі нашого дослідження слід трактувати у вузькому розумінні, адже нас цікавлять не всі, а лише ті суб’єкти, до обов’язків яких, згідно з чинним законодавством України, належить забезпечення охорони державного кордону України (фізичні та юридичні особи ДПСУ, МВС, СБУ, Збройних Сил та меншою мірою інших правоохоронних органів і військових формувань України).

У зв’язку з гострою потребою удосконалення правоохоронних органів відповідно до Концепції реформування органів охорони правопорядку, що розроблялася на виконання Указу Президента України “Про План заходів із виконання обов’язків та зобов’язань України, що випливають з її членства в Раді Європи” від 12 січня 2011 р. № 24/2011, академік В. Я. Тацій, з метою чіткого визначення та удосконалення системи всіх правоохоронних органів України, окреслення їх сутності, сфер професійної діяльності, запобігання дублюванню повноважень між ними, відмежування зазначених органів від інших державних структур, запропонував власну науково обґрунтовану та логічно аргументовану класифікацію правоохоронних органів України.

Ця класифікація передбачає поділ усіх правоохоронних органів, залежно від їх конкретних функцій і призначення в механізмі охорони державних та суспільних цінностей, на три групи:

- 1) органи охорони правопорядку;
- 2) контрольні (юрисдикційні) органи виконавчої влади;
- 3) органи охорони Конституції та державного контролю.

До органів охорони правопорядку В. Я. Тацій пропонує віднести такі вісім видів правоохоронних органів: ОВС, Службу безпеки України, органи військової служби правопорядку,

митні і податкові органи, органи пенітенціарної системи, прикордонної служби й управління державної охорони. Як варіант автор класифікації передбачає можливість виключення з числа органів пропонованої групи митні й податкові органи, залишивши лише шість їх видів.

В основу такого виділення в окрему групу названих органів охорони правопорядку вчений покладає такі критерії (фактори):

превалювання в їх діяльності правоохоронної функції як основної та захисту прав і свобод людини й забезпечення правопорядку в суспільстві та державі;

наділення їх правом застосування легального примусу при здійсненні своїх повноважень;

наявність у структурі таких органів озброєних формувань, з допомогою яких, за потреби вони силовими методами, але відповідно до закону домагаються виконання поставлених перед ними завдань [62, с. 235].

На наш погляд, до поданого переліку критеріїв варто додати ще один: надання співробітникам зазначених органів особливого статусу, який характеризується не тільки наявністю в них спеціальних можливостей, а й володінням особливими навичками й уміннями, що забезпечують якісне виконання професійних завдань силовими методами.

Запропонована класифікація правоохоронних органів з виділенням в окрему групу органів охорони правопорядку, до яких належить ДПСУ, дає змогу одночасно вирішити цілу низку таких проблем: чітко відмежувати їх від інших державних контрольних (юрисдикційних) органів та органів охорони Конституції України, яким притаманні свої специфічні функції; значно обмежити перелік органів охорони правопорядку (максимум до восьми), завдяки запропонованим відмежувальним критеріям на основі майбутньої конституційної регламентації їх правового статусу створити основи уніфікованого законодавства для регламентації професійної діяльності органів охорони правопорядку з метою забезпечення їх тісної взаємодії та запобігання дублюванню у процесі реалізації ними своїх завдань і функцій; сформувати підстави для розроблен-

ня і прийняття єдиної системи нормативно-правових актів для запобігання і протидії правопорушенням серед співробітників органів охорони правопорядку; забезпечити єдиний державний підхід з урахуванням і запозиченням кращих світових досвідів у превентивній діяльності.

Доцільність такого виокремлення в окрему групу найважливіших правоохоронних органів підтверджується ще й тим, що термін “органи охорони правопорядку” давно апробований юридичною практикою і широко застосовується як у міжнародних нормативно-правових документах, так і в національному законодавстві значної кількості сучасних високорозвинутих держав світу (Велика Британія, Ірландія, Франція, ФРН та ін.).

Використання терміна “органи охорони правопорядку” в нашому дослідженні зумовлюється тим, що здебільшого ці органи мають пряме відношення до охорони державного кордону України, про що детально йтиметься в другому розділі.

Продовжуючи характеристику категорій “суб’єкти правоохоронної діяльності” та “правоохоронні органи” пропонуємо також проаналізувати ключові підзаконні нормативно-правові акти в частині, що стосується реформування та розвитку правоохоронних органів – складових сектору безпеки і оборони України тощо.

Так, відповідно до Стратегії сталого розвитку “Україна – 2020” в межах вектору безпеки (забезпечення гарантій безпеки держави, життя та здоров’я людини, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності; забезпечення чесного і неупередженого правосуддя; невідкладне проведення очищення влади на всіх рівнях; забезпечення впровадження ефективних механізмів протидії корупції тощо) планується проведення реформи системи національної безпеки та оборони, оновлення влади та антикорупційна реформа, а також реформа правоохоронної системи. Згідно з положеннями зазначеної Стратегії реформа системи національної безпеки та оборони передбачає підвищення обороноздатності держави, реформування Збройних Сил України та інших військових формувань України. Основною метою антикорупційної ре-

форми є суттєве зменшення корупції в Україні, а головним завданням судової реформи є реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів задля практичної реалізації принципів верховенства права та інших принципів правосуддя. Метою державної політики в правоохоронній сфері є коригування завдань і функцій правоохоронних органів, упровадження нових засад проходження служби, нових критеріїв оцінки роботи правоохоронців для підвищення рівня захисту прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави від протиправних посягань [36].

Але законодавець у контексті реформи правоохоронної системи вказав лише на функціональні й організаційні перетворення у системі Міністерства внутрішніх справ України, оминаючи питання реформи інших правоохоронних органів.

Проте в іншому підзаконному акті – Стратегії національної безпеки України, затвердженій Указом Президента України від 26 травня 2015 року № 287/2015, окреслено потребу реформування та розвитку правоохоронних органів, у межах якого визначено напрямки реформування таких державних органів, як: Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ України, Національна поліція, Державна прикордонна служба України, Національна гвардія України, Державна міграційна служба України, Державна служба України з надзвичайних ситуацій тощо [63].

Концепція розвитку сектору безпеки і оборони України, затверджена Указом Президента України від 14 березня 2016 року № 92/2016, визначає основні напрями розвитку та реформування виключно тих правоохоронних органів, які є складовими сектору безпеки і оборони України, а саме: Збройних Сил України (Військової служби правопорядку), Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України та ін. [64].

Зазначений перелік правоохоронних органів, які є складовими сектору безпеки і оборони України, згадується також у Военній доктрині України, затвердженій Указом Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015 [65].

Повертаючись до особливостей методології досліджень основних видів правової поведінки, на підставі викладеного можна констатувати, що під суб'єктами правоохоронної діяльності слід розуміти особовий склад тих правоохоронних органів, до обов'язків яких належить виконання функцій щодо забезпечення безпеки державного кордону України у межах їх компетенції, а також правопорядку у зазначеній сфері, які з метою реалізації зазначених функцій наділені правом застосування легального примусу, у тому числі і з допомогою власних озброєних формувань.

Запропоноване дещо звужене визначення суб'єктів правоохоронної діяльності у контексті безпеки державного кордону України сприятиме чіткому відмежуванню їх від інших органів держави, які виконують схожі функції, запобігатиме розширеному тлумаченню цієї категорії суб'єктів.

Наступними поняттями, які потребують чіткого методологічного визначення у контексті нашого дослідження, є “охорона державного кордону” і “суб'єкти охорони державного кордону”.

Згідно зі ст. 2 та ст. 27 Закону України “Про державний кордон України” охорона державного кордону є невід'ємною складовою загальнодержавної системи забезпечення безпеки державного кордону, яка здійснюється лише двома органами нашої держави: ДПСУ – на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах і Збройними Силами України – у повітряному та підводному просторі в межах територіального моря, відповідно до наданих їм повноважень з метою забезпечення недоторканності державного кордону України [66].

Охорона державного кордону полягає в попереджувальній та наглядовій діяльності, що здійснює на постійній основі відповідно до закону особовий склад органів і підрозділів ДПСУ і Збройних Сил України.

За ступенем безпосередньої участі в охороні державного кордону всіх суб'єктів у зазначеній сфері, відповідно до організаційно-штатної структури ДПСУ можна поділити:

а) на суб'єктів-керівників першого і другого рівня системи управління. До цієї категорії суб'єктів належать посадові особи Адміністрації ДПСУ та її регіональних управлінь.

Вважаємо за доцільне до цієї категорії суб'єктів віднести і відповідне керівництво Збройних Сил України;

б) суб'єктів-виконавців третього і четвертого рівня системи управління. До названої категорії суб'єктів потрібно віднести посадових осіб органів охорони державного кордону та особовий склад прикордонних підрозділів. Зазначені органи безпосередньо здійснюють оперативно-розшукову діяльність, патрульно-пошукові та контрольні заходи тощо.

Логічно віднести до цієї категорії суб'єктів також і особовий склад органів та підрозділів Збройних Сил України, який безпосередньо здійснює зазначені заходи з метою забезпечення охорони державного кордону, покладені на них ст. 2 і 27 Закону України “Про державний кордон України”.

Варто звернути увагу, що в нормативно-правових актах ДПСУ для визначення суб'єктів ДПСУ вживаються різні поняття: “персонал”, “керівний склад”, “посадові особи”, “особовий склад”, “військовослужбовці” та ін. Однак чинне законодавство загалом не містить єдиного підходу використання зазначених термінів і таких досить поширених понять, як “посадова особа” і “службова особа”. У різних галузях права ця проблема вирішується по-різному [67, с. 136]. Проте в основних нормативно-правових актах, що регулюють діяльність ДПСУ, вживається лише поняття “посадова особа”, що спрощує тлумачення і розуміння цього терміна у правозастосовній діяльності ДПСУ.

Що ж стосується другого виду виділених нами суб'єктів у пункті “б”, то їх діяльність безпосередньо пов'язана з виконанням завдань, зазначених у ст. 2 Закону України “Про Державну прикордонну службу України” щодо забезпечення недоторканності державного кордону шляхом його охорони [68, ст. 2]. Тому саме суб'єкти 3-го та 4-го рівня системи управління, тобто військовослужбовці та працівники, діяльність яких безпосередньо пов'язана з виконанням завдань із забезпечення недоторканності державного кордону, належать до суб'єктів охорони державного кордону України.

За атестаційними ознаками й особливостями правового статусу суб'єктів охорони державного кордону (як суб'єктів спе-

ціальних правоохоронних відносин) поділяють на військово-службовців і працівників. Таке розмежування неодноразово фігурує в уже згадуваному нами Законі України “Про Державну прикордонну службу України” та інших нормативно-правових актах. Зазначений поділ персоналу характерний і для інших органів правоохоронної діяльності України.

До військовослужбовців ДПСУ, Збройних Сил та інших військових формувань України належить увесь особовий склад з військовими званнями, що у своїй діяльності керується не тільки загальним чинним законодавством, а й відповідними відомчими нормативно-правовими актами. Поняття “військовослужбовець” має чітко визначене правове значення, що пов’язане з низкою прав і обов’язків, які передбачені відповідно до статусу особи, зумовленого проходженням нею спеціальної військової служби [69, с. 90]. Про це детально йдеться в Законі України “Про військовий обов’язок і військову службу” [70].

Під категорією працівники ДПСУ та Збройних Сил України варто розуміти вільнонайманих працівників, які не вважаються особами, що перебувають на військовій службі, оскільки, наприклад, згідно зі ст. 14 Закону України “Про Державну прикордонну службу України” їх трудові відносини регулюються законодавством про працю, державну службу та укладеними трудовими договорами (контрактами). Працівники Держприкордонслужби України, які перебувають на спеціальних посадах, перелік яких затверджено Головою ДПСУ, можуть залучатися навіть до оперативно-службової діяльності, що підтверджує їх високий статус [68].

Як слушно зауважує К. Ю. Мельник, служба в правоохоронних органах є достатньо специфічним і відповідальним різновидом трудової діяльності, тому до кандидатів на посади в зазначених органах та підрозділах, у тому числі і в ДПСУ, ставиться низка вимог щодо належності до громадянства, віку особи, рівня освіти, стану здоров’я, відсутності судимості та ін. [71].

За кількісним складом суб’єктів охорони державного кордону можна поділити на індивідуальних і колективних суб’єк-

тів. Особа фізична є індивідуальним суб'єктом, наприклад, начальник органу охорони державного кордону, його заступники, начальник відділу прикордонної служби чи відповідного підрозділу Збройних Сил України, інспектор-кінолог та інші, а особа юридична – колективним суб'єктом, наприклад, прикордонний загін, загін Морської охорони або інші структурні підрозділи ДПСУ та ЗСУ [72, с. 680].

За характером повноважень суб'єктів охорони державного кордону можна поділити на уповноважених суб'єктів і зобов'язаних суб'єктів. Уповноважені суб'єкти виступають від імені і за дорученням держави, у зв'язку з чим наділяються державою спеціальними повноваженнями.

Зобов'язаними суб'єктами виступають ті з них, на яких у даних конкретних правовідносинах покладається конкретний обов'язок щодо виконання певних діянь, передбачених чинним законодавством. Причому, залежно від виду конкретних правоохоронних правовідносин, у які вступають зазначені суб'єкти, допустима трансформація уповноважених суб'єктів у зобов'язаних і навпаки [73, с. 73–74].

Таким чином, суб'єкти охорони державного кордону і суб'єкти ДПСУ та суб'єкти ЗСУ – не тотожні поняття: перші є складовою частиною суб'єктів ДПСУ та Збройних Сил України, а отже, більш вузьким поняттям. До суб'єктів охорони державного кордону, як уже зазначалося, належить лише той особовий склад, який безпосередньо залучається до виконання завдань із забезпечення охорони державного кордону України, а саме: військовослужбовці і працівники 3-го та 4-го рівня системи управління всіх відповідних підрозділів. Тому логічно, що до суб'єктів охорони державного кордону не належить керівний склад, технічний та обслуговуючий персонал Адміністрації, регіональних управлінь та органів забезпечення ДПСУ, ЗСУ тощо.

Доцільно виділити такі специфічні риси суб'єктів охорони державного кордону:

зазначених суб'єктів уособлюють військовослужбовці та працівники ДПСУ та ЗСУ, які безпосередньо здійснюють завдання щодо забезпечення недоторканності державного кор-

дону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

це суб'єкти спеціальних охоронних правовідносин, що виникають у сфері охорони державного кордону України;

це публічні особи – військовослужбовці, які призначені на посади наказами по особовому складу згідно із затвердженими штатами відповідного органу або підрозділу ДПСУ та Збройних Сил України. Тому не можуть розцінюватися суб'єктами охорони державного кордону в межах нашого дослідження представники громадських формувань, пенсіонери відомства, стажисти, практиканти та інші особи, які не обіймають відповідні посади [74];

вони безпосередньо здійснюють контрольні, патрульні, режимні та спеціальні заходи з пошуку правопорушників, а також здійснюють в установленому порядку прикордонний контроль і пропуск через державний кордон України та до тимчасово окупованої території і з неї осіб, транспортних засобів, вантажів;

окрема категорія військовослужбовців безпосередньо здійснює розвідувальну, інформаційно-аналітичну та оперативно-розшукову діяльність, а також наділена правом у процесі виконання службових обов'язків поєднувати гласні, негласні та конспіративні форми і методи діяльності;

простір розповсюдження їх компетенції обмежений, як правило, сферою охорони державного кордону України;

це носії державно-владних повноважень, що наділені правом застосування легального примусу, у тому числі зброї і спеціальних засобів та ін.

На підставі викладеного можна сформулювати таке визначення суб'єктів охорони державного кордону України: це учасники спеціальних охоронних правовідносин (військовослужбовці та працівники), наділені в межах своєї компетенції державно-владними повноваженнями, у тому числі примусового та негласно-конспіративного характеру, які безпосередньо здійснюють завдання з охорони державного кордону України, визначені чинним законодавством.

Таке теоретичне визначення зазначених суб'єктів сприятиме дослідженню їх онтологічної природи та проникненню у сутність поняття “суб'єкти охорони державного кордону”, проте уже в іншій іпостасі – як суб'єктів правомірної та проти-правної поведінки.

Якщо охорона державного кордону, як уже зазначалося, є невід'ємною частиною забезпечення національної безпеки держави, то національна безпека, згідно зі ст. 1 Закону України “Про основи національної безпеки України”, є станом захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства й держави, який полягає у своєчасному виявленні, запобіганні і нейтралізації реальних і потенційних загроз різноманітним національним інтересам у різних сферах життєдіяльності, у тому числі й у сфері правоохоронної та прикордонної діяльності [59, ст. 1].

Отже, термін “національна безпека” є родовим поняттям щодо поняття “охорона” державного кордону, яка виступає дієвим засобом забезпечення захищеності різноманітних життєво важливих інтересів, зазначених у ст. 1 цитованого Закону. Тому охорона державного кордону України та національна безпека держави співвідносяться між собою як частка і ціле, у яких цілим виступає національна безпека України.

Своєрідним елементом системи забезпечення національної безпеки є інтегроване управління кордонами.

Під інтегрованим управлінням кордонами України слід розуміти скоординовану діяльність компетентних державних органів, спрямовану на створення та підтримання балансу між ефективною охороною та захистом державного кордону і збереженням його відкритості для законної транскордонної діяльності й осіб, які подорожують через кордон [75, с. 5].

В умовах сьогодення метою інтегрованого управління кордонами є підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері безпеки державного кордону, запровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами тощо, про що йдеться в Концепції інтегрованого управління кордонами від 28 жовтня 2015 року [76].

Варто наголосити, що охорону державного кордону, національну безпеку нашої держави й інтегроване управління кордонами здійснюють, як правило, одні й ті самі суб'єкти, серед яких головну роль відіграють різноманітні державні органи. Однак жоден із чинних нормативно-правових актів не надає їх повного переліку, обмежуючись закінченням такого переліку словосполученнями: “та інші державні органи”, “та інші військові формування”, “та інші заінтересовані центральні органи виконавчої влади” тощо.

Що ж стосується інших вищезазначених суб'єктів, то в чинних законах і підзаконних актах називаються лише головні з них.

Так, у Кодексі поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами, затвердженого спільним наказом МВС, МЗС, Мінфіну, Адміністрації ДПСУ та ГУДСУ від 27 липня 2011 р. за № 922/19660, у ст. 2 і 5 до переліку вже відомих нам суб'єктів додано ще й Державну міграційну службу [77, ст. 2, 5].

План заходів щодо реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами від 31 серпня 2016 р. серед суб'єктів реалізації зазначеного плану називає такі структури державного апарату України, як: ДПСУ, МВС, МЗС, Міноборони, Мінінфраструктури, Мінекономрозвитку, ДФС, ДМСУ, Національну поліцію, Національну гвардію України, СБУ і, не обмежуючись цим переліком, передбачає можливість участі в реалізації зазначеного плану ще й інших державних органів, що пояснюється широтою і масштабністю цього виду державної діяльності [78].

Наступним складовим елементом предмета нашого монографічного дослідження, який також потребує методологічного осмислення та визначення, є поняття “державний кордон”. З методологічної точки зору, його аналіз має значення в тому сенсі, що предметом дослідження є правомірна та протиправна поведінка лише тих суб'єктів, які здійснюють охорону саме державного кордону, а не будь-яких інших, наприклад, природних кордонів чи приватних кордонів, угідь, територій приватної власності або адміністративних кордонів тощо.

Як відомо, наявність території, обмеженої чіткими кордонами, є однією з головних ознак будь-якої держави. На єдиному територіальному просторі відбувається господарське і політичне життя, а кордони держави виступають територіальними межами розповсюдження владних повноважень державних структур [41, с. 71].

На законодавчому рівні державним кордоном України визнається лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору (ст. 1 Закону України “Про державний кордон України”) [66].

На сьогодні державні кордони трансформувалися в особливий територіальний інститут, що слугує найважливішим компонентом суверенітету держави та фактором її безпеки. Вони окреслюють межі територіального верховенства держави від інших державних утворень. Тому жодна держава без чітко визначених кордонів не може не тільки реалізувати весь комплекс своїх суверенних прав, а й узагалі існувати [79, с. 139].

Для нас не має значення правова поведінка суб’єктів охорони яких саме кордонів (повітряних, сухопутних чи водних) фігуруватиме в дослідженні. Головне, щоб правомірна поведінка чи правопорушення стосувалися суб’єктів охорони саме державних, офіційно визнаних кордонів, а не будь-яких інших (приватних, адміністративних тощо).

Статус “державних” кордони отримують на договірно-правових принципах на основі укладання міжнародних договорів (двосторонніх, багатосторонніх), згоду на які дає Верховна Рада України. В умовах євроінтеграції значно поглиблюється міжнародно-правове регулювання відносин з приводу територіальної організації держав [80, с. 134].

Кордон вважається міжнародно-визнаним і в тому разі, коли лінія його проходження явно або принаймні мовчазно визнається іншими державами і головне, щоб він не був автоматично встановленим [79, с. 143].

Отже, правомірна та протиправна поведінка суб’єктів охорони державного кордону, пов’язана саме з таким офіційно

визнаним правовим статусом кордону, і становитиме предмет нашого дослідження.

У методологічному зрізі логічно постає таке питання: чи буде предметом нашого дослідження правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони спірних територій таких, наприклад, як острів Зміїний, Коса Тузла. Відповідь однозначна – буде, оскільки особи, які забезпечують прикордонний режим на зазначених територіях, призначені на посади офіційно керівництвом на основі спеціальних підзаконних актів відповідних правоохоронних органів або військових формувань [74].

З позицій методології має значення вживання терміна “державний кордон” у множині чи в однині. Так, у згадуваних нами законах України та в інших чинних нормативно-правових актах зазначений термін за рідкісним виключенням вживається в однині. Проте, на наш погляд, у разі, коли йдеться про конкретні державні кордони з декількома державами, наприклад Польщі, Румунії, Словаччини, його варто вживати у множині. Якщо в дослідженні йтиметься про правомірну та протиправну поведінку суб'єктів сухопутних, водних, повітряних кордонів України, то його вживання також можливе у множині.

Таким чином, серед значної кількості державних органів, на які покладено обов'язок забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні, перевага надається ДПСУ та ЗСУ. Тому саме правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони державного кордону України становитиме основу предмета нашого монографічного дослідження, якому присвячено підрозділ 1.3.

1.3. Теоретичні основи висвітлення правомірної та протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону

Динамічна сторона буття людини виявляється в її поведінці. Людина за своєю природою істота соціальна, тому, щоб жити і розвиватися, задовольняти свої потреби й інтереси, вона повинна взаємодіяти з іншими людьми. Така взаємодія,

що виявляється в конкретній поведінці, має бути узгодженою й унормованою соціальними нормами. Роль головного нормативного регулятора поведінки людей було відведено праву, оскільки тільки людина є носієм духовно-культурного виміру, а отже, є істотою і духовною, і культурною, тому здатна дотримуватися унормованої поведінки [54, с. 79–80]. Зазначені фактори формують правомірну поведінку, а порушення приписів норм породжує протиправну поведінку, яка переслідується державою і за допомогою санкцій та примусової сили забезпечує притягнення до юридичної відповідальності її носіїв.

Зважаючи на те, що проблеми правової поведінки як загальноправового явища у світовій науковій думці досліджувались багатьма вченими й досліджуються донині, а предметом нашого дослідження є основні види правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону України – правомірна та протиправна поведінка, тому вважаємо за доцільне акцентувати увагу на аналізі саме такої правової поведінки зазначених суб'єктів.

Як показує аналіз багатьох джерел, під правовою поведінкою суб'єктів охорони державного кордону слід розуміти передбачену нормами права юридично значущу поведінку фізичних (військовослужбовців або працівників) чи юридичних осіб (органів охорони державного кордону), що тягне за собою позитивні або негативні наслідки для конкретних суб'єктів права. Ця поведінка характеризується такими ознаками:

вона передбачена чинними нормами законів і підзаконних актів, що регламентують діяльність органів охорони державного кордону. Тому така правова поведінка можлива лише у сфері здійснення професійної діяльності суб'єктів охорони державного кордону. Правова поведінка зазначених суб'єктів поза такими сферами, яка не пов'язана з виконанням ними своїх службових повноважень, носитиме загальний характер без ознак специфічності;

правова поведінка зазначених суб'єктів зумовлена якістю юридичної визначеності (регламентованості), сутність якої полягає в наявності певних юридичних засобів регламентації правової поведінки таких суб'єктів, її зовнішніх (об'єктивних)

і внутрішніх (суб'єктивних) властивостей, передбачених нормами права. Її межі, зазначені в нормах, указують на діапазон можливостей суб'єктів та чітко визначені випадки впливу на поведінку юридичними засобами [41, с. 353];

вона зумовлена рівнем правосвідомості і правової культури суб'єктів охорони державного кордону, якими виступають військовослужбовці і працівники відповідних органів. Зазначені суб'єкти, виходячи з властивого для них рівня правосвідомості і правової культури, самостійно оцінюють життєво-правову ситуацію і переводять мотиваційний потенціал у практичну площину в ході здійснення своїх службових повноважень. Якщо особистість військовослужбовця чи працівника стабільно перебуває на належному рівні інтелектуального, морального та культурного правового розвитку, то зазначені чесноти безпосередньо обумовлюють становлення мотивації саме правомірної, а не протиправної поведінки, що суттєво впливає на якість правової поведінки [49, с. 87]. Військовослужбовець чи працівник відповідного органу лише тоді зацікавлено і цілеспрямовано здійснюватиме правомірну діяльність, якщо вбачатиме в праві надійну опору, розраховуватиме на використання ефективних юридичних прийомів, зможе передбачати найближчі позитивні результати реалізації ним норм права. Тільки за цих умов правова поведінка суб'єктів охорони державного кордону тяжітиме до правомірності;

важливою ознакою правової поведінки зазначених суб'єктів є її залежність від реальної, правової дійсності, що склалася у відповідній правоохоронній сфері. Суб'єкт, виконуючи свої повноваження, керується не тільки приписами правових норм, що регламентують його діяльність, а й загальним станом правозастосовної практики, загальною атмосферою службової діяльності, що склалася у конкретному підрозділі. Як відомо, соціальна дійсність, оточення тощо формують особу фахівця і відповідно впливають на моделювання його правової поведінки в цілому і конформістської (приспосовницької) правомірної поведінки зокрема. Тому чим досконаліша правова дійсність (атмосфера) і, насамперед, правозастосовна практика, тим більше правова поведінка суб'єктів охорони державного

кордону набуватиме правомірності. І навпаки, – порушення законності у правозастосовній сфері, відступ від вимог закону спотворює правову дійсність, що у свою чергу деформує правову свідомість військовослужбовців і працівників, нейтралізує їх віру в силу права [49, с. 84];

специфічною ознакою правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону є також її залежність від матеріального забезпечення діяльності зазначених суб'єктів і належного соціального захисту їх з боку держави. Якісне матеріальне забезпечення створює належні умови виконання службових завдань, сприяє оперативному реагуванню на будь-які протиправні посягання у відповідних правоохоронних сферах, формує у військовослужбовців та працівників стійку позитивну спрямованість професійної діяльності. Усебічний соціальний захист таких суб'єктів (наявність житла, достатньої заробітної плати, ефективної охорони здоров'я, забезпечення дітей дошкільними закладами, організація побуту тощо) також сприяє формуванню високої професійної правосвідомості й культури, а відповідно і позитивної правової поведінки зазначених суб'єктів;

насамкінець варто наголосити на зумовленості правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону якістю контролю за їх службою (що має ґрунтуватися на принципах об'єктивності, законності, справедливості тощо) з боку посадових осіб їх керівних структур, на яких чинним законодавством покладено обов'язок здійснення такого контролю. Наявність якісного системного відомчого контролю за діяльністю військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону сприяє формуванню стійкої правової поведінки, у структурі якої значно домінуватиме правомірна поведінка [81].

Проте наявність щойно окреслених нами специфічних ознак правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону не заперечує притаманних цьому типу правової поведінки і загальних ознак, які достатньо повно висвітлені в багатьох наукових джерелах. Так, В. Кудрявцев, В. Оксамитний, Н. Пьянов, Р. Мухаєв, С. Олейников, І. Погрібний та інші дослідники

серед загальних ознак правової поведінки в тій чи іншій інтерпретації називають її соціальну значимість, підконтрольність волі особи, зовнішній вияв, структурованість, чітку регламентацію її нормами права, контролюваність державою, здатність викликати юридичні наслідки тощо [82, с. 454–455; 83, с. 308; 84, с. 287; 85, с. 242–243; 86, с. 446–447; 87, с. 367–368; 88, с. 285–287; 89, с. 203–204; 90].

Перш ніж характеризувати головні види правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону, варто зазначити, що термін “правомірна” означає єдність двох понять – “право” і “міра”, у яких міра виступає категорією, що виражає діалектичну єдність якісних і кількісних характеристик об'єкта [91, с. 360]. Тому термін “правомірна” тлумачиться як міра, визначена правом, міра дозволеного, того, що не суперечить праву.

У наукових джерелах останніх років подається багато визначень правомірної поведінки [41, с. 356; 82, с. 456; 83, с. 311; 84, с. 288; 85, с. 244; 86, с. 447; 87, с. 368–369; 88, с. 286; 89, с. 206; 92, с. 188; 93, с. 16; 94, с. 15].

Переважає більшість авторів стверджують, що правомірна поведінка – це такі діяння різноманітних суб'єктів, які відповідають принципам і приписам норм права й гарантуються державою. Кожен з авторів у пропонованому ним визначенні наголошує на якихось загальних ознаках (сторонах) правомірної поведінки, що дає можливість окреслити її сутність, розкрити зміст та виявити характерні особливості. До таких загальних ознак, які на достатньому рівні досліджені вітчизняними та зарубіжними науковцями, варто віднести: її суспільну необхідність, бажаність, добровільність, особисту усвідомленість; вираженість в актах професійної діяльності (актах-дії, актах-документах) тощо.

Тому нам доцільно зупинитися, насамперед, на характеристиці специфічних ознак правомірної поведінки суб'єктів охорони державного кордону України, а саме:

а) правомірна поведінка характеризується особливою соціальною значущістю, що пояснюється високим рівнем суспільної важливості тих функцій і завдань, що виконуються

суб'єктами охорони державних кордонів у досліджуваній сфері державної діяльності, адже посягання на зазначену правомірну поведінку може нести тяжкі політичні й економічні наслідки для суспільства;

б) вона відповідає приписам не тільки норм вітчизняного і міжнародного законодавства, серед яких чільне місце посідають міждержавні договори, а й правовим приписам підзаконних актів (статутів, наказів, інструкцій тощо), якими регламентується діяльність ДПСУ та інших органів, в обов'язки яких входить охорона державного кордону України. Правомірною буде і та поведінка, яка ґрунтується на виконанні усних та письмових наказів командирів і начальників відповідних органів, які відповідають ідеям і принципам права. Не буде правомірною та поведінка військовослужбовців і працівників, яка ґрунтується на виконанні явно злочинних наказів, що мало місце в діянні окремих військовослужбовців правоохоронних структур у лютому 2014 р. Про заборону виконання таких наказів прямо йдеться у ст. 60 Конституції України [1];

в) правомірна поведінка досліджуваних нами суб'єктів є суспільно корисною не тільки тому, що сприяє утвердженню режиму правової законності і підтриманню правопорядку у сфері охорони державного кордону, а й тому, що сприяє підвищенню ефективності роботи персоналу щодо забезпечення прав людини, пов'язаних із законним перетинанням державного кордону, правомірною діяльністю юридичних і фізичних осіб у прикордонній смузі тощо;

г) вона має місце, як правило, у сфері охорони державного кордону України й пов'язана з використанням і виконанням військовослужбовцями і працівниками відповідних органів своїх службових обов'язків щодо забезпечення безпеки державного кордону;

д) така правомірна поведінка характеризується усвідомленістю і свободою вибору варіанта діяння військовослужбовцем чи працівником органів охорони державного кордону і є результатом їх вибіркової поведінки, її найкращим варіантом [93, с. 16];

е) досліджувана правомірна поведінка має місце в діяннях військовослужбовців і працівників, які виступають суб'єктами охорони державного кордону. Вона відповідає правовим приписам та інтересам суспільства у сфері здійснення державної політики реалізації міждержавних і міжнародних відносин щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;

ж) як правило, носить колективний характер вияву, що зумовлено специфікою охоронної діяльності на державному кордоні, оскільки військовослужбовці ДПСУ здійснюють свої повноваження у взаємодії з військовослужбовцями ЗСУ, співробітниками МВС, СБУ тощо [95];

и) за способом внутрішньої детермінації, як правило, виступає активною поведінкою;

к) правомірній поведінці притаманна постійна наявність потенційної загрози її стабільності, оскільки її реалізація пов'язана з постійним ризиком, екстремальними умовами діяльності особового складу щодо забезпечення безпеки державного кордону України.

На основі аналізу щойно викладених ознак можна дійти висновку, що правомірна поведінка суб'єктів охорони державного кордону України є таким видом правової поведінки, що спрямовується на дотримання належної військової дисципліни, правопорядку в конкретному органі або підрозділі охорони державного кордону, а також на сумлінне виконання службових обов'язків військовослужбовцями та працівниками ДПСУ, що разом створює належні умови для забезпечення охорони державного кордону.

Підсумовуючи викладене, можна сформулювати таке визначення правомірної поведінки досліджуваних суб'єктів. Це суспільно необхідна, бажана, усвідомлена, добровільна поведінка суб'єктів охорони державного кордону, що виражається в актах професійної діяльності (акти-дії, акти-документи), відповідає правовим приписам та інтересам суспільства у сфері здійснення державної політики реалізації міждержавних і міжнародних відносин щодо забезпечення недоторканності

державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

У професійній діяльності суб'єктів охорони державного кордону мають місце вияви різних видів правомірної поведінки, які продовжує досліджувати сучасна наука в аспекті загальнотеоретичних категорій. Однак варто звернути увагу на те, що вони виявляють себе по-різному в діяльності спеціальних суб'єктів, до яких належать і суб'єкти охорони державного кордону.

Як відомо, за своїми психологічними ознаками правомірну поведінку поділяють на добровільну і вимушену. Логічно, що для держави і суспільства максимально бажана добровільна поведінка, оскільки вона ґрунтується на свідомості, внутрішньому переконанні, упевненості співробітника в її корисності, необхідності і доцільності для загального блага. Проте в діяльності досліджуваних суб'єктів зустрічається і вимушена поведінка, яка зумовлена лише зовнішніми обставинами (страхом заваді службової кар'єри, притягнення до юридичної відповідальності, звільнення з лав ДПСУ тощо), а не внутрішнім переконанням військовослужбовця (працівника) в її корисності і необхідності.

Головним недоліком вимушеної правомірної поведінки є те, що вона свідчить про нестійку психологічну установку особи, про небезпеку її переорієнтації за сприятливих зовнішніх обставин на протиправну поведінку [96, с. 356].

За мотивами ставлення досліджуваних суб'єктів до своїх правомірних діянь правомірну поведінку поділяють на конформістську (приспосовницьку), маргінальну, звичаєву та соціально-активну.

У службовій практиці суб'єктів охорони державного кордону зустрічаються всі зазначені види правомірної поведінки, однак особливістю їх вияву є те, що, наприклад, конформістська поведінка здебільшого притаманна молодим військовослужбовцям з незначним службовим досвідом, за відсутності у них стійкої свідомої позиції, орієнтованої на позитивні службові цінності тощо.

Теж саме стосується і маргінальної поведінки відповідних суб'єктів у досліджуваній сфері. Вона зумовлена не тільки

страхом перед юридичною відповідальністю, а й страхом не своєчасного отримання чергового військового звання, підвищення у службі, позбавлення інших військових пільг тощо.

Звичаєва поведінка здебільшого притаманна, насамперед, працівникам досліджуваної сфери старших за віком і з достатнім життєвим та службовим досвідом, які виконують допоміжні функції з охорони державного кордону (водії службового транспорту, інспектори-кінологи, діловоди тощо). Адже така правомірна поведінка ґрунтується на багаторазовому повторенні одних і тих же дій (процедур), завдяки чому ввійшла у звичку, а тому не викликає необхідності постійного звернення до власної свідомості з метою вибору та моделювання індивідуальної поведінки [39, с. 486–487; 96, с. 357].

Соціально активний вид правомірної поведінки досліджуваних нами суб'єктів є найбільш бажаним і корисним, рівнем правомірності діянь військовослужбовців і працівників. Адже вона ґрунтується на їх внутрішньому глибокому переконанні в її соціальній цінності для держави, суспільства і людини. Тому з метою заохочення саме цього різновиду правомірної поведінки потрібно її ефективне, державне і громадське стимулювання, адже держава заінтересована не взагалі у правомірній поведінці, а в активно правомірній поведінці [52, с. 10].

На наш погляд, доцільно виділити ще й інші критерії класифікації правомірної поведінки досліджуваних суб'єктів, залежно від її регламентації у правових нормах: та, що передбачена змістом норми права у вигляді теоретичної моделі бажаної поведінки, і та, що не передбачена змістом правової норми, а ґрунтується на усній вказівці (чи наказі командира або начальника). Саме останній вид правомірної поведінки пов'язаний з ризиком реалізації, адже молодий і недосвідчений військовослужбовець не завжди може відрізнити законність і правомірність усного наказу.

Важливим критерієм класифікації правомірної поведінки суб'єктів охорони державного кордону є також поділ її за обсягом поширення дії нормативно-правових актів на відповідних суб'єктів: правомірна поведінка, що регламентується нормативно-правовими актами загального доступу (законами,

указами, постановами та ін.), і правомірна поведінка, що регламентується нормативно-правовими актами з грифом “Для службового користування” та грифами секретності “Цілком таємно” та “Таємно”. Саме останній вид правомірної поведінки притаманний, насамперед, офіцерському складу органів охорони державного кордону, оскільки вони наділені ширшим доступом до службової інформації у зв’язку з виконанням більш важливих завдань з охорони державного кордону.

Залежно від правового статусу суб’єктів охорони державного кордону їх правомірну поведінку можна поділити на поведінку військовослужбовців і поведінку працівників. Перша є більш суспільно вагомою, оскільки пов’язана з виконанням складніших завдань щодо забезпечення охорони державного кордону і тому виступає взірцем для поведінки працівників. Її значущість пояснюється також масовістю і ретельнішою регламентацією у нормах права.

У свою чергу, правомірну поведінку військовослужбовців можна поділити на поведінку офіцерського складу, поведінку прапорщиків (мічманів), поведінку сержантського й рядового складу тощо за тими ж ознаками, про які щойно йшлося.

Мають свої особливості вияву і окремі елементи складу правомірної поведінки суб’єктів охорони державного кордону України.

Як зазначається в наукових джерелах, склад такої поведінки визначається як сукупність передбачених нормами права об’єктивних і суб’єктивних ознак правомірного діяння, які є підставою для її юридичної оцінки як правомірної [96, с. 355; 97]. Він охоплює об’єкт, об’єктивну сторону, суб’єкт і суб’єктивну сторону правомірної поведінки. Що стосується суб’єктів досліджуваної нами правомірної поведінки, то, як уже зазначалося, ними виступають військовослужбовці і працівники органів охорони державного кордону України (про них детально йтиметься в ході аналізу суб’єктів протиправної поведінки).

Суб’єктивна сторона правомірної поведінки характеризує внутрішній, психічний (духовний) стан військовослужбовця чи працівника, його ставлення до норм права і власного вчинку, його правову оцінку. Вона відповідає на питання: чому вій-

ськовослужбовець чинить правомірно, усвідомлено і добровільно чи під дією (впливом) якихось факторів – вимушено? [96, с. 355].

Тому варто зауважити, що правомірна поведінка у сфері охорони державного кордону не завжди добровільно правомірна, глибоко усвідомлена, викликана позитивними мотивами. Інколи вона вимушена, оскільки розходиться з внутрішніми переконаннями суб'єкта, його життєвою установкою, ціннісними орієнтаціями, хоча ззовні вона відповідає всім вимогам правомірної поведінки. Така вимушена правомірна поведінка суб'єктів охорони державного кордону виявляється у конформістській (приспосовницькій) поведінці за принципом: “як усі, так і я”, або у маргінальній поведінці, викликаній страхом настання юридичної відповідальності у випадку порушення чинних норм права. Саме носії такої правомірної поведінки потребують посиленого правовиховного та профілактичного впливу з боку відповідних органів роботи з персоналом, командирів і начальників тощо.

Проте найбільш суспільно небезпечним, шкідливим видом правової поведінки виступає протиправна поведінка військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону України, яка також складає основу предмета нашого дослідження.

Поряд з терміном “протиправна поведінка” широко вживаються такі синонімічні поняття, як “неправомірна поведінка” та “правопорушення” [53; 92, с. 187; 98, с. 107].

Термін “протиправна” тлумачиться як діяння (вчинок), спрямований проти права, як те, що суперечить праву, не відповідає його приписам [53, с. 67].

Завдяки здобуткам учених різних часів було сформульовано загальнотеоретичні визначення протиправної поведінки, які, на думку А. О. Штанька, за спорідненістю змісту і спільністю характеристик можна виокремити у три групи дефініцій.

Прибічники першої групи стверджують, що правопорушення є суспільно небезпечне, винне, протиправне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоди особі і за яке передбачено юридичну відповідальність.

Автори визначень, що стосуються другої групи, зазначають, що правопорушення – це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе, винне, протиправне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, за яке передбачено юридичну відповідальність.

Водночас прибічники третьої групи стверджують, що правопорушенням є суспільно шкідливе, неправомірне (протиправне), винне діяння (дія або бездіяльність) деліктоздатної особи, що спричиняє юридичну відповідальність.

Таким чином, головна відмінність їх полягає в тому, що перша група вчених визначає правопорушення як суспільно небезпечне діяння, друга група науковців трактує його як суспільно небезпечне або суспільно шкідливе діяння, і третя група характеризує його виключно суспільно шкідливим діянням [99, с. 10].

Визначення протиправної поведінки (правопорушень), які пропонуються в наукових джерелах останніх років, особливо не відрізняються за сутністю, тому їх легко можна віднести до однієї з поданих А. О. Штаньком груп визначень [82, с. 463; 83, с. 314; 84, с. 291; 85, с. 245; 86, с. 450; 87, с. 379; 88, с. 287; 89, с. 208; 92, с. 190; 96, с. 359; 100, с. 455; 101, с. 164].

У вищезазначених та інших сучасних визначеннях протиправної поведінки (правопорушень) усі автори включають до нього найсуттєвіші загальні ознаки, які достатньо досліджені сучасною наукою, тому ми розглянемо лише особливості їх вияву у протиправній поведінці суб'єктів охорони державного кордону України.

Отже, до загальних ознак таких правопорушень належать:

1. Суспільна небезпечність або суспільна шкідливість діяння.

Критеріями визначення ступеня суспільної небезпеки (шкоди) від вчиненого правопорушення, як правило, є значущість для суспільства тих правовідносин і цінностей, з приводу яких вони виникають, що стали об'єктом протиправного посягання з боку правопорушника.

Підвищена суспільна небезпека поведінки суб'єктів охорони державного кордону полягає в тому, що її здійснюють

особи, які за своїм статусом і повноваженнями зобов'язані забезпечувати законність і правопорядок, попереджувати, припиняти й викривати правопорушення інших осіб, однак попри все, використовуючи своє службове становище, вони самі скоюють правопорушення. Так, згідно зі статистичними даними Генеральної прокуратури України кожен четвертий злочин у військовій сфері 2010 р. було вчинено офіцером [102, с. 261].

Суспільна небезпека такої протиправної поведінки зумовлюється ще й тим, що вона підриває авторитет держави у спеціальній правоохоронній сфері, завдає шкоди утвердженню демократичних основ управління, побудові та функціонуванню державного апарату, насамперед його спеціальних органів охорони правопорядку (Національної поліції, СБУ, ДПСУ та інших державних органів України), суттєво обмежує конституційні права і свободи людини, порушує принцип справедливості та правової рівності суб'єктів права, ускладнює відносини з державами-сусідами та їх прикордонними структурами [103, с. 21].

2. Правопорушення завжди має протиправний, неправомірний характер, оскільки полягає в порушенні не тільки правових приписів, що містяться в загальнодоступних нормативно-правових актах, а й тих, що містяться у відомчих документах з обмеженим доступом (з відповідними грифами) та в правозастосовних актах, договорах, контрактах тощо, що мають місце у сфері охорони державного кордону.

3. Наступною ознакою правопорушення є його свідомо волевільний характер. Воно є діянням, учинюваним під контролем волі та свідомості суб'єкта правопорушення, добровільно без будь-якого стороннього тиску. Працівник чи військовослужбовець, приймаючи рішення про вчинення правопорушення, аналізує та зважує можливі ризики бути виявленим і притягнутим до юридичної відповідальності, а то і звільненим зі служби. Одночасно він оцінює характер і розміри очікуваної від правопорушення вигоди (розмір хабара, подарунка, значущість майбутньої послуги тощо). Відтак, прийняття рішення щодо скоєння будь-якого правопорушення з використанням своїх службових повноважень зумовлює ним вибір найопти-

мальнішого і найраціональнішого, на його погляд, варіанта протиправної поведінки для уникнення відповідальності й досягнення бажаного результату з метою задоволення власних потреб та інтересів протиправним шляхом.

Відсутність вільного волевиявлення виступає юридичною ознакою, що свідчить про відсутність складу правопорушення в діянні конкретної особи (наприклад, примус дитини до перенесення через митний кордон наркотиків з боку дорослої особи).

Прийняття вольового рішення щодо скоєння правопорушення суб'єктами визріває, як правило, не відразу, не спонтанно. Воно формується поступово у свідомості потенційного правопорушника, проходить певний інкубаційний період, який розтягується на декілька етапів [104, с. 186].

Таким чином, правопорушення може мати місце лише тоді, коли особа, яка його скоїла, мала свободу вибору між правомірною поведінкою і правопорушенням, проте вибрала останнє [105, с. 36–45].

4. Важливою ознакою правопорушення є вчинення його деліктоздатним суб'єктом.

Як відомо, деліктоздатність охоплює два оціночних критерії: вік і осудність особи, яка скоїла правопорушення.

Визначення деліктоздатності стосовно суб'єктів охорони державного кордону має свої особливості. Річ у тому, що досягнення віку та психічне здоров'я особи є обов'язковою умовою зарахування їх на службу як військовослужбовця та працівника до відповідного правоохоронного органу, про що зазначається у відомчих нормативно-правових актах [74; 106].

Отже, можна констатувати, що деліктоздатність військовослужбовців органів охорони державного кордону при характеристиці їх як суб'єктів правопорушень посідає другорядне місце, оскільки вона виступає обов'язковою умовою зарахування на службу, а тому має характер реально присутнього факту.

5. Іншою ознакою правопорушення є наявність вини військовослужбовця або працівника конкретного органу охорони

державного кордону, який його вчинив. Вина є обов'язковою складовою суб'єктивної сторони правопорушення.

Більшість сучасних науковців трактують вину як психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків, виражене у формі умислу чи необережності. Водночас усі без винятку вчені визнають наявність вини обов'язковою ознакою будь-якого правопорушення [96, с. 360; 107, с. 350; 108, с. 122; 109, с. 464].

Аналогічно трактується визначення вини і на законодавчому рівні (ст. 23 КК України) [110, ст. 23].

Науковці однакові в тому, що вина виступає у двох формах: умислу й необережності. Умисел може бути двох видів: прямий і непрямий, а необережність виявляється у вигляді самовпевненості й недбалості, про що вже йшлося в наукових працях [111, с. 154; 112, с. 42].

Більшість правопорушень, які вчиняють суб'єкти охорони державного кордону в досліджуваній нами сфері, вчиняють з прямим умислом, хоча значну кількість становлять і правопорушення, вчинені з необережності.

6. Важливою ознакою правопорушень є їх діяльнісний характер. Це завжди діяння (дія або бездіяльність). Наприклад, крадіжка військового майна, підроблення документів тощо.

Проте дія може мати й вербальний характер, а саме виражатися словесно, загальновживаними жестами тощо (помах руки військовослужбовця ДПСУ, що означає дозвіл на незаконне перетинання державного кордону особі без належно оформлених документів).

Дія також може виражатися і в усвідомленому, протиправному керуванні особою певними механізмами чи поведінкою тварин (наприклад, цькування службового собаки старшим прикордонного наряду на невинну цивільну особу з метою помсти за минулу образу тощо).

Бездіяльність як різновид діяння виступає пасивною поведінкою особи й означає утримання від суспільно необхідної дії, очікуваної від особи з огляду на виконання нею визначеної ролі в суспільному житті [113, с. 16, 37]. Тому бездіяльність суб'єкта охорони державного кордону полягає в невиконанні

приписів правової норми, які він міг і зобов'язаний був виконати (наприклад, ненадання прикордонним нарядом допомоги пораненому порушнику державного кордону – ст. 136 КК України) [94, с. 12–16; 110].

7. Правопорушення – це передусім каране діяння, тобто таке, яке переслідується державою у формі законодавчого закріплення конкретного виду і міри юридичної відповідальності у вигляді втрат особистого організаційного або матеріального характеру [96, с. 362].

Однак покарання не обов'язково повинно застосовуватися за кожне правопорушення до суб'єктів охорони державного кордону. Законодавець лише передбачає можливість його застосування. Так, ст. 22 КУпАП зазначає, що при малозначності адміністративного правопорушення уповноважений вирішувати справу орган може звільнити правопорушника від адміністративної відповідальності, обмежившись усним зауваженням на його адресу.

8. Окремі автори акцентують увагу ще й на такій загальній ознаці правопорушення, як визнання його юридичним фактом, що породжує, насамперед, охоронні правовідносини (Д. В. Лук'янов, С. М. Олейников, Г. О. Христова та ін.) [96, с. 361–362; 108, с. 123].

На підставі правопорушення як юридичного факту можуть виникати, змінюватися або припинятися багато видів правовідносин, учасником яких був військовослужбовець чи працівник відповідного органу, що вчинив правопорушення (адміністративні, дисциплінарні та інші службові відносини, пов'язані з несенням прикордонної, вартової чи іншої служби).

Розглянувши загальні ознаки правопорушень, притаманних будь-яким деліктам, проаналізуємо специфічні ознаки протиправної поведінки (правопорушень), що вчиняють суб'єкти охорони державного кордону, виокремлення яких у самостійну групу дасть змогу відмежувати протиправну поведінку досліджуваних суб'єктів від суміжних типів протиправної поведінки, а також більш глибоко проникнути в сутність досліджуваного явища.

До специфічних ознак протиправної поведінки (правопорушень) суб'єктів охорони державного кордону варто віднести такі:

1) регламентується не тільки загальними нормативно-правовими актами кримінального, адміністративного та інших галузей права, а й внутрішньовідомчими нормами підзаконних актів, які містяться в посадових інструкціях, положеннях, наказах, правилах тощо, у тому числі і з грифом “Для службового користування” та грифами секретності “Цілком таємно” та “Таємно”;

2) має місце у сфері здійснення професійної діяльності конкретних правоохоронних органів, пов'язаних з охороною державного кордону. Тому така протиправна поведінка є наслідком зловживань службовими повноваженнями або використання суб'єктивних прав службовою особою не за призначенням, що призводить до прийняття неправомірних рішень, які містять склад конкретного правопорушення;

3) головною складовою об'єкта посягання таких деліктів є правопорядок, що формується у специфічній правоохоронній сфері – сфері охорони державного кордону України.

Відносини, що виникають під час функціонування суб'єктів охорони державного кордону, являють собою систему тотожних, однорідних суспільних відносин, в основі яких лежать однакові цінності і які виникають, змінюються та припиняються з приводу юридичних фактів однієї сфери життєдіяльності (у нашому випадку – сфери охорони державного кордону). Така система правовідносин складається в результаті дотримання режиму законності у спеціальній військовій сфері, що являє собою військовий правопорядок, який є невід'ємною складовою загального правопорядку [114, ст. 104; 115];

4) специфічною ознакою таких правопорушень є можливість настання для суб'єктів вчинення комбінованої (кумулятивної) відповідальності за їх скоєння, яка може виступати в адміністративно-дисциплінарному або в кримінально-дисциплінарному поєднанні. Це пояснюється тим, що одними й тими самими діями військовослужбовець правоохоронного органу одночасно може порушувати норми, наприклад, адмі-

ністративного права, а також кримінально-правові норми або норми Статутів ЗСУ чи Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України [74].

Переконалим аргументом на користь кумулятивної (комбінованої) відповідальності за правопорушення зазначених суб'єктів слугує судова й адміністративна практика її застосування не тільки в Україні, а й у Білорусії, Росії, Польщі та інших країнах. Так, за вчинення умисного злочину в названих державах настає одночасно як кримінальна, так і дисциплінарна відповідальність у вигляді звільнення з відповідних правоохоронних структур винного військовослужбовця [116, с. 59];

5) залежність рівня та інтенсивності поведінки від реального стану правової і службової діяльності, що склався в конкретному підрозділі. Суб'єкт (військовослужбовець чи працівник), виконуючи свої повноваження, керується не тільки приписами юридичних норм, що регламентують його діяльність, а й загальним станом правозастосовної практики, орієнтується на загальну атмосферу службової діяльності, на морально-психологічний клімат, що склався у конкретному підрозділі [50, с. 91].

Як відомо, соціальна дійсність, оточення тощо формує особу фахівця і впливає на моделювання його правової поведінки [49, с. 84];

6) правопорушення вчиняють спеціальні суб'єкти – військовослужбовці та працівники, які безпосередньо здійснюють завдання щодо забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні.

Таким чином, окресливши та проаналізувавши загальні й специфічні ознаки протиправної поведінки досліджуваних нами суб'єктів, можна сформулювати таке визначення вчинюваних ними правопорушень: правопорушення, вчинене суб'єктами охорони державного кордону, – це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе, протиправне, винне діяння військовослужбовця, працівника або юридичної особи, пов'язане з використанням ним своїх службових повноважень у сфері

охорони державного кордону України, за яке можливе настання юридичної відповідальності, передбаченої чинним законодавством України.

Розглянувши загальнотеоретичні положення протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону, що стосуються її визначення, загальних та специфічних ознак, характерних особливостей, зосередимо подальшу увагу на дослідженні особливостей елементів складу правопорушень, що вчиняють зазначені суб'єкти.

У науці існують різні підходи до визначення складу правопорушень: від більш загальних до складних, деталізованих. Проте найбільш утвердилося визначення, що склад правопорушення – це система ознак та елементів протиправної поведінки, необхідних і достатніх для притягнення особи до юридичної відповідальності [92, с. 190].

Усі вчені однак згодні в тому, що склад правопорушення охоплює чотири елементи: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт і суб'єктивну сторону.

Більшість науковців як об'єкт правопорушень насамперед називають суспільні відносини, що охороняються правом, а за ними – інші цінності, насамперед блага і громадський порядок тощо [96, с. 363].

Схожі, комбіновані визначення об'єкта правопорушення наводять й інші автори [39, с. 489–490; 92, с. 191; 108, с. 123; 114, с. 104; 117, с. 25; 118, с. 287].

Проте не всі науковці (і ми також) погоджуються з ототожненням об'єкта правопорушення із суспільними відносинами. Адже суспільні відносини – це стосунки між людьми з приводу чогось, якихось цінностей. Не буде цінностей – не буде і стосунків, відносин. Тому ми поділяємо думку В. К. Глистіна, що самі суспільні відносини як певна сукупність соціальних зв'язків фактично не вразливі для злочинного впливу, оскільки не відомі випадки розриву якоїсь групи суспільних відносин шляхом злочинного посягання [119, с. 30].

Цієї ж думки дотримуються і В. К. Матвійчук, О. М. Костенко, А. В. Ландіна-Виговська й І. А. Ребане, а також інші вчені [120, с. 92; 121, с. 103; 122, с. 76].

Саме із зазначеної причини все більша кількість учених намагається надавати комбіноване визначення об'єкта правопорушення, додаючи до суспільних відносин як первинного елемента такого об'єкта ще й певні цінності: здоров'я, власність, безпеку, громадський (суспільний) порядок або блага.

Поділяючи зазначену позицію та досліджуючи специфічні ознаки правопорушення, ми наголошували, що родовим об'єктом досліджуваних нами таких деліктів є військовий правопорядок, завдяки якому забезпечується недоторканність певних цінностей у сфері охорони державного кордону нашої держави.

Тому логічно, що суб'єкти у сфері охорони державного кордону, вчинюючи правопорушення, посягають на систему певних цінностей, порушуючи порядок і процедуру володіння, використання, розпорядження такими цінностями, що встановлюються чинним законодавством, норми якого регламентують діяльність зазначеної правоохоронної сфери.

Узагальнюючи викладене, можна констатувати, що родовий об'єкт правопорушення суб'єктів, до обов'язків яких належить охорона державного кордону, доцільно визначати із системи завдань і функцій, що поставлені народом України в особі держави перед особовим складом відповідних органів. Такі завдання і функції охоплюють систему цінностей, завдяки яким виникають і функціонують різноманітні суспільні відносини у сфері охорони державного кордону. До таких цінностей належать: недоторканність державного кордону, суверенні права України в її виключній (морській) економічній зоні, режим державного кордону, прикордонний режим, боротьба з організованою злочинністю, протидія незаконній міграції тощо (ст. 2 Закону України "Про Державну прикордонну службу України") [68, ст. 2].

Отже, родовим об'єктом правопорушень досліджуваних суб'єктів, задіяних в охороні державного кордону України, на наш погляд, є система цінностей легітимно визнаних чинним законодавством, яке регламентує їх діяльність і з приводу яких виникають і функціонують різноманітні суспільні відносини, що складаються у відповідний правопорядок і на які посягає правопорушник.

Безпосереднім об'єктом такого правопорушення виступатимуть конкретна цінність та відносини, які виникають і функціонують з приводу неї, що в сукупності являють собою частину (елемент) військового порядку, на який посягає правопорушник.

Наступним елементом складу правопорушень, що вчиняють суб'єкти охорони державного кордону, є об'єктивна сторона правопорушень, під якою слід розуміти сукупність ознак, що характеризують зовнішню сторону правопорушення: протиправне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні або шкідливі наслідки і причинно-наслідковий зв'язок між діянням та шкідливим результатом. До об'єктивної сторони також належать факультативні елементи: спосіб, місце, обставини, оточення, час, засоби вчинення правопорушення [39, с. 491; 92, с. 101; 108, с. 123; 109, с. 468; 123, с. 213].

Усі ознаки об'єктивної сторони правопорушення поділяють на обов'язкові, до яких належить діяння у формі дії або бездіяльності, його шкідливі наслідки та необхідний причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідками, і необов'язкові, що охоплюють усі решта ознак, які ми назвали.

У протиправній поведінці суб'єктів охорони державного кордону досліджуваної нами сфери має місце як протиправна дія, так і протиправна бездіяльність. Варто наголосити, що завдяки волі законодавця в юридичній практиці спостерігається трансформація актів правомірної поведінки у протиправну шляхом введення нових заборон, зобов'язань тощо або навпаки, що пояснюється динамікою розвитку досліджуваної сфери. Так, згідно з чинною редакцією Закону України "Про Державну прикордонну службу України", військовослужбовець прикордонної служби під час перебування у складі прикордонного наряду не може мати при собі грошових коштів понад розмір, установлений законом, що раніше не обмежувалося [68, ст. 23]. Аналогічні процеси спостерігаються і в законодавстві сусідньої держави. Так, Н. Ю. Фролова зазначає, що межі, які розділяють правомірну і неправомірну діяльність у сучасних умовах, стають більш рухомими, у зв'язку з чим проблема їх розмежування стає більш актуальною [52, с. 2].

Іншою обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу досліджуваних нами правопорушень є шкідливі наслідки, що властиві лише матеріальним складам правопорушень, у яких вони прямо передбачені як обов'язкова ознака у змісті правової норми (наприклад, порушення правил дорожнього руху водієм-прикордонником, який проходить військову службу за контрактом, що призвело до пошкодження військового майна і завдання шкоди державі на суму, що не перевищує п'яти неоподаткованих мінімумів доходів громадян).

Шкідливі наслідки не обов'язкові для формальних складів правопорушень, які здебільшого притаманні протиправній поведінці досліджуваних правоохоронних структур, зокрема, для злочинів, передбачених ст. 332, 419 КК України, і низки інших адміністративних і дисциплінарних правопорушень, а також корупційних проступків. Для закінченого складу правопорушення в них достатньо наявності самого факту протиправного діяння.

У практиці протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону мають місце шкідливі наслідки як матеріального характеру (тілесні ушкодження, пошкодження, втрата, викрадення військового або службового майна тощо), так і нематеріального характеру (незаконне перетинання державного кордону, порушення правил несення прикордонної служби тощо), які становлять значно більшу небезпеку, оскільки посягають на вагоміші цінності українського суспільства й держави: військовий порядок, авторитет ДПСУ, інших правоохоронних органів української держави тощо.

У досліджуваній сфері доцільно розглядати шкідливі наслідки, які піддаються виміру й поновленню, тому що в таких випадках є можливість диференційовано визначити розміри завданої шкоди і покласти її відшкодування на конкретних осіб.

Важливим елементом об'єктивної сторони правопорушення є, як уже зазначалося, причинно-наслідковий зв'язок між протиправним діянням і шкідливими наслідками [92, с. 191].

Причинно-наслідковий зв'язок між діянням і шкідливими наслідками у правопорушенні може бути очевидним і неочевидним, ускладненим і прихованим, тому засобами його вста-

новлення є практика, досвід, проведення експертиз, експериментів, інших заходів розслідування [72, с. 144].

Окремі факультативні ознаки об'єктивної сторони правопорушень суб'єктів охорони державного кордону також мають свою специфіку вияву в їх протиправній поведінці. Так, місцем скоєння таких правопорушень у багатьох випадках є ділянка несення служби або службове приміщення підрозділу охорони державного кордону. Залежно від характеру правопорушення, місцем його скоєння може бути спеціальна територія (прикордонна смуга, контрольований прикордонний район, пункт тимчасового тримання тощо).

Часом вчинення правопорушень, як правило, є час несення, перебування на службі військовослужбовця або працівника, оскільки їх протиправна поведінка пов'язана з використанням ними своїх службових повноважень, зловживанням суб'єктивними правами тощо, про що вже йшлося в цьому дослідженні.

Будь-які факультативні ознаки набувають юридичного значення лише тоді, коли вони прямо передбачені гіпотезою правової норми, завдяки чому впливають на кваліфікацію протиправного діяння. В інших випадках їх ураховують правозастосовні органи в процесі прийняття кінцевого рішення у справі.

Наступною ознакою складу правопорушення є суб'єкт правопорушення, який також трактується по-різному юридичною наукою.

Так, положення ч. 1 ст. 18 Кримінального кодексу України чітко визначають, що суб'єктом злочину є фізична осудна особа, що вчинила злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність [110, ст. 18].

Відповідно одні науковці під суб'єктом правопорушення розуміють індивідів або колектив людей, при цьому індивід – фізична особа, яка досягла певного віку і є осудною [101, с. 167].

Інші вчені (Р. Т. Мухаєв, А. О. Осауленко, Т. І. Тараконич та ін.) суб'єктами називають фізичних і юридичних осіб або просто осіб, наділених деліктоздатністю, осудністю тощо [92, с. 191; 124, с. 123; 125, с. 489].

Проте всі науковці одностайно називають дві обов'язкові властивості суб'єкта складу правопорушення: його осудність і досягнення віку юридичної відповідальності.

Ми вже наголошували в цьому підрозділі, що осудність і наявність віку настання юридичної відповідальності досліджуваних суб'єктів є очевидним фактом. Виняток можуть становити випадки настання неосудності внаслідок раптового захворювання особи психічною хворобою, яка не виявлялася у зовнішній поведінці до вчинення правопорушення, або коли мало місце доведення особою себе до стану неосудності чи обмеженої осудності внаслідок вживання наркотиків, психотропних речовин, галюциногенів, спиртних напоїв у великих дозах тощо.

З урахуванням норм КК України (ч. 2 ст. 18 КК України), якщо суб'єкт вчинення злочину наділений бодай одною додатковою ознакою, яка вказуватиме на належність його до певної особи, він автоматично зараховується в ряд спеціальних суб'єктів злочину. Відповідно правопорушення, які вчиняються суб'єктами охорони державного кордону, належать до категорії таких, які скоюють спеціальні суб'єкти.

Як слушно зазначають В. Я. Тацій та В. Г. Хашев, специфіка злочину зі спеціальним суб'єктом полягає в тому, що шкода об'єкту протиправного посягання завдається зсередини одним із суб'єктів правовідносин, який є одночасно і суб'єктом злочину, що, навпаки, має забезпечувати їх належне існування та охороняти від порушень сторонніми особами ззовні [126, с. 108; 127, с. 158].

Тому виокремлення специфічних (або особливих) ознак спеціальних суб'єктів правопорушень у сфері охорони державного кордону сприятиме відмежуванню їх від персоналу інших державних структур, якісній кваліфікації правопорушень, детальнішому дослідженню та аналізу механізму вияву їх протиправної поведінки тощо.

Такі специфічні ознаки за джерелом їх походження можна умовно поділити на три групи:

- 1) які прямо передбачені нормами КК України;
- 2) які впливають зі змісту кримінально-правової норми;

3) які містяться в інших нормативно-правових актах або нормах кримінального законодавства.

Для більшої достовірності наведемо приклади специфічних ознак суб'єктів правопорушень, які стосуються всіх трьох вищезазначених груп, з реально вчинених правопорушень, що фігурують у досліджуваних нами статистичних даних за період 2007–2013 рр. [128–134].

До першої групи спеціалізованих ознак спеціальних суб'єктів досліджуваних нами правопорушень можна віднести: наявність статусу службової особи (ст. 366 КК України); наявність статусу військовослужбовця строкової служби (ч. 1 ст. 407 КК України); участь у складі прикордонного наряду з охорони державного кордону України (ст. 419 КК України).

До другої групи спеціалізованих ознак спеціальних суб'єктів, які є предметом нашого дослідження, належать: наявність офіційного права у військової посадової особи на випуск на лінію транспортного засобу (ст. 128 КУпАП); наявність у військовослужбовця у службовому користуванні зброї, речовин і предметів, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 414 КК України); факт офіційного призначення військовослужбовця відповідного органу вартовим чи патрульним (ст. 418 КК України); факт несення бойового чергування (ст. 420 КК України), що є досить актуальним в умовах військового протистояння на сході нашої держави.

До третьої групи спеціалізованих ознак спеціальних суб'єктів правопорушень, що вчиняють суб'єкти охорони державного кордону України, можна віднести: наявність статусу військової службової особи (ч. 2 ст. 410 КК України); наявність у військової службової особи статусу військового начальника (розділи 3, 6, 9–12 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України та відповідних розділів інших статутів Збройних Сил України) тощо [135]. Зазначені ознаки стосуються також військовослужбовців добровольчих батальйонів та інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, посади в яких комплектуються військовослужбовцями.

Як вже наголошувалось, окрім зазначених ознак, спеціальному суб'єкту досліджуваних нами правопорушень притаманні й загальні ознаки, властиві загальному суб'єкту будь-якого правопорушення, що зазначені в ч. 1 ст. 18 КК України. Тому надзвичайно важливою умовою юридичної відповідальності спеціального суб'єкта правопорушення є врахування наявності в нього на момент скоєння правопорушення як загальних, так і спеціальних ознак, адже наявність законодавчо закріплених ознак є необхідною і достатньою підставою для кваліфікації за конкретною статтею КК України [136–139].

Що стосується органів охорони державного кордону, то юридична відповідальність за корупційні діяння їх посадових і службових осіб можлива згідно із Законом України “Про запобігання корупції” та деякими іншими нормативно-правовими актами, що стосуються проблеми протидії корупції [140].

Про таку відповідальність посадових і службових осіб державних органів прямо йдеться в Конвенції ООН проти корупції [141].

Органи охорони державного кордону як колективні суб'єкти правопорушень (юридичні особи) можуть фігурувати суб'єктами цивільних правопорушень, наприклад, у випадках завдання шкоди об'єктам підвищеної небезпеки, які належать ДПСУ (наприклад, службовий автомобіль тощо).

Органи охорони державного кордону як юридичні особи можуть виступати також суб'єктами й окремих адміністративних правопорушень, наприклад, порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки, невиконання вимог законодавства про працю та про охорону праці та деяких інших [92, с. 192].

Така практика застосовується в багатьох зарубіжних країнах: у Великій Британії, США, Канаді, Шотландії, КНР, Данії, Франції, Португалії та в деяких інших державах [142, с. 142].

Останнім елементом складу досліджуваних нами правопорушень є суб'єктивна сторона правопорушень, під якою розуміють внутрішню сторону правопорушення, що характеризується психічним ставленням суб'єкта до свого протиправного діяння. Складовими елементами суб'єктивної сторони є

вина, мотив та мета правопорушення [92, с. 192; 96, с. 365; 101, с. 167; 143, с. 272; 144, с. 361–364; 145, с. 265–269; 146, с. 184–185; 147, с. 166].

Низка учених визначають суб'єктивну сторону правопорушення як сукупність ознак, що характеризують психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його наслідків [108, с. 123; 109, с. 467; 143, с. 273].

Вина суб'єкта матеріалізується в реальних актах поведінки особи, тому її з'ясування, установлення форм і видів відбувається під час розслідування обставин кожного скоєного правопорушення конкретного суб'єкта охорони державного кордону.

Ще в кінці XIX ст. відомий учений Г. С. Фельдштейн зазначав, що вчення про винуватість виступає своєрідним барометром кримінального права. Воно кращий показник рівня його культури [148].

Ураховуючи, що вина виступає головною передумовою юридичної відповідальності за будь-яке правопорушення, у зв'язку з чим фігурує як головна ознака правопорушення, на нашу думку, не варто характеризувати вину як родові поняття під час аналізу суб'єктивної сторони складу правопорушення з метою уникнення дублювання в науковому пізнанні, а достатньо здійснити аналіз її форм і видів. На користь зазначеної позиції свідчать не тільки думки окремих учених, а й те, що в законодавстві окремих країн узагалі відсутнє загальне, нормативне визначення вини, а правом регламентуються лише її форми [142, с. 138–139; 149, с. 126; 150, с. 534–535; 151, с. 67].

Точне встановлення форми вини в конкретному правопорушенні сприятиме диференціації юридичної відповідальності військовослужбовця або працівника відповідного органу, визначенню ступеня суспільної небезпеки особи правопорушника, відмежуванню умисних правопорушень від необережних, установленню адекватних мотивів протиправної поведінки конкретних суб'єктів тощо.

Форми вини є категоріями правового змісту, тому прямо передбачені чинним законодавством. Так, ст. 23 КК України та

ст. 10 КУпАП називають дві форми вини при вчиненні злочину або адміністративного проступку – умисел і необережність, не розкриваючи поняття зазначених форм вини. Проте уже у ст. 24 КК України розкриваються ознаки прямого і непрямого умислу. Відповідно до змісту цитованої статті, інтелектуальні ознаки прямого та непрямого умислу збігаються, а відмінність між ними прослідковується за вольовими ознаками.

За такою ж схемою подається розмежування прямого і непрямого умислу і в загальнотеоретичних джерелах [92, с. 192; 96, с. 365; 109, с. 467–468; 147, с. 170–174].

Іншою формою вини є необережність, яку всі науковці оцінюють як менш небезпечну форму вини порівняно з умислом. Необережність також є правовою категорією, оскільки поняття та ознаки видів необережної вини регламентуються галузевими нормами. Так, у ч. 2 ст. 25 КК України, ст. 11 КУпАП зазначається, що необережність є злочинною чи протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення.

Для конкретизації та полегшення процедури визначення протиправної самовпевненості в п. 2 ст. 26 КК Російської Федерації та в ч. 2 ст. 23 КК Республіки Білорусь зазначається, що, діючи самовпевнено, особа передбачає можливість настання суспільно небезпечних наслідків, проте без достатніх для цього підстав, самовпевнено розраховує на їх відвернення. Вказівка законодавця на недостатність підстав свідчить, що такі підстави були, проте в недостатній кількості, щоб прийняти правильне рішення в конкретній деліктній ситуації. Однак особа не вжила заходів, щоб додатково відшукати такі підстави [152, с. 121].

Зазначене положення надзвичайно важливе у випадках визначення форм і видів вини досліджуваних нами суб'єктів. Оскільки вони є спеціальними суб'єктами, то володіють низкою переваг, яких може й не бути в загальних суб'єктів. Це, насамперед, наявність вищої або спеціальної освіти, знання специфіки служби, її особливостей, володіння спеціальними навичками й уміннями, знання нормативно-правової бази

правоохоронної діяльності відповідної сфери, можливість консультацій тощо, які відсутні в пересічних суб'єктів. Однак особа не вжила додаткових заходів для відшукування підстав, які б сприяли прийняттю нею правильного рішення з метою недопущення протиправної самовпевненості.

Іншим видом необережної вини є протиправна недбалість, ознаки якої також викладено в щойно цитованих статтях КК України (ч. 3 ст. 25) і КУпАП (ст. 11). Найголовнішою ознакою недбалості є непередбачення особою, яка вчинила протиправне діяння, можливості настання суспільно небезпечних або шкідливих наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Реальна можливість такого передбачення ґрунтується на встановленні індивідуальних якостей (переваг) особи військовослужбовця або працівника, які вчинили правопорушення. До них можна віднести: рівень освіти, розумові здібності, стан здоров'я, компетентність, рівень службового досвіду та ін. [153, с. 7].

Зазначені якості давали можливість правопорушнику передбачити настання суспільно небезпечних або шкідливих наслідків свого діяння, однак він ними не скористався, виявивши недбалість у ставленні й оцінці свого протиправного діяння.

Згідно з ч. 3 ст. 26 КК Російської Федерації і ч. 3 ст. 23 КК Республіки Білорусь, особа, вчинюючи правопорушення у формі протиправної недбалості, не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння, хоча повинна була й могла їх передбачити за необхідної уваги та передбачливості [152, с. 122].

Таке акцентування волі законодавців держав-сусідів України на належній увазі і загостреній передбачливості потенційних правопорушників, на наш погляд, сприяє більш ретельній оцінці ними своєї поведінки.

Визначення конкретної форми вини необхідно для встановлення ступеня вини, адже саме ступінь вини впливає на індивідуалізацію юридичної відповідальності військовослужбовця чи працівника відповідного органу та визначення суспільної небезпечності його особистості, що вкрай важливо для

вирішення питання доцільності подальшого перебування такого правопорушника на службі у відповідному підрозділі.

У протиправній поведінці суб'єктів охорони державного кордону під час вчинення правопорушень мають місце і змішані форми вини або трапляються випадки невинного вчинення протиправного діяння (казус), яке за всіма ознаками підпадає під правопорушення, однак не є таким унаслідок відсутності вини особи (наприклад, старший прикордонного наряду, зачепившись ногою за дротову розтяжку, висмикнув бойову чеку вибухового пристрою, що призвело до подачі звукового та світлового сигналу сигнальної міни та відволікло увагу наряду від незаконного порушення державного кордону) [105, с. 43–45].

Таким чином, у сфері охорони державного кордону має місце скоєння як умисних, так і необережних правопорушень з домінуванням умисних, про що свідчать, наприклад, офіційні статистичні дані, у яких узагальнено практику правопорушності суб'єктів охорони державного кордону протягом семи років (2007–2013 рр.). Так, протягом зазначеного періоду вчинено 92 % умисних злочинів, корупційних та інших проступків. За цей же період скоєно лише 8 % правопорушень з необережності, що свідчить про меншу їх розповсюдженість серед зазначених суб'єктів.

Наступним елементом (ознакою) суб'єктивної сторони складу правопорушення є мотив скоєння правопорушення. Досить глибоке та змістовне визначення мотиву правопорушення пропонує В. І. Тимошенко, яка наголошує, що під мотивом слід розуміти психологічне явище, яке являє собою внутрішню безпосередню причину діяння, виражає особистісне ставлення суб'єкта до того, на що спрямовано його дії. Мотиви виражають найважливіші риси і властивості, потреби та прагнення особи [154, с. 4].

Мотиви зумовлені потребами, інтересами й нахилами злочинця, для задоволення яких він обирає протиправні форми та засоби [44, с. 778].

Поділяючи зазначену думку, варто наголосити, що будь-яку поведінку досліджуваних нами суб'єктів визначають кон-

кретні потреби та інтереси, що виступають рушійною силою як прогресу, так і регресу особи правопорушника.

Такі потреби можуть бути не обов'язково матеріальними (хоча їх більшість), а й духовними, які породжують і відповідні мотиви та прагнення військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону: прагнення до самореалізації, отримання вищого звання, посади, додаткових видів грошового забезпечення: премій, надбавок і доплат, псевдоелітарність, схильність суб'єкта до самоствердження як легітимними, так і нелегітимними способами в очах керівництва й оточуючих, кар'єризм, хуліганські спонукання тощо [154, с. 5].

Хуліганські мотиви інколи поєднуються з такими мотивами досліджуваних правопорушень, як зневага до гідності підлеглих, хвалькуватість власним досвідом служби, чванливість заслугами минулого тощо.

Серед матеріальних мотивів досліджуваних нами протиправних діянь домінують корисливі мотиви, які найбільш розповсюджені серед персоналу не тільки ДПСУ, але й інших правоохоронних структур нашої держави. Так, згідно з уже згадуваними нами статистичними даними вчинених правопорушень, протягом семи років (2007–2013 рр.) персоналом ДПСУ скоєно 79 % корисливих правопорушень від загальної кількості.

Не краща ситуація і в інших військових формуваннях. Так, згідно зі статистичною звітністю Головного управління військових прокуратур Генеральної прокуратури України у 2010 р., порівняно з 2009 р., на 51 % збільшилася кількість військових злочинів, пов'язаних з незаконним заволодінням військовим майном і розкраданням бюджетних коштів. За фактами одержання хабарів у 2010 р. розслідувано й направлено до суду 39 кримінальних справ. Водночас латентність цього виду тяжкого злочину становить аж 95–98 % [102, с. 261].

Користь розцінюється законодавцем як найбільш суспільно небезпечний мотив, тому в окремих випадках вона визнається як обтяжувальна вину обставина суб'єкта, який скоїв правопорушення, а в більш як семи складах злочинів він закріплюється нормою як кваліфікуюча ознака.

Заслужує уваги поділ мотивів правопорушень на поверхові (очевидні) і глибинні, приховані (невидимі) [44, с. 778].

Саме приховані, глибинні мотиви найменш досліджені сучасною наукою і можуть бути виявлені шляхом ретельного аналізу (а інколи й експертизи) всього життєвого шляху військовослужбовця або працівника: до служби і під час його служби в різних підрозділах, особливостей його медичного обстеження різними медичними установами тощо. До прихованих глибинних мотивів належать і неусвідомлені мотиви. Їх виявлення дає можливість з'ясувати причини протиправного діяння окремих досліджуваних нами суб'єктів, зміст яких не є очевидним. Неусвідомлені мотиви, які не зрозумілі не тільки для оточуючих, а й для самого правопорушника, найчастіше призводять до протиправної поведінки [155, с. 111].

Важливим для нашого дослідження є також поділ мотивів правопорушень на мотиви тривалого формування і ситуативні, що формуються миттєво [44, с. 778].

Найбільшу суспільну небезпеку для держави та шкоду для діяльності органів охорони державного кордону становлять мотиви правопорушень тривалого формування. Їх небезпечність у тому, що, формуючись протягом тривалого часу, вони сприяють визначенню кінцевої мети правопорушення, спонукають військовослужбовця чи працівника до ретельної підготовки й аналізу механізму скоєння правопорушення, планування способів маскування його слідів з метою уникнення відповідальності тощо.

Останнім елементом суб'єктивної сторони складу правопорушення є мета скоєння правопорушення. Мета правопорушення – це уявлення суб'єкта, який його скоює, про бажаний майбутній, шкідливий результат і конкретна спрямованість на його досягнення [96, с. 366].

І мотив, і мета органічно пов'язані між собою. Процедура формування мотиву майбутнім правопорушником передбачає і постановку мети, якої прагне він досягти. Реалізована мета трансформується в суспільно небезпечні або шкідливі наслідки правопорушення [105, с. 54–55].

Мета характерна для правопорушень, які вчинюються умисно. Однак не кожна правова норма містить у своїй диспозиції вказівку на мету. Тому в характеристиці суб'єктивної сторони різних правопорушень, що вчиняють досліджувані нами суб'єкти, вона може відігравати різну роль. В одних складах правопорушень мета виступає як обов'язкова ознака (ст. 184-1 КУпАП), оскільки за волею законодавця вона безпосередньо міститься в диспозиції статті, підкреслюючи підвищену суспільну небезпечність (шкідливість) діяння, скоєного саме з цією метою. Однак законодавець може і не вказувати прямо на мету в диспозиції норми в тих випадках, коли її наявність очевидна.

В окремих складах правопорушень мета фігурує як кваліфікуюча ознака, що підвищує суспільну небезпечність діяння (ч. 1 ст. 370 КК України) або зменшує її (ст. 123 КК України). В інших випадках під час призначення покарання мета правопорушення може впливати як пом'якшувальна або як обтяжувальна обставина [111, с. 174–175; 147, с. 190].

У практиці протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону трапляються випадки, коли військово-службовець чи працівник, скоюючи правопорушення, ставить перед собою (і досягає!) декілька цілей, наприклад, сприяючи незаконному перетинанню іноземцем державного кордону на ділянці, що охороняється сусіднім прикордонним нарядом, правопорушник ставить за мету отримання наживи у вигляді грошової винагороди й одночасну дискредитацію в очах керівництва старшого сусіднього прикордонного наряду, з яким він перебуває у ворожих стосунках.

У правопорушеннях, що вчинюють суб'єкти охорони державного кордону, зазвичай фігурують такі різновиди мети, як нажива, самоствердження серед підлеглих, пришвидшення кар'єрного зростання по службі та ін.

Розділ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

2.1. Основні види, причини та форми протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону

Усебічне, деталізоване дослідження правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону передбачає їх класифікацію на окремі види за різними критеріями з урахуванням специфіки діяльності прикордонної сфери. Це дасть можливість глибше дослідити особливості, специфічні сторони правової поведінки та її головних видів, що виявляються в конкретних виявах серед військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону України, характерних для цієї вузькоспецифічної правоохоронної сфери.

Тому особливу увагу слід приділити загальнонауковим поглядам і підходам щодо класифікації правопорушень з метою використання отриманих результатів у подальших дослідженнях правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону та її різновидів.

О. Ф. Скакун стверджує, що види правопорушень різняться між собою за ступенем суспільної небезпечності (шкідливості), за об'єктами зазіхання, суб'єктами поширеності, ознаками суб'єктивної та об'єктивної сторони, за процедурами їх розгляду та галузевою регламентацією тощо [156, с. 464–466].

Інші науковці, погоджуючись із такими критеріями класифікації, пропонують й інші критерії. Так, залежно від об'єк-

та посягання, розрізняють правопорушення проти держави, проти власності, проти особи, господарські, військові та ін. За формою вини їх поділяють на умисні та необережні; за виявом корисливості виділяють корисливі й некорисливі правопорушення; залежно від моменту закінчення – закінчені та незакінчені; за галузями права – конституційні, дисциплінарні, адміністративні, цивільні, трудові та ін.; за сферою вияву – на ті, що вчиняються в економічній, політичній сферах, у сфері побуту та дозвілля, у військовій та інших сферах [83, с. 317–318; 84, с. 292; 85, с. 248–249; 86, с. 451–453; 87, с. 383–385; 88, с. 292–293; 89, с. 209–210; 107, с. 353; 157, с. 313–315; 158, с. 202–203; 159, с. 525; 160, с. 478; 161, с. 130–131].

У контексті дослідження класифікації правопорушень слід наголосити, що за ступенем суспільної небезпечності правопорушення поділяються на кримінальні – злочини та кримінальні проступки, а також інші проступки (адміністративні, цивільні або дисциплінарні). А передумовою для законодавчого закріплення інституту кримінальних проступків стало прийняття у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України, що ознаменувало новий етап розвитку кримінального процесуального законодавства, спрямованого на дотримання прав та свобод людини, а також перегляду неефективних форм досудового провадження. Однак упродовж останніх років Кодекс залишається єдиним законодавчим актом, в якому містяться положення стосовно кримінальних проступків [162].

Учені-кримінологи пропонують злочини класифікувати ще й за такими критеріями: за кількістю вчинених злочинів – первинні й рецидивні; за рівнем професіоналізму суб'єктів вчинення – професійні і непрофесійні; за характером і змістом мотивації злочинців – із негативно-зневажливим ставленням до людської особи, її найважливіших благ: життя, здоров'я, тілесної недоторканності, з корисливою спрямованістю, зі свідомо зневажливим ставленням до своїх суспільних обов'язків, із легковажно-безвідповідальним і недбалим ставленням до вимог певних правил поведінки й обов'язків, з орієнтацією на абсолютний пріоритет своїх власних потреб, з орієнтацією

на необхідність задоволення елементарних життєвих потреб; за глибиною і стійкістю антисуспільної спрямованості особи – осіб, які вперше вчинили злочини внаслідок випадкового збігу обставин і всупереч загальній позитивній характеристиці всієї попередньої поведінки, осіб, які вперше вчинили злочини під впливом несприятливих умов формування і життєдіяльності, осіб, які вперше вчинили злочин, але раніше допускали правопорушення, які не є злочинами, осіб, які неодноразово вчиняли злочини, у тому числі й раніше засуджених, осіб, які неодноразово систематично вчиняли тяжкі та особливо тяжкі злочини; за ознаками статі суб'єктів вчинення – злочини чоловіків і жінок; за їх віком – злочини дорослих і неповнолітніх; за мотивацією діяння – корисливі, насильницькі та змішані; за рівнем організованої злочинності – злочини, вчинені ситуативною злочинною групою, організованою злочинною групою, злочинною організацією; за іншими критеріями – корумповані та некорумповані, організовані та спонтанні та ін. Виділяють види злочинів і за розділами Особливої частини КК України тощо [163, с. 43; 164, с. 438; 165, с. 56–57; 166, с. 34–35; 167; 168; 169].

Дещо інші критерії класифікації злочинів пропонує О. Г. Фролова: за стадіями вчинення; за наявністю чи відсутністю співучасті при вчиненні злочинів; за репрезентованістю об'єкта злочинних посягань в Особливій частині КК України; за причинами й умовами, що сприяють вчиненню злочинів, та за іншими критеріями [170, с. 40].

М. І. Ануфрієв, який досліджує правопорушення в органах внутрішніх справ залежно від їх тяжкості та шкідливих наслідків, виділяє чотири види правопорушень: 1) кримінальні проступки, що характеризуються як злочини, за які передбачено кримінальну відповідальність; 2) дисциплінарні проступки, що виявляються в невиконанні своїх основних службових обов'язків і спричинили шкоду державним або громадським інтересам, правам громадян; 3) дисциплінарні проступки, що не спричинили шкоду зазначеним об'єктам; 4) дрібні порушення й упущення по службі, що не вплинули на роботу підрозділів [171, с. 31].

А. А. Стародубцев, характеризуючи службові правопорушення залежно від ступеня та характеру суспільної небезпеки, наводить схожу класифікацію, а саме: 1) злочини; 2) адміністративні проступки; 3) майнові делікти; 4) дисциплінарні проступки [172, с. 37].

У контексті нашого дослідження для порівняння проведемо аналіз класифікації правопорушень, яку пропонують американські науковці Дебра Лі, Чарльз Хол, Сюзан Бейрон у правовій системі США.

У США ступінь тяжкості злочину визначає його категорію (вид), яка обумовлює можливе покарання. Відповідно до цього законодавець поділяє правопорушення: 1) на проступки (дрібні злочини), які становлять клас незначних правопорушень і караються штрафом або ув'язненням протягом одного року. Прикладом проступку може бути порушення правил дорожнього руху водієм. Водночас деякі штати поділяють проступки на класи (А, Б та ін.), які засновані на ступені покарання, накладеного за правопорушення; 2) нетяжкі злочини, які часто розглядають як різновиди проступків, тому що вони в класифікації злочинів останні за порядком. Прикладами нетяжких правопорушень можуть бути порушення правил стоянки транспорту або порушення будівельних норм; 3) тяжкі злочини – це будь-який злочин, що карається смертним вироком або ув'язненням у федеральній в'язниці чи в'язниці штату для небезпечних злочинців терміном більше одного року.

Кожний штат і федеральний уряд класифікують тяжкі злочини залежно від ступеня тяжкості. У штаті Вірджинія, наприклад, існує шість ступенів тяжкості злочинів, які класифікують відповідно до покарань за кожний злочин: перший ступінь тяжкості злочину карається смертним вироком або довічним ув'язненням; другий ступінь – довічним ув'язненням або ув'язненням на термін більше 20 років; третій ступінь – ув'язненням на термін від 5 до 20 років; четвертий ступінь – ув'язненням на термін від 2 до 10 років; п'ятий ступінь – ув'язненням на термін від 1 до 10 років або на менший термін за розглядом суду; шостий ступінь – ув'язненням на термін від 1 до 5 років або на менший термін за розглядом суду. Визна-

чення ступеня тяжкості злочину залежить від обставин кожного випадку [173, с. 58].

Беручи до уваги ступінь поширеності серед суб'єктів охорони державного кордону окремих видів правопорушень, вважаємо за доцільне розглянути злочини, адміністративні та дисциплінарні проступки, учинювані зазначеними суб'єктами, що допоможе нам з'ясувати їх певні характерні особливості та відмежувати від деліктів, учинюваних іншими суб'єктами.

Відповідно до чинного КК України (ст. 11–12), злочин – це передбачене КК України суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину. Залежно від ступеня тяжкості законодавець встановив загальний підхід до класифікації злочинів, відповідно до якого їх поділяють на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі [110].

Необхідно наголосити, що сфера дії норм КК України стосовно військовослужбовців ширша, ніж цивільних фізичних осіб, оскільки суб'єктами злочинів проти встановленого порядку несення військової служби – так званих військових злочинів – можуть виступати тільки військовослужбовці військових формувань, утворених відповідно до законів України. Про це безпосередньо йдеться у ст. 401 КК України, у якій наголошується, що за відповідними статтями розділу 19 КК України несуть відповідальність військовослужбовці ЗСУ, СБУ, ДПСУ, Національної гвардії України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державної спеціальної служби транспорту, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також інші особи, визначені законом. Також у згаданій статті законодавець закріпив визначення військового злочину [110, ст. 401].

Протиправна поведінка військовослужбовців згаданих органів України виявляється також у вчиненні ними злочинів, передбачених ст. 402–408, 410–415, 417, 419, 422, 425, 426 КК України.

Окрім зазначеного, військовослужбовці або працівники можуть виступати суб'єктами злочинів, які пов'язані зі специфікою виконання ними службових обов'язків з охорони

державного кордону: “Контрабанда” (ст. 201 КК України), за умови, що такий суб’єкт виступає співучасником вчиненого; “Контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів...” (ст. 305 КК України), за щойно названої умови; “Незаконне переправлення осіб через державний кордон України” (ст. 332 КК України); “Підроблення документів, печаток, штампів...” (ст. 358 КК України) тощо.

З метою унаочнення емпіричного дослідження окремих складових предмета нашого наукового пошуку пропонуємо проаналізувати статистику вчинених у період з 2007 по 2013 рр. персоналом ДПСУ правопорушень. При цьому слід звернути увагу на низку важливих факторів, якими ми керувалися під час формування емпіричної бази дослідження: 1) до уваги взяли найбільш стабільний з точки зору сталого розвитку ДПСУ період – 2007–2013 рр.; 2) у зв’язку з Революцією гідності, окупацією Автономної Республіки Крим Росією, початком військового протистояння на сході держави статистика вчинених у період 2014 року персоналом ДПСУ правопорушень не повна та дещо не достовірна; 3) для цілісності емпіричної картини досліджуваного періоду (у зв’язку з відсутністю об’єктивних аналітичних даних за 2014 рік) частковий аналіз статистичних даних за 2015 рік не здійснювали.

Отже, відповідно до зазначеної статистики, суб’єкти охорони державного кордону здебільшого вчиняли злочини, передбачені такими статтями КК України: ст. 366 КК України – 58 злочинів; ст. 419 КК України – 49 злочинів; ст. 286 КК України – 46 злочинів; ст. 410 КК України – 35 злочинів; ст. 368 КК України – 34 злочини; ст. 358 КК України – 28 злочинів; ст. 407 КК України – 27 злочинів; ст. 332 КК України – 22 злочини; ст. 423 КК України – 19 злочинів*; ст. 190 КК України – 16 злочинів; ст. 296 КК України – 16 злочинів; ст. 409 КК України – 14 злочинів; ст. 424 КК України – 13 злочинів*. Тому саме ці злочини потребують значної концентрації зусиль щодо їх попередження.

Примітка. * Доречно наголосити, що нами враховано у дослідженні факт виключення у встановленому законом порядку зі змісту КК України норм окремих статей (ст. 423 та 424).

Щодо решти злочинів, які зафіксовано в офіційній звітності, вони вчинялися значно рідше (не більше десяти протягом семи років). Однак, зважаючи на їх підвищену суспільну небезпеку (наприклад, злочинів, передбачених ст. 201 КК України – 10 зареєстрованих випадків; передбачених ст. 185 КК України – 9 злочинів; передбачених ст. 425 КК України – 9 злочинів; передбачених ст. 413 КК України – 8 злочинів), також потребують ретельного наукового аналізу та всебічного дослідження з метою вироблення ефективних засобів щодо їх попередження, удосконалення правовиховної роботи з військовослужбовцями та працівниками ДПСУ.

З урахуванням здійсненого аналізу пропонуємо таке визначення злочину у сфері охорони державного кордону України: це – суспільно небезпечне, кримінально каране, винне діяння (у формі дії або бездіяльності), що вчиняється суб'єктом охорони державного кордону і пов'язане з використанням влади або службового становища та яке заподіює шкоду, пов'язану з порушенням або посяганням на недоторканність державного кордону України, права, свободи, інтереси фізичних або юридичних осіб, державні або громадські інтереси.

Ще одним видом правопорушень є адміністративні проступки, які хоча й досліджувалися багатьма вченими, проте до сьогодні потребують більшої уваги саме ті, що вчинюються у вузьких сферах правоохоронної діяльності, таких як сфера охорони державного кордону.

Проступок можна оцінювати в різних аспектах. Наприклад, у загальносоціальному значенні його розглядають як антисоціальне або шкідливе для суспільства діяння, яке спрямоване на потурання основ цивілізованого життя та порушує норми, що зафіксовані правовими кодексами держави [174, с. 20]. В окремих джерелах проступки трактують як порушення, що завдають шкоду особистості, суспільству, державі та є підставою притягнення порушника до юридичної відповідальності. Інші джерела розглядають проступок як вчинок, що порушує будь-які норми (моральні, релігійні тощо), правила поведінки, загальноприйнятий порядок [175, с. 145].

Відповідно до ст. 9 КУпАП адміністративним проступком визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність. У цій же статті зазначається перелік загальних ознак адміністративного проступку: протиправність, винність, караність тощо [176, ст. 9].

Усі зазначені характеристики однаковою мірою стосуються й адміністративних проступків, що вчиняють суб'єкти охорони державного кордону.

Важливими специфічними ознаками такого різновиду адміністративних проступків є те, що: а) їх учиняють спеціальні суб'єкти, якими можуть виступати суб'єкти, що безпосередньо здійснюють охорону державного кордону; б) вони вчиняються у сфері забезпечення недоторканності державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні (ст. 1 Закону України “Про Державну прикордонну службу України”) [68]; в) їх вчинення пов'язано з виконанням професійних обов'язків військовослужбовцями та працівниками, які забезпечують охорону державного кордону України; г) їх учиняють спеціальні суб'єкти з використанням свого службового становища.

Таким чином, адміністративний проступок, що вчиняють суб'єкти охорони державного кордону України, – це суспільно шкідлива, протиправна, винна дія чи бездіяльність військовослужбовця або працівника, який, здійснюючи свої повноваження щодо забезпечення охорони державного кордону, посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління, за що законом передбачено адміністративну або дисциплінарну відповідальність.

Одним з найбільш суспільно шкідливих різновидів адміністративного проступку є корупційне правопорушення. У світі глобальної міжнародної проблеми поширення такого явища, як корупція, законодавцем йому приділено значно більше уваги в окремій главі КУпАП, у якій подано правову характе-

ристику зазначених правопорушень, передбачених ст. 172-4, 172-5, 172-6, 172-7, 172-9 КУпАП, суб'єктами вчинення яких визнано військові посадові особи.

Зважаючи на практику діяльності прикордонної служби та статистику скоєних правопорушень суб'єктами охорони державного кордону в період з 2007 по 2013 рр., до основних ризиків учинення корупційного правопорушення у сфері охорони державного кордону слід віднести: використання службового становища; використання або розпорядження фінансовими чи матеріальними ресурсами; здійснення оперативно-розшукової діяльності; прийняття кадрових рішень; проведення конкурсних або тендерних процедур; притягнення фізичних осіб до юридичної відповідальності; сумісництво та суміщення з іншими видами діяльності; реалізація контрольних повноважень тощо.

На підставі викладеного та узагальнюючи норми національного законодавства, що проаналізовано в підрозділі 2.1, можна виокремити такі основні ознаки корупційного правопорушення, вчинюваного суб'єктами охорони державного кордону: 1) таке діяння має корисливу антисуспільну мету і спрямоване на незаконне одержання військовослужбовцем або працівником неправомірної вигоди, матеріальних чи нематеріальних благ; 2) вчинюється з використанням службових повноважень та пов'язаних із ними можливостей; 3) вчинюється спеціальним суб'єктом умисно; 4) вчинюється з власних корисливих мотивів в особистих інтересах або в інтересах фізичних чи юридичних осіб; 5) не повинно містити складу злочину; 6) воно має порушувати норми антикорупційного законодавства України.

Отже, на основі викладеного можна констатувати, що корупційним проступком у сфері охорони державного кордону є протиправне діяння військовослужбовця або працівника відповідного органу, скоєне з використанням своїх службових повноважень і пов'язаних з ними можливостей, що переслідує корисливу, антисуспільну мету і спрямоване на незаконне одержання неправомірної вигоди, матеріальних чи нематері-

альних благ та суперечить вимогам антикорупційного законодавства України.

Відповідно до статистики вчинених правопорушень у сфері діяльності ДПСУ за період з 2007 по 2013 рр. [128–134] суб'єкти охорони державного кордону у 2007 р. здебільшого вчиняли такі корупційні правопорушення: відмова фізичним та юридичним особам в інформації, надання якої передбачено правовими актами, умисне її затримання, надання недостовірної чи неповної інформації (пункт “г” ч. 1 ст. 5 Закону України “Про боротьбу з корупцією”) – усього зафіксовано 21 випадок.

У 2008 р. аналогічних корупційних діянь зафіксовано 12 випадків. Окрім зазначеного, військовослужбовці та працівники ДПСУ незаконно займалися підприємницькою діяльністю безпосередньо чи через посередників або підставних осіб, були повіреними третіх осіб у справах державного органу, в якому вони працювали, а також виконували роботу на умовах сумісництва, що також визнається корупційним адміністративним проступком (пункт “б” ч. 1 ст. 5 Закону України “Про боротьбу з корупцією”) – усього зареєстровано дев'ять випадків.

У 2009 р. за незаконне одержання військовослужбовцями і працівниками ДПСУ матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг тощо (пункт “а” ч. 2 ст. 1 Закону України “Про боротьбу з корупцією”) було зафіксовано чотири випадки.

У 2010 р. притягнуто до відповідальності дев'ять військовослужбовців та працівників ДПСУ за вчинення уже згадуваних корупційних проступків, передбачених пунктом “г” ч. 1 ст. 5 Закону України “Про боротьбу з корупцією”, передбачених пунктом “а” ч. 2 ст. 1 цитованого Закону України – вісім осіб.

У 2011 р. за корупційне правопорушення, передбачене ст. 172-2 КУпАП, притягнуто одну особу, передбачене ст. 172-3 КУпАП – одного військовослужбовця, передбачене ст. 172-4 КУпАП – також одну особу.

У 2012 р. за корупційне правопорушення, передбачене ст. 172-2 КУпАП, притягнуто три військовослужбовці, передбачене ст. 172-4 КУпАП – дві особи.

У 2013 р. за корупційне правопорушення, передбачене ст. 172-6 КУпАП, притягнуто два військовослужбовці.

Проте найбільш характерним і масовим правопорушенням у сфері охорони державного кордону є дисциплінарний проступок, за вчинення якого відповідні суб'єкти несуть дисциплінарну відповідальність.

Дисциплінарний статут Збройних Сил України (ст. 45) зазначає, що дисциплінарний проступок полягає в невиконанні (неналежному виконанні) військовослужбовцем своїх службових обов'язків, порушенні військовослужбовцем військової дисципліни або громадського порядку [177].

У сучасній науці відсутнє єдине тлумачення дисциплінарного проступку, про що свідчать аналізовані нами джерела. Однак майже в усіх них зазначено, що дисциплінарний проступок розглядається як правопорушення в певній сфері людської діяльності, а саме в трудових, виробничих, службових, військових та інших правовідносинах [42, с. 201; 157, с. 314; 160, с. 479; 178, с. 85].

Дисциплінарному проступку, що вчиняється суб'єктами у сфері охорони державного кордону, характерні ознаки, притаманні адміністративному проступку. Проте, окрім них, у світлі приписів норм Дисциплінарного статуту Збройних Сил України та інших дисциплінарних статутів зазначеному делікту притаманні й інші специфічні особливості, а саме: 1) скоєння дисциплінарного проступку суб'єктом у досліджуваній нами сфері потребує офіційного попередження порушника про належне виконання ним обов'язків по службі, а за необхідності – накладання дисциплінарного стягнення; 2) на військовослужбовця можуть бути накладені лише ті дисциплінарні стягнення, які визначені Дисциплінарним статутом України і відповідають військовому (спеціальному) званню військовослужбовця та межах дисциплінарної влади командира (начальника) відповідного органу; 3) прийняття рішення командиром (начальником) про дисциплінарне стягнення може передувати службове розслідування з метою уточнення обставин його скоєння, установлення причин і умов, що сприяли вчиненню правопорушення, та встановлення ступеня вини

правопорушника; 4) з метою громадського впливу на порушників військової дисципліни можна обговорювати їх діяння на зборах особового складу залежно від військового (спеціального) звання правопорушника; 5) вчинення дисциплінарного проступку відповідним суб'єктом у сфері охорони державного кордону є підставою для усунення військовослужбовця від виконання службових обов'язків; 6) стосовно кожного випадку зазначеного правопорушення старший начальник зобов'язаний прийняти відповідне рішення тощо [177, ст. 5, 45–47, 83, 84].

На основі аналізу наукових джерел, норм Дисциплінарного статуту України та інших нормативно-правових актів можна доповнити зазначений перелік специфічних особливостей дисциплінарного проступку ще й такими додатковими характеристиками: а) накладання дисциплінарного стягнення потребує дотримання правил військової субординації з урахуванням звання і посади правопорушника; б) дисциплінарний проступок за своєю юридичною природою не становить значної шкоди і, зокрема, суспільної небезпеки; в) у зв'язку з тим, що дисциплінарний проступок є досить поширеним правопорушенням, військовослужбовець органу охорони державного кордону, який систематично скоює зазначений делікт, автоматично стає суб'єктом профілактичної та правовиховної роботи і на підставі стійкої системності їх вчинення навіть може бути звільнений з числа військовослужбовців; г) дисциплінарний проступок має не тільки протиправний характер, а й аморальний, що є ознакою аморальної поведінки військовослужбовця.

Як показує практика несення служби в органах і підрозділах ДПСУ найбільш розповсюдженими є дисциплінарні проступки, пов'язані з порушенням розпорядку дня або неналежного здійснення посадових повноважень.

На основі аналізу й узагальнення викладеного пропонуємо таке визначення дисциплінарного проступку в контексті нашого дослідження: це протиправне винне діяння, яке вчиняється військовослужбовцями або працівниками у сфері охорони державного кордону України і полягає у невиконанні або неналежному виконанні зазначеними суб'єктами своїх служ-

бових обов'язків, порушенні ними військової дисципліни або громадського порядку та тягне за собою дисциплінарну відповідальність згідно з Дисциплінарним статутом Збройних Сил України.

Проаналізувавши окремі види правових відхилень, які мають місце у сфері охорони державного кордону України, виокремивши їх специфічні ознаки, розглянувши поняття, критерії класифікації, пропонуємо доповнити викладену раніше систему класифікації видів таких правопорушень додатковими критеріями: 1) за ознакою провокованості: правопорушення спровоковані іншими особами і непровоковані, які вчиняються за задумом самого суб'єкта; 2) за службовим статусом суб'єктів, які вчинили правопорушення: протиправні діяння військовослужбовців і протиправні діяння працівників досліджуваних нами суб'єктів; 3) за субординацією суб'єктів: правопорушення керівного складу і правопорушення рядових виконавців; 4) за обставинами та часом скоєння: правопорушення, скоєні під час виконання службових обов'язків, та правопорушення, вчинені в позаслужбовий час; 5) за системною ознакою: ситуативно-випадкові, систематичні; 6) за інтересами вчинення: у власних інтересах суб'єктів їх вчинення, в інтересах близьких родичів, в інтересах старших начальників, в інтересах колег по службі (роботі), в інтересах представників організованих злочинних угруповань тощо; 7) залежно від виду органу охорони державного кордону, у якому служить суб'єкт правопорушення: правопорушення персоналу ДПСУ та правопорушення ЗСУ; 8) за територією вчинення: правопорушення, вчинені на території України, правопорушення, вчинені у прикордонній смузі, правопорушення, вчинені в межах контрольованого прикордонного району.

Відповідно до вищевикладеного та з урахуванням критеріїв класифікації правопорушень суб'єктів охорони державного кордону продовжимо аналіз їх на основі статистичних даних ДПСУ, узагальнених протягом семи років (2007–2013 рр.).

При цьому варто застережити, що наш аналіз статистичних даних може дещо не збігатися з офіційною статистикою ДПСУ з тих причин, що відповідні посадові особи Адміні-

страції ДПСУ в одних випадках рахують кількість злочинів за суб'єктами їх скоєння, а в інших – за складами правопорушень. Ми ж аналізуємо та відображаємо лише ті злочини й адміністративні правопорушення, які скоєні суб'єктами охорони державного кордону – військовослужбовцями та працівниками органів і підрозділів охорони державного кордону.

У досліджуваній сфері найбільш суспільно небезпечним видом правопорушень є злочин, тому проаналізуємо його динаміку за вказаний період.

Загальна кількість злочинів, учинених військовослужбовцями та працівниками ДПСУ в період 2007–2013 рр., становить 521 злочин. Загальна кількість адміністративних правопорушень (корупційних правопорушень) становить 144 факти.

Зокрема, у 2007 р. у ДПСУ кількість зареєстрованих злочинів становить 134, у 2008 р. – 92, у 2009 р. – 83, у 2010 р. – 81, у 2011 р. – 63 злочини, у 2012 р. – 34, у 2013 р. – 34. Адміністративних правопорушень (насамперед корупційних проступків) зареєстровано у 2007 р. – 55, у 2008 р. – 34, у 2009 р. – 25, у 2010 р. – 20, у 2011 р. – 3, у 2012 р. – 5, у 2013 р. – 2.

Дослідження з урахуванням часу вчинення правопорушень дало змогу дійти таких висновків: при виконанні службових обов'язків у період з 2007 по 2013 рр. було вчинено 395 злочинів. З них у 2007 р. – 102, у 2008 р. – 74, у 2009 р. – 55, у 2010 р. – 64, у 2011 р. – 46, у 2012 р. – 23, у 2013 р. – 31, а вчинених у позаслужбовий час за вказаний період зафіксовано всього 126 злочинів. З них у 2007 р. – 32, у 2008 р. – 18, у 2009 р. – 28, у 2010 р. – 17, у 2011 р. – 17, у 2012 р. – 11, у 2013 р. – 3.

На основі цих статистичних даних можна проаналізувати, що відсоток злочинів, учинених у позаслужбовий час, не перевищує 24 % від загальної річної кількості вчинених злочинів окремо у 2007, 2008, 2010 та 2013 рр. До того ж у 2009, 2011 та 2012 рр. цей показник збільшився відповідно до 33, 27 та 32 %.

Аналіз злочинів, залежно від статусу суб'єктів, які їх вчинили (правопорушення військовослужбовців чи працівників),

свідчить про таке: у період 2007–2013 рр. військовослужбовцями було вчинено 514 злочинів. З них у 2007 р. – 134, у 2008 р. – 92, у 2009 р. – 81, у 2010 р. – 80, у 2011 р. – 62, у 2012 р. – 32, у 2013 р. – 33 злочини. Зокрема, працівниками за вказаний період вчинено всього 7 злочинів. З них у 2009 р. – 2, у 2010 р. – 1, у 2011 р. – 1, у 2012 р. – 2, у 2013 р. – 1. Отже, працівники ДПСУ виступають суб'єктами злочинів як винятток, що є досить позитивним фактом [128–134].

Результати аналізу динаміки злочинності та інших правопорушень свідчать про позитивну тенденцію щодо зниження їх рівня протягом семи років, однак пропонована статистика не враховує латентну складову правопорушності.

Наукою доведено, що надмірна кількість правопорушень негативно впливає на репутацію та імідж будь-якого правоохоронного органу, а отже, і на його керівника. Тому всі заінтересовані структури прагнуть до мінімізації їх кількості у статистичній звітності, що потрібно враховувати в дослідницькій роботі та профілактичній діяльності.

З метою ефективної протидії та профілактики правопорушень необхідно вивчити, охарактеризувати та систематизувати причини їх вчинення, які були і є предметом серйозних наукових досліджень та дискусій різних учених.

На сьогодні причини правопорушень є однією з найважливіших та недостатньо досліджених проблем науки, до аналізу якої підходять із загальнотеоретичних позицій, позицій кримінології, соціології, філософії, соціальної психології, економіки, політики тощо.

Причини злочинності тлумачать як соціальні та індивідуально-психологічні явища і процеси, що є передумовами існування та відтворення злочинності. У кримінології здебільшого виділяють загальні причини та причини конкретного злочину [72, с. 144].

У російській загальнотеоретичній та кримінологічній літературі причину тлумачать як “явище, яке безпосередньо зумовлює, породжує інше явище – наслідок”, як прагнення особи задовольнити або виявити протиправним способом свої інтереси, прагнення, емоції [160, с. 482; 164, с. 96].

Сучасні вчені до питання причинності правопорушень ставляться з позицій тісного впливу об'єктивного та суб'єктивного начал.

Так, В. М. Кудрявцев та інші вчені всі причини протиправної поведінки поділяють на об'єктивні та суб'єктивні. При цьому як суб'єктивні причини правопорушень вони визначають відповідні елементи соціальної психології, що знаходять вияв у деформованих потребах, цілях, мотивах осіб, які вчиняють правопорушення. Вони залежать від особи і виявляються у низькому рівні правосвідомості і правової культури, правовому нігілізмі тощо. До об'єктивних причин правопорушень належать конкретні суперечності в суспільному бутті, економічних і соціальних відношеннях людей [179, с. 126–127].

До змішаних чинників об'єктивно-суб'єктивного характеру вчені відносять обставини, що лише певною мірою залежать від особи: недоліки в нормотворчості й правозастосуванні, суперечності нормативно-правових актів, прогалини в законодавстві, зловживання владою тощо [156, с. 469–470; 157, с. 321–322; 180, с. 47; 181].

Водночас однією з головних суб'єктивних передумов протиправної поведінки суб'єктів у сфері охорони державного кордону, на нашу думку, є негативна корпоративна солідарність та психологічне визнання і схвалення певною частиною персоналу матеріального збагачення протиправним шляхом з використанням влади або службових повноважень унаслідок низьких матеріальних статків. А однією з головних об'єктивних причин протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону вважаємо економічну кризу, наслідком якої є низька заробітна плата й недостатній соціальний рівень забезпечення персоналу, що призводить до падіння престижу служби військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону України. Адже неможливість задоволення власних потреб законним шляхом є головною причиною корисливих правопорушень, вчинюваних різними суб'єктами в зазначеній сфері.

Окрім викладеного, варто звернути увагу на психологічне підґрунтя вчинення правових відхилень, коли першопричи-

ною виступає психічний стан правопорушника як своєрідна складова суб'єктивної сторони діяння. У конкретних умовах злочин виникає на ґрунті певного психічного стану, що схиляє людину до конфлікту із встановленими соціальними нормами [182].

К. Л. Бугайчук в основу причинності правопорушень покладає неузгодженість елементів усередині певних соціальних систем: суспільство, клас, колектив, мала соціальна група, особа, а також суперечність між цими системами [183, с. 81].

Схожої думки дотримується і В. І. Шакур, стверджуючи, що особливістю національної протиправної поведінки є те, що вона викликана як старими (тоталітарними), так і новими (ринковими) соціальними суперечностями. Протиправна поведінка є феноменом, породженим суперечливими процесами, які відбуваються в економіці, соціальній сфері, ідеології і політиці [184, с. 47].

Таким чином, більшість учених наголошують саме на суперечностях економічного походження як головних визначальних. Адже, як відомо, відмінність в економічному розвитку України та держав-сусідів призводить до зростання або спаду цін на ходові товари, які можуть стати предметом контрабанди, а отже, і до втягування суб'єктів охорони державного кордону України у протиправну діяльність.

О. Б. Андреева поділяє всі причини вчинення правопорушень на чотири групи: недоліки соціально-економічного характеру; організаційні упущення, недостатній контроль; недоліки в правовому регулюванні; недоліки в правовому вихованні, з чим також варто погодитись [185, с. 12].

Як свідчить досвід минулого, поступове погіршення рівня життя народу завдяки затяжній економічній кризі сприяє збільшенню кількості корисливих правопорушень у всіх сферах життєдіяльності держави й суспільства, у тому числі й у сфері охорони державного кордону. Протягом останніх років відбувається значне зростання цін на продукти харчування і промислові товари, що також негативно впливає на споживчі можливості військовослужбовців і працівників та не сприяє забезпеченню нормального існування їх сімей. Часті безсистем-

ні реформи у правоохоронній сфері призвели до звільнення в запас великої кількості досвідчених військовослужбовців ДПСУ та інших правоохоронних органів, що спричинило істотне зростання навантаження на весь їх виконавчий персонал і помітне зменшення позитивних настроїв у ставленні до служби. Усе це мотивує до вчинення корисливих правопорушень військовослужбовцями і працівниками, погіршує можливості відбору достойних кандидатів для проходження служби в органах охорони державного кордону та спричиняє до прийняття на службу осіб з негативними характеристиками й настроями.

Про аналогічні проблеми, які стосуються працівників ОВС, йдеться в статті Д. В. Волкова [186].

Вважаємо за доцільне здійснити аналіз нормативно-правових актів, у яких на законодавчому рівні окреслено причини правопорушень, учинюваних як на рівні держави загалом, так і безпосередньо у сфері діяльності органів охорони державного кордону України.

У Концепції виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, затвердженій Указом Президента України від 4 вересня 1998 р. № 981/98, та інших підзаконних нормативно-правових актах зазначено низку причин правопорушень, серед яких головною є недоліки та прорахунки у виховній роботі керівного складу військових формувань, у тому числі серед персоналу ДПСУ, про що свідчать факти порушення військовослужбовцями військової дисципліни, вчинення ними злочинів та інших правопорушень, існування у стосунках між військовослужбовцями нестатутних відносин тощо. Цьому певною мірою сприяє наявність низки не вирішених проблем, що спричиняють правопорушення, а саме: відсутність єдиної системи поглядів на завдання, напрями та порядок управління духовними процесами серед військовослужбовців; недосконалість нормативно-правової бази військово-гуманітарної діяльності; невизначеність меж повноважень і відповідальності органів по роботі з персоналом; недосконалість кадрового, інтелектуального, технічного, науково-аналітичного потенціалу органів виховної роботи, підвищення їх престижу, авторитету і статусу та ін. [187; 188].

Відповідно до Указу Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1001/2011 та за результатами проведених досліджень, у тому числі соціологічних, виявлено такі головні причини виникнення і поширення корупції в Україні: недосконалість адміністративних процедур (їх відсутність або розмитість і неконкретність); наявність в органів державної влади та державних службовців широкого спектра дискреційних повноважень; невідповідність рівня оплати праці посадових та службових осіб обсягу їх повноважень та морально-психологічних навантажень; низька ефективність заходів, що вживають правоохоронні органи, органи прокуратури та суди стосовно притягнення винних у вчиненні корупційних правопорушень до відповідальності; толерантність і відсутність критичного ставлення суспільства до виявів корупції; сприйняття населенням корупції як одного із засобів досягнення бажаного результату [189].

Отже, основними причинами корупції у сфері охорони державного кордону є: низький рівень оплати праці при одночасному надмірному обсязі навантаження, недостатні можливості для самореалізації високоосвічених фахівців, низький рівень соціальної захищеності та ін., що призводять до спокуси окремих військовослужбовців і працівників поповнити власний бюджет шляхом корупційної діяльності.

Аналізуючи причини правопорушень на рівні суб'єктів охорони державного кордону України, зазначимо, що в наказах, які стосуються вдосконалення роботи із забезпечення правопорядку та дисципліни в ДПСУ, надано перелік головних недоліків у вирішенні завдань забезпечення правопорядку та дисципліни, що призводять до скоєння правопорушень суб'єктами охорони державного кордону, а саме: недостатньо повне розуміння і врахування в роботі з особовим складом чинників, що спричиняють правопорушення, невміння своєчасно виявляти тенденції їх загострення та оцінювати небезпеку їх можливих наслідків; неадекватність заходів щодо забезпечення правопорядку та дисципліни серед особового складу реальним проблемам у всіх сферах діяльності, що призводять до правопорушень; недостатня принциповість і наполегливість

окремих керівників та командирів у вирішенні завдань підтримання належного рівня правопорядку та дисципліни серед персоналу, створенні ефективної системи профілактики правопорушень; упущення в кадровій роботі; незнання психологічних процесів у підпорядкованих колективах; недостатня оперативність і дієвість в окремих органах правової і профілактичної роботи з особовим складом, самоусунення частини керівників від її проведення та інші [190].

Однією з вагомих причин правопорушень є правовий нігілізм на рівні держави та правоохоронних органів, що виявляється в таких формах, як недотримання та невиконання вимог чинного законодавства, зловживання правом, формальне виконання вимог законодавства тощо. На нашу думку, правове безкультур'я, деформована професійна правосвідомість суб'єктів охорони державного кордону спричиняють поширення в суспільстві правового нігілізму, починаючи від зневажливого ставлення до законів та встановленого правопорядку і закінчуючи повним нехтуванням права [191, с. 107–110].

Зважаючи на вищезазначене, керуючись теоретичними положеннями, викладеними в наукових працях і конкретизованих у чинних законах, підзаконних актах та нормативно-правових актах прикордонної служби, узагальнимо основні причини вчинення правопорушень суб'єктами охорони державного кордону. З цією метою пропонуємо згрупувати їх таким чином: 1) індивідуально-психологічні причини; 2) соціально-правові причини; 3) службово-управлінські причини; 4) соціально-економічні причини; 5) культурно-ідеологічні причини.

У зв'язку з тим, що зовнішні вираження поведінки особи змінюються через її психіку та внутрішній світ, а суб'єктивне виявляє себе в динаміці як засіб впливу на об'єктивне, ми також дотримуємося думки поєднання об'єктивних та суб'єктивних причин у протиправній поведінці суб'єктів охорони державного кордону. Тому до суб'єктивних віднесемо причини, властиві досліджуваним суб'єктам та які напряму пов'язані з їх життєвою позицією, насамперед, індивідуально-психологічні причини. До об'єктивних, пропонуємо віднести зовнішні

причини, які не залежать від волі суб'єктів охорони державного кордону, а саме: соціально-економічні, соціально-правові. У свою чергу, до об'єктивно-суб'єктивних пропонуємо віднести причини, що залежать як від діяльності держави та її органів, так і від особистого ставлення до виконання службових обов'язків військовослужбовців та працівників досліджуваних нами органів. До них належать культурно-ідеологічні, службово-управлінські.

Проведемо більш детальний аналіз названих груп причин.

Конкретизуючи вищевикладене, до індивідуально-психологічних віднесемо причини вчинення правопорушень, які залежать від особистих, уроджених якостей суб'єктів охорони державного кордону, його свідомості, характеру, виховання, світогляду, характеристики сім'ї тощо. Такими є: недоліки виховання та навчання; негативний вплив у сім'ї; генетична спадковість; відсутність позитивних духовних орієнтирів; пияцтво; безкультурність; антисуспільна спрямованість поглядів; корисливість, яка виражається у прагненні суб'єкта охорони державного кордону до використання своєї роботи в особистих корисливих інтересах; пріоритет матеріальних цінностей над моральними; агресивність; заздрісність; підозрілість; надмірна образливість; шкідливі звички; пріоритет владарювання над оточуючими; надмірна амбіційність; емоційна незрілість; психічна неврівноваженість; наявність дорогих звичок та високих стандартів життя, що зумовлює прагнення до різкого збагачення; мстивість; надмірний кар'єризм; байдужість; зарозумілість; відсутність бажання вдосконалюватися; негативний вплив мікросередовища; бажання військовослужбовця підтримувати високий рівень матеріальних витрат шляхом вчинення правопорушень; бажання швидкого відшкодування понесених витрат за призначення на вищу посаду чи здобуття освіти тощо; дотримання принципу "винні всі, крім мене" при вчиненні ним правопорушень; низькі моральні якості тощо.

До соціально-економічних належать причини державного та світового рівня економічного характеру, незалежні від персоналу, а також суперечності в суспільстві, економічних і соціальних сферах життєдіяльності тощо. До них можна відне-

сти такі: нестабільність розвитку економіки; загальна економічна криза; дефіцитність бюджету, нестабільність посткризового періоду; низький рівень життя, а також незадовільні матеріальні та соціальні умови суб'єктів охорони державного кордону; незабезпеченість житлом; бідність родин військово-службовців та працівників органів охорони державного кордону; високий рівень корупції в їх середовищі; інфляція; знецінення грошей, а відповідно, значне зростання цін на продукти харчування і промислові товари; різка відмінність у рівні матеріального та фінансового забезпечення різних соціальних прошарків суспільства, що сприяє майновій поляризації; невідповідність рівня оплати праці суб'єктів охорони державного кордону, обсягу їх повноважень і морально-психологічних навантажень тощо.

До соціально-правових причин варто віднести причини неналежного правового виховання на рівні держави та її органів, певні суперечності в правовій та політичній сферах життєдіяльності людей: політична нестабільність у країні; неналежний рівень правосвідомості та правової культури суб'єктів охорони державного кордону; поширення правового нігілізму серед персоналу; недосконалість механізмів участі громадськості в забезпеченні правопорядку в державі й безпосередньо у сфері охорони державного кордону України; суперечливість законів і наказів інтересам прикордонної служби та суспільства; недостатня конкретизація та суперечність окремих законів і підзаконних актів; прогалини в законодавстві; недосконалість нормативно-правової бази військово-гуманітарної діяльності на рівні держави; недосконалість законодавства, яке регулює питання запобігання правопорушенням; неналежний контроль за дотриманням законності в діяльності суб'єктів правоохоронної діяльності України; недоліки реалізації державної кримінологічної політики щодо запобігання злочинам та іншим правопорушенням, а також низька ефективність профілактичної роботи; відсутність критичного ставлення суспільства до корупційних виявів; сприйняття корупції як одного з “ефективних” засобів досягнення бажаного результату тощо.

До культурно-ідеологічних причин правопорушень на рівні держави та органів охорони державного кордону належать причини культурної, ідеологічної та виховної спрямованості, суперечності в культурній, духовній та ідеологічній сферах життєдіяльності людей, такі як: негативний орієнтаційний комплекс цінностей та інтересів суспільства; занепад духовності народу; низька культура побуту; криза культурної інфраструктури, що відображається в неякісних творах культури (кіно, телебачення, музика, реклама, які пропагують безтурботність, протиправне збагачення тощо); негативний вплив на світосприйняття засобів масової інформації; відсутність єдності в поглядах на порядок управління духовними процесами; поширення атмосфери “соціального песимізму” в суспільстві тощо.

Службово-управлінськими причинами передусім є ті, що залежать, насамперед, від умов проходження служби, якості управління, інтелектуального, службового та духовного рівня командирів і старших начальників органів і підрозділів охорони кордону, морально-психологічного стану в колективах; від якостей особистості суб’єкта, а саме: неякісне здійснення психологічного відбору на службу та психологічного супроводження оперативно-службової діяльності; недоліки в підборі та призначенні кадрів; формальне, недбале ставлення до виконання службових обов’язків; ігнорування та байдужість до інтересів служби; особиста недисциплінованість; низька професійна правосвідомість; зловживання владою; невміння і небажання планувати індивідуальну та колективну службову діяльність; неадекватна мотивація служби або її відсутність; нечіткість закріплення функціональних обов’язків; авторитарно-агресивний тип управління багатьох керівників; відсутність професіоналізму та досвіду роботи з персоналом; незадовільна організація правовиховної роботи та професійної підготовки; недостатнє усвідомлення, розуміння і врахування керівництвом усіх рівнів причин правопорушень в оперативно-службовій сфері органів і підрозділів охорони державного кордону України; неадекватність заходів щодо забезпечення правопорядку та військової дисципліни серед персоналу іс-

нуючим проблемам; недостатня принциповість і наполегливість окремих керівників щодо підтримання належного рівня правопорядку та дисципліни серед персоналу; недостатня профілактична робота в органах і підрозділах охорони державного кордону України щодо недопущення вчинення правопорушень; недостатня увага окремих керівників до питань соціального забезпечення персоналу; низький рівень професійних знань; слабкий контроль за підлеглим персоналом; особиста некомпетентність; формальна звітність про виконану роботу (гонитва за показниками); стресовість службової діяльності; службове перенавантаження персоналу; формування управлінської ланки за принципом “командності”; рівняння на військовослужбовців колективу з високим рівнем матеріального забезпечення, досягнутого за рахунок протиправної діяльності; поширення конформістського принципу “у вовчій зграї вити по-вовчому” та лжепринципу розподілу благ “для “своїх” і для “чужих””; втягування у протиправну діяльність колегами по службі або старшими начальниками фахівців-початківців; напруженість службових відносин, викликана конфліктами з начальниками, підлеглими, колегами по службі, місцевим населенням, представниками взаємодіючих органів; терпимість до порушень військової дисципліни, що вчиняються колегами; приховування керівним складом вчинених правопорушень підлеглим персоналом з метою формування позитивного іміджу підрозділу, а інколи й байдужість до порушень; поширення атмосфери кругової поруки; “нездорова” корпоративна солідарність; “протажування”; неякісна робота з місцевим населенням; підвищена плинність кадрів; незадоволеність окремих суб’єктів обставинами особистого життя та умовами служби; небажання або неспроможність окремих військовослужбовців пристосуватися до моральних норм, позитивних традицій військового колективу; деформація професійної свідомості; дефіцит моральності в роботі органів і підрозділів охорони державного кордону України тощо.

Отже, причини вчинення правопорушень зазначеними суб’єктами є наслідком певних недоліків у сімейному вихованні; оточенні; правовому вихованні; набутому негативному

досвіді; недоліків ідеологічних засад суспільства; політичному та економічному розвитку держави тощо. Причини не є статичними, вони постійно змінюються під впливом різноманітних факторів як у державі загалом, так і у сфері діяльності ДПСУ зокрема.

Вищезазначені причини правопорушень та їх види, вчинювані суб'єктами у сфері охорони державного кордону, безумовно, посідають значне місце в нашому дослідженні, проте важливу роль відіграють і форми скоєння правопорушень, тому що лише зовнішньо виражена протиправна активність суб'єкта охорони державного кордону, тобто його протиправне діяння у формі дії або бездіяльності, може підлягати юридичній відповідальності.

Відтак необхідно проаналізувати загальнонаукові досягнення з питань дослідження форм вчинення правопорушень суб'єктами охорони державного кордону України.

Так, учені в галузі юридичної психології наголошують, що дія – це одиниця діяльності; похідна передбачувана опосередкована активність, спрямована на досягнення усвідомленої мети. Бездіяльність – це різновид злочинного діяння, а також адміністративного чи іншого правопорушення; являє собою винну суспільно небезпечну або суспільно шкідливу протиправну пасивну поведінку, яка виражається в нездійсненні дії, яку особа могла і повинна була здійснити відповідно до своїх правових обов'язків [178, с. 28, 77]. Тобто дія означає передбачуваний активний вплив на оточуючий світ, що докорінно відрізняє її від бездіяльності.

У КК України (ст. 11) законодавець чітко закріпив обов'язкові ознаки об'єктивної сторони злочинів, у тому числі й військових, а саме: діяння у формі дії та діяння у формі бездіяльності. Під дією тут розуміється активна поведінка (вчинок) особи, у якій виражена зовні її воля і яка спрямована на спричинення певних негативних наслідків. Бездіяльність є пасивною поведінкою, у якій так само виражена зовні воля особи і яка спрямована на спричинення певних негативних наслідків; крім того, обов'язковою ознакою бездіяльності є наявність спеціального обов'язку і реальної можливості запобігти від-

повідним наслідкам [192, с. 54]. Зважаючи на вищевикладене, слід зазначити, що дія нарівні з бездіяльністю перебуває у категоріальному взаємозв'язку та співвідношенні, і змістовно охоплюється такою кримінально-правовою формою, як “суспільно небезпечне винне діяння”.

Вітчизняна та російська наука, аналізуючи й деталізуючи зміст злочинного діяння, ґрунтується на постулатах, що злочинне діяння повинно становити собою єдність фізичного і психічного, тобто усвідомлений акт людської поведінки, виражений в підконтрольному усвідомленні, мотивованій дії або бездіяльності. Злочинне діяння за своїми об'єктивними ознаками є суспільно небезпечною дією або бездіяльністю, а за суб'єктивними – винним діянням, завжди вчинюваним з визначеною метою і за визначеними мотивами [159, с. 161].

Подібної позиції дотримуються й інші вчені [157, с. 310; 160, с. 485; 193, с. 468, 369–371; 194].

На важливу конкретизуючу обставину звернув увагу В. М. Кудрявцев: “...виражаючись зовні за допомогою окремих рухів тіла, злочинне діяння, тим не менш, до них не зводиться, воно зазвичай охоплює сукупність рухів...” [195, с. 67]. Тобто правопорушення, вчинене шляхом дії, складається з певного комплексу дієвих актів, які взаємопов'язані між собою конкретною метою та мотивами.

Що ж стосується суб'єктів охорони державного кордону, то їх суспільно небезпечна дія також може виражатися в окремих рухах тіла або в сукупності таких рухів та може виступати або у формі фізичного впливу на людей, тварин, предмети матеріального світу, або в письмовій чи усній (словесній) формі, або вчинятися за допомогою зрозумілих жестів.

Обов'язковою ознакою протиправної бездіяльності є наявність у них службового обов'язку й реальної можливості запобігти негативним наслідкам.

Суспільно небезпечне або шкідливе діяння суб'єктів охорони державного кордону за тривалістю в часі може бути однопіізодним, повторюваним, триваючим.

Пропонуємо доповнити класифікацію злочинного діяння, зокрема його видів – дії та бездіяльності такими додатковими

критеріями: залежно від кількісного складу суб'єктів злочину дію або бездіяльність можна класифікувати на індивідуальну та колективну; залежно від статусу суб'єкта злочину їх можна поділити на дію або бездіяльність військовослужбовця і дію та бездіяльність працівника правоохоронного органу або військового формування.

Таким чином, можна констатувати, що під протиправною дією суб'єктів правопорушення у сфері охорони державного кордону слід розуміти об'єктивно виражену, активну поведінку, вольовий вчинок, акт зовнішнього виявлення, ставлення військовослужбовця або працівника до виконання ними службових обов'язків, до колег по службі та окремих громадян, суспільства, держави загалом, державного органу зокрема та інших цінностей, які мають за мету спричинення певних негативних наслідків.

Протиправна бездіяльність виступає як пасивна поведінка відповідного суб'єкта, що полягає в невиконанні посадових обов'язків, наказів командирів та начальників, приписів і заборон нормативно-правових актів, хоча він був зобов'язаний їх виконати.

Для більш глибокого осмислення динаміки форм протиправної поведінки звернемося знову до статистики вчинення правопорушень суб'єктами охорони державного кордону за період з 2007 по 2013 рр.

У формі дії в період з 2007 по 2013 рр. було вчинено 462 злочини: у 2007 р. – 114, у 2008 р. – 78, у 2009 р. – 72, у 2010 р. – 77, у 2011 р. – 58, у 2012 р. – 30, у 2013 р. – 33.

У формі бездіяльності за вказаний період зафіксовано всього 59 злочинів: у 2007 р. – 20, у 2008 р. – 14, у 2009 р. – 11, у 2010 р. – 4, у 2011 р. – 5, у 2012 р. – 4, у 2013 р. – 1.

Як видно зі статистичних даних, близько 89 % від загальної кількості злочинів (з 2007 по 2013 рр.) вчинено у формі дії.

У формі бездіяльності вчинено не більше ніж 11 % від щорічної загальної кількості злочинів [128–134].

Таким чином, дослідження видів, причин і форм вчинення правопорушень у діяльності суб'єктів охорони державного кордону дасть змогу визначити та ретельніше проаналізувати

форми й методи забезпечення законності серед персоналу в досліджуваній сфері.

2.2. Правові форми та методи забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону

Одним з основних принципів, яким керуються військово-службовці та працівники органів охорони державного кордону України відповідно до Закону України “Про Державну прикордонну службу України”, Указу Президента України “Про Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020”, а також інших нормативно-правових актів, є принцип законності [35; 36; 37; 68]. Нагляд за додержанням законності в їх діяльності здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України [68, ст. 32].

Актуальність аналізу нормативного закріплення питань забезпечення законності у досліджуваній сфері зумовлюється потребами розвитку відомства, спрямованого на створення нової системи захисту державного кордону з Російською Федерацією та іншими суміжними державами як гарантування державного суверенітету і забезпечення національної безпеки; підвищення ефективності реалізації державної політики у сфері безпеки державного кордону; запровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами; створення умов для реалізації прав і свобод людини, розвитку транскордонного співробітництва, на що прямо наголошується у Стратегії розвитку Державної прикордонної служби [37].

Для підвищення ефективності правового регулювання проблем забезпечення законності у ДПСУ важливе значення посідає правова діяльність держави в цілому та безпосередньо самого відомства. Така діяльність знаходить своє відображення в законах, підзаконних нормативно-правових актах та в міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Ефективність реалізації зазначених нормативно-правових актів значною мірою залежить від

дієвості форм і методів, що застосовуються для реалізації їх положень.

З урахуванням специфіки оперативно-службової діяльності відомства пропонуємо розглянути правові форми та методи забезпечення законності як на рівні держави, так і на рівні ДПСУ та інших правоохоронних органів України зокрема.

З метою більш детального аналізу форм забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону необхідно, насамперед, з'ясувати поняття, сутність, значення та семантичне тлумачення цього терміна за допомогою відповідних інформаційних джерел. Так, сучасний словник іншомовних слів зазначає, що форма (від латин. *forma* – зовнішність) – це зовнішній вигляд, обрис предмета; вид, тип, устрій, структура, система організації чого-небудь; зразок чого-небудь, шаблон, правило [196, с. 725].

Юридична енциклопедія визначає форму як зовнішній вигляд, обрис речі, дії тощо або зовнішній вираз певного змісту [197, с. 294; 198, с. 687].

У наукових джерелах пропонуються різні підходи до класифікації форм забезпечення законності, проте домінуючим є поділ їх на правові та неправові [199, с. 19; 200; 201]. А. Ю. Олійник окремо деталізує зазначені форми, відносячи до правових форм діяльності ОВС: правоохоронну, нормотворчу, правозастосовну, а до неправових – організаційну, виховну, профілактичну [202, с. 8].

Учені в галузі теорії держави і права С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко пропонують власну класифікацію неправових форм, поділяючи їх на такі види: 1) регламентуючі; 2) економічні; 3) контролюючі; 4) виховні [203, с. 54–55].

О. М. Музичук до правових форм забезпечення законності відносить: а) видання відомчих нормативно-правових актів; б) проведення службового розслідування; в) закріплення чіткого порядку прийому та звільнення військовослужбовців та працівників до (з) лав відповідного органу тощо; до неправових – збирання інформації про протиправні дії військовослужбовців та працівників; здійснення з цією метою гласних

та негласних пошукових заходів; надання практичної і методичної допомоги керівному складу відповідних органів та підрозділів; поширення передового досвіду з питань забезпечення законності; участь у комплексних перевірках органів та підрозділів; участь у розробленні проектів нормативно-правових актів; організацію взаємодії з іншими правоохоронними органами; збирання та оброблення статистичної інформації про скоєні правопорушення персоналом; опрацювання доповідних записок, довідок за результатами перевірок, проведених у підрозділах охорони державного кордону тощо [204].

Викладену класифікацію пропонуємо доповнити ще й такою формою, як комбінована (змішана), яка включає елементи правової та неправової форм одночасно. Для прикладу: у ході перевірки підрозділу охорони державного кордону були виявлені порушення вимог чинного законодавства, за результатами якої було проведено службове розслідування.

Таким чином, до правових форм забезпечення законності у діяльності суб'єктів охорони державного кордону належать форми, що супроводжуються виданням нормативно-правових актів, застосуванням норм права та іншими діями, які є результатом певної правової діяльності. До неправових форм забезпечення законності у діяльності досліджуваних суб'єктів належать форми, які не є результатом правових відносин, а є наслідком проведення організаційних, контролюючих, виховних, профілактичних або інших заходів.

Сучасні довідкові джерела визначають метод як шлях дослідження, спосіб пізнання дійсності та її відтворення; спосіб, прийом або система прийомів для досягнення якоїсь мети, для виконання певної операції [196, с. 426], як спосіб або засіб досягнення поставлених цілей, спосіб впливу на що-небудь [44, с. 617]. Метод – систематизований спосіб досягнення теоретичного чи практичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації на основі певних регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі й законів функціонування її об'єктів [198, с. 373].

Близьке по суті та змісту визначення методів пропонують А. Ю. Олійник, А. А. Стародубцев та інші вчені [172, с. 65; 202, с. 9].

Як свідчить практика, основними, на думку більшості вчених-юристів, є універсальні методи забезпечення законності: переконання та примус. Безперечно, з моральної точки зору та демократичних засад розвитку суспільства більш прийнятним є метод переконання, який спонукає суб'єктів охорони державного кордону до усвідомленого дотримання всіх вимог чинного законодавства під час виконання службових завдань. Водночас існують питання, під час вирішення яких більш дієвим є метод примусу, наприклад, у ситуації термінової заміни військовослужбовця, який захворів і не може заступити в наряд та виконувати службові обов'язки тощо.

У правовій науці існують різні підходи до класифікації методів забезпечення законності. Так, О. В. Негодченко поділяє їх на алгоритмізовані (усі види планів, що розробляються для вирішення правоохоронних завдань); договірні; силові; такі, що супроводжуються введенням особливих правових режимів; гласні та негласні; такі, що реалізуються державними та недержавними структурами тощо [205, с. 102–104].

Окремі вчені класифікують методи забезпечення законності на правові, соціальні, політико-виховні, одноосібні (єдиноначальні) і колегіальні. Вони ж пропонують поділ їх на універсальні методи (переконання та примус), адміністративні, економічні та ін. [206, с. 299–302].

На підставі аналізу різних джерел ми пропонуємо додаткову класифікацію методів забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону за такими критеріями: а) залежно від напрямку їх діяльності – методи, що застосовують в оперативно-розшуковій, адміністративно-юрисдикційній, господарській та інших видах діяльності; б) залежно від складових елементів оперативно-службової діяльності – методи, що застосовують під час несення прикордонної служби, та методи, що застосовують під час здійснення прикордонного контролю. При цьому методи забезпечення законності під час здійснення прикордонного контролю можна також класифі-

кувати на методи, які застосовуються під час перевірки документів на право перетинання державного кордону; методи, які застосовуються під час огляду вантажів, транспортних засобів тощо.

Правові форми й методи перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємозалежності одні від одних, тому їх сукупність у поєднанні з порядком застосування утворюють цільний механізм забезпечення законності в досліджуваній нами сфері. Правові форми визначають стратегічні напрями діяльності, якими керуються суб'єкти охорони державного кордону під час виконання службових завдань, а методи уособлюють способи та засоби втілення такої стратегії, що виявляються в нейтралізації причин правопорушень, притягненні до відповідальності винних суб'єктів, дотриманні військової дисципліни, підтриманні належного правопорядку в усіх органах та підрозділах, правовиховання персоналу ДПСУ та Збройних Сил України в дусі беззаперечного дотримання норм законодавства України тощо.

Отже, під правовими формами та методами розуміються такі, що безпосередньо або опосередковано передбачені в нормативно-правових актах, не суперечать принципам права, пов'язані з виникненням, зміною або припиненням правових відносин, зміною правового статусу, використання яких припускається лише в межах компетенції спеціально уповноважених суб'єктів.

Вище йшлося про кінцеву мету, яка об'єднує форми і методи, а саме – забезпечення законності у сфері охорони державного кордону України, тому актуально буде проаналізувати і сам термін “законність”, який юридична енциклопедія тлумачить як фундаментальну юридичну категорію, яка є критерієм правового життя особи, суспільства і держави. Вона виступає комплексним політико-правовим явищем, що відображає правовий характер організації суспільного життя, органічний зв'язок права і влади, права і особи, права і суспільства. Законність постає у кількох вимірах: як метод здійснення державою владних повноважень; як принцип поведінки фізичних осіб у сфері права; як принцип побудови системи нормативних актів;

як режим соціально-політичного життя. Отже, законність – це правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону. Змістом законності є вимоги загальності права, верховенства закону, рівності всіх суб’єктів перед законом, стабільності правопорядку, нормативної обґрунтованості правових рішень, охорони прав громадянина, єдності розуміння і застосування права, нагляду, контролю за виконанням закону та невідворотності відповідальності [42, с. 498–499].

У деяких зарубіжних тлумачних джерелах поняття “законність” ототожнюється з поняттям “верховенство закону” і тлумачиться як беззаперечне виконання законів і відповідних їм інших нормативно-правових актів усіма державними органами, посадовими та іншими особами. При цьому законність виступає важливою умовою демократії і правової держави [159, с. 214].

Ю. А. Ведерніков стверджує, що законність – це такий режим (стан) державного і суспільного життя, за якого забезпечується повне і неухильне дотримання і виконання законів, підзаконних актів усіма органами держави, громадськими організаціями, посадовими особами і громадянами [83, с. 343].

Оригінальну точку зору щодо трактування “законності” висловлює В. С. Нерсисянц, стверджуючи, що законність – це сукупність різноманітних, але однопланових вимог, пов’язаних з відношенням до законів і до впровадження їх в життя. Головні з них такі: по-перше, вимога точного і неухильного дотримання законів тими, кому вони адресовані. По-друге, вимога дотримання ієрархії законів і інших нормативних актів. По-третє, законність включає в себе беззаперечність закону, тобто вимогу того, щоб ніхто не міг відмінити закон, окрім органу, який його видав [160, с. 465].

Дещо іншу позицію до тлумачення законності висловили М. С. Кельман та О. Г. Мурашин, наголошуючи, що законність – це суспільно-політичний режим точного і неухильного здійснення законів та інших нормативних актів всіма суб’єктами суспільних відносин як у сфері правотворчості, так і у сфері реалізації правових норм; режим, яким забезпечується

послідовна боротьба з правопорушеннями і свавіллям, усебічна охорона прав та інтересів особи, суспільства і держави. Законність виражає загальний принцип відношення суспільства до права в цілому, а тому її зміст необхідно розглядати у трьох аспектах: а) у плані “правового” характеру суспільного життя; б) з позиції вимоги загальної поваги до закону і обов’язків його виконання всіма без винятку; в) в аспекті домагання реального захисту і забезпечення прав, інтересів громадян і охорони правопорядку в цілому від будь-якого свавілля [157, с. 336].

Щодо виміру законності як правового режиму як у державі в цілому, так і у ДПСУ зокрема, то законність визначається “...як режим (стан) діяльності всіх державних органів, посадових осіб, громадських об’єднань, політичних партій, підприємств, установ, організацій та окремих громадян, який ґрунтується на точному та неухильному дотриманні існуючого законодавства” [207, с. 171].

Наукові погляди сучасних учених на правову категорію “законність” ґрунтуються на визнанні і беззастережному прийнятті найвищої цінності людини, її убезпеченні від свавілля владних інституцій та їх посадових осіб, тобто йде мова про законність, яка у вітчизняній літературі досить часто визначається правозаконністю [88, с. 365].

О. Ф. Скаун також наголошує, що сучасне розуміння законності в нашій країні відрізняється від попереднього (радянських часів) акцентом на двох її важливих властивостях: формальних характеристиках якості закону і відповідності закону праву, тому це дало підстави окремим науковцям замінити термін “законність” на “правозаконність”, наголосити на його похідності від термінів “право” і “закон”, що охоплює всі сторони життя права – від його ролі у створенні закону й інших формальних джерел права до реалізації їх норм у юридичній практиці, у тому числі і у сфері діяльності ДПСУ [82, с. 495].

Отже, проведений нами аналіз понять “форма”, “метод” та “законність” дозволяє узагальнити вищевикладений матеріал та сформулювати таке визначення: правові форми забез-

печення законності в контексті діяльності суб'єктів охорони державного кордону України – це зовнішнє вираження змісту їх діяльності щодо забезпечення недоторканності державного кордону України на основі суворого дотримання закону під час виконання службових обов'язків, організаційно впорядковане об'єктивне відображення в документах різноманітних за правовою природою законних дій. Методи забезпечення законності в діяльності зазначених суб'єктів – це система способів, прийомів, засобів, принципів, які використовують військово-службовці та працівники під час виконання професійних завдань і реалізації функцій з охорони державного кордону України, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини та громадянина, на засадах справедливості, дотримання Конституції України, законів і підзаконних актів, їх відповідність реальним суспільним відносинам.

Подальше дослідження питань забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону здійснюватиметься шляхом проведення аналізу нормативно-правової бази в порядку правової ієрархії, починаючи з міжнародних нормативно-правових актів та закінчуючи нормативно-правовими актами національного законодавства.

В умовах сьогодення військовослужбовці та працівники правоохоронних структур, на які згідно з ч. 3 ст. 17 Конституції та законів України покладено обов'язок охорони державного кордону України, у своїй діяльності керуються поряд з вітчизняними також і міжнародними нормативно-правовими актами, у яких закріплено норми права щодо запобігання корупції як одного з найбільш небезпечних проявів правопорушень. До таких міжнародних нормативно-правових актів належать: Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією, яка набрала чинності для України 1 січня 2006 р.; Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції, яка набрала чинності для України 1 січня 2010 р.; Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією, яка набрала чинності для України 1 березня 2010 р.; Додатковий протокол до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, який набрав чинності для України 1 березня 2010 р.

У зазначених конвенціях акцентується увага на серйозності породжуваних корупцією проблем і загроз для стабільності й безпеки суспільства. Наголошується, що корупція загрожує правопорядку, демократії та правам людини, руйнує належне управління, чесність і соціальну справедливість, загрожує стабільності демократичних інститутів і моральним засадам суспільства тощо.

Констатується, що корупція вже не є локальною проблемою, а перетворилася на транснаціональне негативне явище, яке впливає на суспільство й економіку всіх країн, що зумовлює тісне міжнародне співробітництво в галузі запобігання корупції та боротьби з нею.

При цьому акцентується, що ефективна боротьба з корупцією вимагає розширення, активізації та поліпшення міжнародного співробітництва у кримінальних провадженнях. Саме в цьому сенсі особовий склад органів охорони державного кордону України зобов'язаний активізувати боротьбу з корупцією на міжнародному рівні, а саме: запобігати незаконному перетинанню державного кордону України; незаконному переміщенню вантажів, наркотичних речовин, творів мистецтва тощо; сприяти вжиттю й посиленню заходів, спрямованих на більш ефективне й дієве запобігання корупції та боротьбу з нею; заохочувати чесність і відповідальність співробітників тощо [141].

Наголошується також, що цивільне законодавство має сприяти компенсації заподіяної корупцією шкоди. У ст. 2 Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією подається визначення корупції. Інтерпретуючи це визначення до сфери охорони державного кордону, можна зазначити, що “корупція” виявляється у прямому чи опосередкованому вимаганні, пропонуванні, дачі або одержанні хабара чи будь-якої іншої неправомірної вигоди або можливості її отримання, які порушують належне виконання службового обов'язку суб'єктом охорони державного кордону, що отримує неправомірну вигоду чи можливість мати таку вигоду, або іншу неправомірну поведінку даного суб'єкта [208, ст. 2].

Переходячи безпосередньо до аналізу форм і методів забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону України, варто зазначити, що в аналізованих нами міжнародних нормативно-правових актах з метою забезпечення законності пропонується ціла низка заходів, а саме: система професійної діяльності державних службовців має здійснюватися на принципах ефективності й прозорості, охоплювати підбір і підготовку кадрів для обіймання державних посад, здійснення своєчасної їх ротації, виплату належної винагороди й установа справедливих окладів, запровадження освітніх і навчальних програм з метою забезпечення правильного, добросовісного й належного виконання посадовцями державних функцій; заохочення непідкупності, чесності і відповідальності державних посадових осіб згідно з основоположними принципами національної правової системи; обов'язок надання відповідним органам декларації, відомостей про позаслужбову діяльність, про інвестиції, активи та про суттєві дарунки або прибутки тощо [141, ст. 7–8].

Як дієві форми забезпечення законності пропонується можливість установа процедур тимчасового усунення або відсторонення державної посадової особи (якою виступає і суб'єкт охорони державного кордону), обвинуваченої у вчиненні злочину, від виконання службових обов'язків або переведення її на іншу посаду, з урахуванням дотримання принципу презумпції невинуватості.

Серед законодавчих актів, які визначають форми та методи забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону, необхідно виділити Конституцію України, КК України, КУпАП, ЦК, закони України: “Про Державну прикордонну службу України”, “Про Національну поліцію”, “Про Службу безпеки України”, “Про державний кордон України”, “Про прикордонний контроль”, “Про військовий обов'язок і військову службу”, “Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України”, “Про запобігання корупції”, “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки”, “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохорон-

ними органами держави”, “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” та інші.

Серед головних підзаконних нормативних актів варто назвати:

укази Президента України: “Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України” від 29 грудня 2009 р. № 1115/2009, “Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України” від 4 вересня 1998 р. № 981/98;

постанову Кабінету Міністрів України “Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки” від 29 квітня 2015 р. № 265;

накази Міністерства внутрішніх справ України та інших відомств: спільний наказ Міністра внутрішніх справ України, Міністра закордонних справ України, Міністра фінансів України, Голови Державної прикордонної служби України, Начальника Головного управління державної служби України “Про затвердження Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов’язків яких належить здійснення управління кордонами” від 5 липня 2011 р. № 330/151/809/434/146, “Про затвердження Інструкції про службу прикордонних нарядів Державної прикордонної служби України” від 19 жовтня 2015 р. № 1261 та ін.;

накази Адміністрації ДПСУ: “Про удосконалення роботи щодо забезпечення правопорядку та дисципліни в Державній прикордонній службі України” від 30 грудня 2005 р. № 1030, “Про роботу з персоналом Державної прикордонної служби України” від 16 грудня 2008 р. № 1055, “Про затвердження Інструкції з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України” від 29 грудня 2009 р. № 1040, “Про затвердження відомчих стандартів культури прикордонного контролю” від 9 липня 2010 р. № 525, “Про організацію та здійснення огляду транспортних засобів і вантажів” від 22 квітня 2011 р. № 260 та ін.

Названі нормативно-правові акти більш детально аналізуватимемо під час подальшого висвітлення цього та інших підрозділів монографії.

Основний Закон України – Конституція 1996 року, закріплюючи концептуальні положення законності, визначає, що “кожен зобов’язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей” (ст. 68). Крім того, вона зазначає, що “чинні міжнародні договори, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України” (ст. 9). Будь-який нормативний акт, прийнятий владним суб’єктом, не повинен суперечити Основному Закону держави [1, ст. 9, 68].

Зазначені положення однаковою мірою стосуються і персоналу органів охорони державного кордону України.

З метою недопущення підриву основ національної безпеки і оборони України та протиправного порушення прав і свобод людини 16 вересня 2014 року Верховна Рада України прийняла Закон України “Про очищення влади”, який зазнав бурхливих обговорень щодо відповідності його положень Конституції України та вимогам міжнародного законодавства. Зазначений нормативно-правовий акт є актуальним у межах нашого дослідження, оскільки визначає правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації) для захисту та утвердження демократичних цінностей, прав людини в Україні на таких принципах, як: верховенства права та законності; відкритості, прозорості та публічності; презумпції невинуватості; гарантування права на захист; індивідуальної відповідальності за протиправні дії та ін. [209, ст. 1].

Питання юридичної (кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та ін.) відповідальності військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону у разі вчинення ними правопорушень законодавчо закріплено у КК України, КПК України, ЦК України, КУпАП та інших нормативних актах.

Відповідно до КУпАП пріоритетом для правоохоронних органів виступає питання охорони прав і свобод громадян, уста-

новленого правопорядку, зміцнення законності, запобігання правопорушенням. Окрім зазначеного, важливим завданням є виховання громадян України, у тому числі військовослужбовців і працівників ДПСУ, ЗСУ й інших суб'єктів, у дусі точного й неухильного додержання Конституції і законів України, поваги до прав, честі й гідності інших громадян тощо [176, ст. 1].

У цитованому Кодексі, як і в КК України, законодавець окрему увагу приділяє представникам мілітаризованих структур як спеціальним суб'єктам правопорушень. Зокрема, ст. 15 КУпАП присвячена адміністративній відповідальності військовослужбовців та інших осіб, на яких поширюється дія дисциплінарних статутів.

Однак найбільшу проблему серед правопорушень являє собою корупція. Проте доречно наголосити, що окремі заходи щодо запобігання корупції протягом останніх років певною мірою реалізуються як в Україні в цілому, так і у сфері діяльності ДПСУ зокрема. Зважаючи на злободенність проблеми корупції в умовах сьогодення пропонуємо детальніше проаналізувати положення Закону України “Про запобігання корупції”. Так, у розділі “Запобігання корупційним та пов’язаним з корупцією правопорушенням” викладено форми та методи забезпечення законності, що стосуються також діяльності суб'єктів охорони державного кордону. Вони тісно переплітаються із заходами щойно цитованих міжнародних конвенцій щодо боротьби з корупцією і містять обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища, обмеження щодо одержання подарунків, питання запобігання одержанню неправомірної вигоди або подарунка та поводження з ними, обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності, обмеження після припинення діяльності, пов’язаної з виконанням функцій держави, місцевого самоврядування тощо [140, ст. 22–26].

Окрім зазначеного, у згадуваному Законі регламентовано питання запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, що також є доречним у питаннях протидії корупційним виявам.

Законодавець наголошує, що суб'єкти охорони державного кордону:

не можуть мати в безпосередньому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути безпосередньо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам;

зобов'язані повідомити керівництво органу про близьких їм осіб, які працюють у цьому органі;

щорічно до 1 квітня зобов'язані подавати шляхом заповнення на офіційному веб-сайті Національного агентства декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави, за минулий рік за формою, що визначається Національним агентством тощо [140, ст. 27, 45].

Також у Законі України “Про запобігання корупції” у розділі “Правила етичної поведінки” передбачено можливість установлення спеціальних вимог до професійної поведінки військовослужбовців і працівників ДПСУ, які знайшли своє відображення у відповідних кодексах поведінки, зміст яких ми аналізуватимемо дещо нижче.

Не менш важливим у контексті нашого дослідження є також Закон України “Про Національне антикорупційне бюро України”, який визначає правові основи організації та діяльності Національного антикорупційного бюро України як державного правоохоронного органу, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових [210].

Зважаючи на актуальність проблеми та продовжуючи аналіз антикорупційних нормативно-правових актів, слід згадати про стратегічні документи у зазначеній сфері. Так, з метою вдосконалення правових та організаційних засад запобігання і протидії корупції Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р. схвалено Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки, заходи якої спрямовувалися останніми роками на зменшення рівня корупції в Україні шляхом усунення передумов її виникнення через упровадження превентивних заходів, зміцнення режиму законності, а також формування в суспільстві нетерпимого, негативного ставлення до корупції як

супільно небезпечного явища за допомогою спільних зусиль державних і громадських структур, за участю міжнародних організацій [189]. Однак зазначений програмний документ в антикорупційній сфері не став ефективним інструментом антикорупційної політики у зв'язку з відсутністю всупереч міжнародному досвіду чітких індикаторів стану й ефективності її виконання, а також механізму моніторингу й оцінки результативності цієї діяльності (у ньому не було передбачено, яким чином мала виконуватися відповідна робота Національним антикорупційним комітетом та в який спосіб повинна залучатися до цих процесів громадськість) тощо.

Відповідно до причин фактичної відсутності ефективної стратегії протидії корупції, яка б урахувала гостроту проблеми та її актуальність, у жовтні 2014 року Верховна Рада України приймає новий стратегічний документ – Закон України “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки”. Зазначений нормативно-правовий акт визначає першочергові заходи із запобігання та протидії корупції, що повинні створити стратегічну основу для подальшого проведення реформи у цій сфері [211].

Відповідно до положень вищезазначеної Антикорупційної стратегії на 2014–2017 рр. постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 265 затверджено Державну програму щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки, метою якої є створення ефективної загальнодержавної системи запобігання та протидії корупції на основі нових засад формування та реалізації антикорупційної політики [212].

У свою чергу, на виконання заходів, передбачених Антикорупційною стратегією на 2014–2017 роки, конкретизованих Державною програмою щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні на 2015–2017 роки, наказом Адміністрації ДПСУ від 29 лютого 2016 року № 98АГ затверджено Антикорупційну програму Державної прикордонної служби України на 2016 рік, у якій деталізуються та конкре-

тизуються завдання служби, що аналізуватимуться в розділі 3 нашого дослідження [213].

Отже, з урахуванням глобальності проблеми запобігання корупції в Україні одним з головних обов'язків військовослужбовців і працівників відповідно до ст. 19 Закону України “Про Державну прикордонну службу України” є протидія корупційним діям, злочинам та іншим різновидам протиправної поведінки у сфері службової діяльності персоналу ДПСУ.

Окрім вищевикладеного, цей Закон, регламентуючи правовий статус особового складу ДПСУ, окреслив методи забезпечення законності та протидії правопорушенням у діяльності суб'єктів охорони державного кордону. Тому з метою попередження протиправної поведінки визначив коло діянь, що забороняються військовослужбовцям і працівникам ДПСУ під час здійснення прикордонного контролю, а саме: 1) приймати будь-які предмети (речі) від будь-яких осіб та передавати предмети (речі) будь-кому; 2) надавати будь-кому інформацію про осіб, транспортні засоби, вантажі, що переміщуються через державний кордон; 3) надавати переваги в перетинанні державного кордону особам, транспортним засобам та вантажам; 4) мати будь-які особисті засоби зв'язку, що не належать ДПСУ та не входять до предметів екіпірування прикордонного наряду; 5) мати при собі грошові кошти в межах дозволеної суми. При цьому зазначені особи зобов'язані на вимогу своїх прямих начальників або посадових чи службових осіб підрозділів внутрішньої безпеки надати можливість перевірити дотримання ними зазначених обмежень тощо [68, ст. 23].

Також одним з методів забезпечення законності та запобігання протиправній поведінці в діяльності суб'єктів охорони державного кордону є встановлення відповідальності посадової особи за віддання явно злочинного наказу й відшкодування заподіяної внаслідок його виконання шкоди згідно із законом і відповідальності за протиправні дії чи бездіяльність військовослужбовців і працівників ДПСУ [68, ст. 33].

У Законі України “Про військовий обов'язок і військову службу” передбачено перелік обставин, що є наслідком саме протиправної поведінки військовослужбовців, при вчинен-

ні яких особи офіцерського складу звільняються з військової служби, а у військовослужбовців за контрактом контракт розривається і вони також звільняються з військової служби через службову невідповідність, на підставі обвинувального вироку суду, що набрав законної сили тощо [70, ст. 26].

До нормативно-правових актів, що регламентують забезпечення законності та правопорядку під час виконання службових обов'язків суб'єктами охорони державного кордону, належить також Дисциплінарний статут Збройних Сил України, який визначає поняття і сутність військової дисципліни, що є головним підґрунтям законності у сфері охорони державного кордону. Законодавець зазначає, що військова дисципліна — це бездоганне й неухильне додержання всіма військовослужбовцями порядку та правил, установлених військовими статутами та іншим законодавством України.

Командирів-військовослужбовців цитований статут зобов'язує постійно підтримувати військову дисципліну, вимагати її додержання від підлеглих, не залишати поза увагою жодного дисциплінарного правопорушення, застосовуючи дисциплінарні санкції.

З метою забезпечення законності та запобігання правопорушенням законодавець також закріпив взаємну відповідальність сторін. Так, у ст. 6 Дисциплінарного статуту зазначається, що відповідальність за наказ несе командир, який його віддав, а в разі непокори чи опору підлеглого командир зобов'язаний для відновлення порядку вжити всіх передбачених законами та військовими статутами заходів примусу аж до арешту винного й притягнення його до кримінальної відповідальності [177, ст. 1–6].

При цьому законодавець розмежовує характер правопорушень, указуючи на те, що за вчинення адміністративних правопорушень військовослужбовці несуть юридичну відповідальність за Дисциплінарним статутом, за винятком випадків, передбачених КУпАП. Проте за вчинення корупційних діянь чи інших правопорушень, пов'язаних із корупцією, військовослужбовці несуть відповідальність згідно з КУпАП, а у разі вчинення кримінального правопорушення військово-

службовець притягається до кримінальної відповідальності [177, ст. 45].

З положеннями Дисциплінарного статуту перетинаються норми Закону України “Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави”, у нормах якого відповідно до міжнародних зобов’язань, узятих Україною, визначаються правові засади організації і здійснення демократичного цивільного контролю над Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями, а також над правоохоронними органами, які задіяні в охороні державного кордону України. У Законі подається визначення демократичного цивільного контролю та зазначається, що безпосередньо цивільний контроль здійснюється на принципах верховенства права, законності, єдиноначальництва і суворой дисципліни тощо [60, ст. 1, 4].

Однією з основних функцій ДПСУ є участь у боротьбі з організованою злочинністю та протидія незаконній міграції на державному кордоні України та в межах контрольованих прикордонних районів [68, ст. 2]. Тому важливим нормативно-правовим актом щодо запобігання зазначеним правопорушенням є також Закон України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”.

Відповідно до ст. 18 цього Закону ДПСУ зобов’язана сприяти спеціальним підрозділам СБУ і підрозділам органів Національної поліції у виявленні, припиненні та попередженні організованої злочинної діяльності, затриманні та притягненні до відповідальності її учасників [214, ст. 18].

Персонал органів охорони державного кордону виступає суб’єктами таких злочинів лише в тому разі, якщо військово-службовець або працівник є членом організованого злочинного угруповання або сприяє вчиненню вказаних правопорушень.

Серед інших підзаконних актів забезпечення законності у сфері Держприкордонслужби важливе місце посідає Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України, затверджене Указом Президента України від 29 грудня 2009 р., у якому закріплюються обов’язки особи, яка добровільно вступає на вій-

ськову службу за контрактом, щодо забезпечення законності під час виконання нею службових завдань; регламентуються питання дотримання вимог військової дисципліни та розпорядку дня; містяться застереження про недопущення вчинення злочинів та адміністративних правопорушень тощо [74].

Продовжуючи дослідження у контексті предмета нашого наукового пошуку, варто зупинитися на аналізі Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами, який є збірником етичних, моральних, патріотичних, правових норм поведінки персоналу правоохоронних структур, діяльність яких стосується управління кордонами.

Норми цього Кодексу поведінки є загальними та стосуються однаковою мірою військовослужбовців і працівників усіх відповідних органів. Дотримання зазначених норм ураховується при проведенні щорічної атестації, зарахуванні до кадрового резерву, призначенні на нову посаду, наданні характеристики чи рекомендації тощо.

Окремими статтями передбачено зобов'язання дотримання законності такими суб'єктами, як військовослужбовці, державні службовці та інші працівники (ст. 1.1–1.2, 5 Кодексу поведінки).

Характерною особливістю цього Кодексу у світлі забезпечення законності та недопущення вчинення корупційних правопорушень під час виконання службових обов'язків є визначення заходів запобігання і протидії корупції, які закріплено як принципи поведінки працівників, а саме: служіння Українському народові; повага до гідності людини; несумісність служби у відомстві з корумпованістю і хабарництвом; патріотизм; успадкування духовних та моральних цінностей Українського народу; соціальна справедливість; пріоритет прав людини і громадянина; законність; ефективність; прозорість і відкритість; корпоративність; нейтральність та неупередженість; справедливість тощо.

Окремими статтями Кодексу поведінки конкретизуються етичні правила поведінки керівника, що подаються як обмеження та зобов'язання з використання повноважень щодо

сумісництва, одержання дарунків (пожертв), щодо роботи як підлеглих близьких осіб, питання використання інформації про діяльність органів державної влади, питання урегулювання конфлікту інтересів тощо [77].

19 жовтня 2011 р. наказом Адміністрації ДПСУ за № 780 схвалено практичний посібник “Правила поведінки персоналу Державної прикордонної служби України з метою запобігання корупції” – відомчий документ, який має на меті довести до персоналу ДПСУ потенційно небезпечні типові ситуації, завдяки яким вони мимоволі можуть бути втягнутими в корупційні дії, містить низку обмежень з метою запобігання корупції, зосереджує увагу на сумлінному виконанні обов’язків, ретельному дотриманні правових норм тощо (ст. 5).

Заслуговує уваги й така форма забезпечення законності, як надання кваліфікованих порад персоналу ДПСУ з метою попередження втягнення їх у корупційні діяння, що визначені тільки цим відомчим нормативно-правовим актом. До них належать: 1) порада негайного припинення спроби корупції та повідомлення про такі спроби контактним особам з питань запобігання корупції, а також керівництву; 2) страхування власних дій у корупційних ситуаціях потенційними свідками; 3) порада організації власної діяльності таким чином, щоб у будь-який момент її можливо було перевірити і відтворити; 4) порада чіткого розмежування службової та приватної сфери власного життя, унеможливлення конфлікту інтересів між службовими обов’язками та приватними потребами та інші [215].

Окрім вищенаведеного, у Правилах поведінки надано рекомендації керівникам з питань запобігання виявам корупції, у яких викладено недоліки службової діяльності керівника, завдяки яким може виникнути корупційна ситуація; запропоновано засоби протидії цьому явищу; економічні інструменти впливу на персонал, передусім у тих сферах, де необхідні фахові знання набуваються досить швидко; проаналізовано ознаки корупції та причини її виникнення.

Не менш важливим відомчим нормативно-правовим актом, що визначає стандарти професійної поведінки у сфері

прикордонної служби, є розпорядження Адміністрації ДПСУ від 29 серпня 2009 р. № 374, яким схвалено методичний посібник “Відомчі стандарти культури прикордонної служби”. Вони являють собою сукупність вимог прикордонної служби щодо культури спілкування, зовнішнього вигляду, виконання завдань прикордонної служби, стану робочого місця прикордонника, стану технічних засобів. Зазначені положення містять правильні та неправильні варіанти дій суб’єктів охорони державного кордону. Наприклад, щодо поведінки під час перебування на державному кордоні однією з правильних дій є недопущення виникнення конфліктних ситуацій, а однією з неправильних – погроза та демонстрація зброї, елементів екіпіровки на адресу представників конфліктної сторони тощо [216].

Аналіз практики показує, що вчинення професійно неправильних дій суб’єктами охорони державного кордону, як правило, автоматично трансформується у протиправну поведінку.

З метою забезпечення реалізації принципів організації та здійснення ефективного прикордонного контролю, під яким розуміється комплекс дій і система заходів, спрямованих на встановлення законних підстав для перетинання державного кордону особами, транспортними засобами і переміщення через нього вантажів [217, ст. 2] та створення позитивного комунікативного середовища, протидії корупційним виявам серед персоналу в пунктах пропуску через державний кордон України, наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 9 липня 2010 р. № 525 затверджено Відомчі стандарти культури прикордонного контролю.

Складовими Відомчих стандартів культури прикордонного контролю ДПСУ є: належна правова культура військовослужбовців і працівників; культура інформаційного забезпечення прикордонного контролю; культура здійснення прикордонних формальностей тощо. При цьому головними завданнями в галузі культури здійснення прикордонних формальностей визначено подальший розвиток та удосконалення: стандартів зовнішнього вигляду персоналу в пунктах пропуску; стандартів культури спілкування персоналу; стандартів культури пе-

ревірки документів; стандартів культури огляду транспортних засобів; стандартів стану робочого місця; виконання завдань контролю якості культури прикордонного контролю та моніторингу громадської думки щодо культури прикордонного контролю у пунктах пропуску через державний кордон [218].

З метою забезпечення законності та протидії правопорушенням під час здійснення прикордонного контролю в наказі Адміністрації ДПСУ “Про організацію та здійснення огляду транспортних засобів і вантажів” від 22 квітня 2011 р. № 260 передбачено перелік дій, заборонених військовослужбовцям підрозділів охорони державного кордону під час здійснення огляду транспортних засобів і вантажів, а саме: перевіряти товари і предмети, а також товаросупровідні документи на них; копіювати їх та інші документи, перевірка яких не належить до компетенції ДПСУ; проводити огляд транспортних засобів і вантажів з використанням несправних технічних засобів прикордонного контролю; безпідставно перевищувати час стоянки транспортних засобів, визначений розкладом руху; пошкоджувати обладнання, цілісність пломб і заводське упакування вантажів; приховувати факти виявлення тайників, схованок у транспортних засобах і вантажах та виявлення в них предметів та інші дії [219].

Перелік дій, заборонених прикордонним нарядам під час несення служби, також визначає Інструкція про службу прикордонних нарядів Державної прикордонної служби України, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 19 жовтня 2015 р. № 1261, а саме: 1) приймати будь-які предмети (речі) від будь-яких осіб та передавати їх будь-кому; 2) надавати будь-кому інформацію про осіб, вантажі, транспортні засоби тощо; 3) надавати переваги в перетинанні державного кордону особам, транспортним засобам і вантажам; 4) залишати ділянку, що охороняється (місце несення служби), або переміщуватись на іншу до зміни чи закінчення терміну несення служби тощо; 5) заходити без службової потреби у службові та інші приміщення, які знаходяться на ділянці, що охороняється; 6) голосно розмовляти, розпалювати вогнища, курити вночі або виявляти себе іншими демаскуючими ді-

ями; 7) вживати алкогольні напої, наркотичні, психотропні та токсичні речовини тощо [220].

Досліджуючи питання нормативної характеристики правових форм і методів забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону, слід звернути увагу й на таку форму, як виховна робота, передбачену Указом Президента України “Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України” від 4 вересня 1998 р. № 981/98, та організацію роботи з персоналом, засади якої деталізовано наказами Адміністрації ДПСУ “Про удосконалення роботи щодо забезпечення правопорядку та дисципліни в Державній прикордонній службі України” від 30 грудня 2005 р. № 1030, “Про роботу з персоналом Державної прикордонної служби України” від 16 грудня 2008 р. № 1055.

Відповідно до наказу № 1030 пріоритетними напрямками в забезпеченні правопорядку та дисципліни визначено: попередження правопорушень особового складу та корупційних дій під час виконання завдань з охорони державного кордону; запобігання правопорушенням, пов'язаним з експлуатацією техніки й озброєння; запобігання випадкам загибелі і травмування особового складу під час виконання службових обов'язків та ін.

При цьому стан дисципліни та правопорядку визначається як один з головних показників результативності роботи органів управління та посадових осіб ДПСУ [190].

Аналіз наукових джерел і зазначених нормативно-правових актів дає нам змогу до основних правових форм забезпечення законності у досліджуваній сфері віднести: правотворчість, що здійснюється на законодавчому рівні Парламентом України, на підзаконному рівні – Кабінетом Міністрів України, МВС та Адміністрацією ДПСУ тощо; правозастосування, що прямо або опосередковано стосується службової діяльності військовослужбовців (працівників) органів і підрозділів охорони державного кордону в питаннях вирішення конкретних правових ситуацій, пов'язаних із забезпеченням законності та службової дисципліни; систематизацію та адаптацію нормативно-правових актів, що складають основу механізму

правового регулювання відносин у сфері охорони державного кордону; відомчий і міжвідомчий правовий контроль, що здійснюється з метою запобігання та усунення правопорушень суб'єктів охорони державного кордону; судову форму, використання якої сприяє вирішенню справи по суті, прийняттю правосудного рішення, відновленню порушених правових відносин, притягненню винних до юридичної відповідальності тощо.

Основними правовими методами забезпечення законності суб'єктів охорони державного кордону, насамперед, є методи переконання, примусу, заохочення, стимулювання, агітації, пропаганди, координації, адміністрування, індивідуального впливу тощо, комплексне, систематичне та професійне застосування яких дозволяє забезпечувати на високому рівні правомірну поведінку і, як її логічний наслідок, – законність і правопорядок у прикордонній сфері.

З огляду на вищевикладене стає очевидною важливість нормативного закріплення правових форм і методів забезпечення законності, усунення виявів недобросовісного ставлення військовослужбовців і працівників органів охорони державного кордону України до виконання своїх службових обов'язків, запобігання з їх боку правопорушенням під час забезпечення охорони державного кордону України.

Розділ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ

3.1. Профілактична та правовиховна робота як головні засоби попередження протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону

Превенція правопорушень та утвердження правомірної поведінки у правоохоронних органах та військових формуваннях ставить перед державою і суспільством стратегічно важливе завдання щодо протидії будь-яким правовим відхиленням суб'єктів охорони державного кордону. Адже відомо, що розслідувати правопорушення, скоєні в умовах неочевидності, з використанням усіх наявних можливостей службового становища суб'єкта охорони державного кордону, набагато складніше і затратніше, ніж своєчасно запобігти йому.

Ще багато століть тому відомий теоретик боротьби зі злочинністю Чезаре Беккарія авторитетно заявляв, що краще попереджувати злочини, аніж карати за них [221].

Узагалі вживання термінів “протидія”, “подолання”, “профілактика”, “попередження”, “запобігання”, “боротьба” та інших викликає серйозні дискусії серед представників різних галузей юридичної науки. Аналізу та тлумаченню зазначених понять присвячено низку праць різних вчених [222; 223, с. 110–112; 224, с. 52–54; 225, с. 12; 226, с. 70; 227, с. 78–80; 228; 229; 230, с. 4–12; 231, с. 34–35; 232, с. 127–128; 233, с. 139].

Протидія правопорушенням суб'єктів охорони державного кордону – надзвичайно багатогранний процес, який здійснюється різноманітними державними і недержавними структурами й охоплює цілу низку легітимних заходів, що формують державну превентивну політику [234, с. 218].

Профілактична політика є досить масштабним явищем, адже на сьогодні вона регламентується більш як 150 нормативно-правовими актами України, які стосуються предметів правового регулювання різних галузей права [235, с. 87, 90].

Попереджувальна діяльність правопорушень у досліджуваних нами сфері має і свої особливості, а саме: об'єктом профілактичного впливу у цьому разі виступають спеціальні суб'єкти охорони державного кордону, більшість з яких відповідно до свого статусу самі зобов'язані запобігати вчиненню правопорушень з боку підлеглих їм по службі осіб; вони володіють спеціальними знаннями, навичками й уміннями, специфікою несення служби. Це дає змогу їм вчинювати правопорушення професійно і латентно, що потребує ретельного підбору, ефективних заходів профілактичного впливу на таких суб'єктів.

Профілактична та виховна робота з суб'єктами охорони державного кордону в науковому і практичному обігу все частіше охоплюються поняттям “робота з персоналом”, оскільки окремі правоохоронні органи все більше тяжіють до застосування саме такого поняття.

Довідкові та інші джерела наводять таке визначення профілактики злочинності (від грец. *prophylaktikos* – запобіжний, попереджувачий) – це система державних і громадських заходів, спрямованих на виявлення, усунення і нейтралізацію причин та умов злочинності загалом і її окремих видів, суспільної небезпеки особистості злочинця [72, с. 184; 178, с. 270].

Профілактиці правопорушень як масштабному правовому явищу притаманні певні ознаки, а саме: а) вона спрямована на зміцнення безпеки правоохоронних цінностей; б) цілі профілактики правопорушень зосереджено на забезпеченні надійної безпеки інтересів держави, суспільства, прав і законних інтересів окремих громадян; в) вона є цілісним утворенням, системою, комплексом заходів тощо [236, с. 99].

Глобальність проблеми профілактики правопорушень давно існує і на міжнародному рівні, що підтверджується конгресами ООН із запобігання злочинності і кримінальному правосуддю, які відбуваються кожні п'ять років у різних країнах світу, починаючи з 1995 р. Конгреси являють собою універсальні форуми, на яких пропонують нові стратегії запобігання різним виявам злочинності, підбивають підсумки співробітництва держав світу в зазначеній сфері тощо [237].

Профілактика може бути: соціальною, кримінологічною, спеціально-кримінологічною, інституціональною та ін. У низці наукових джерел висвітлюються поняття, риси й особливості зазначених видів профілактичної діяльності [72, с. 184; 238, с. 315; 239, с. 96; 240]. У межах нашого дослідження більшою мірою заслуговує уваги стимулювання соціально-позитивної активності спеціальних суб'єктів у сфері охорони державного кордону з метою запобігання правопорушенням.

Аналіз змісту поняття “виховання” з допомогою тлумачних джерел дав змогу з'ясувати його визначення – діяльність щодо передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду; планомірний і цілеспрямований вплив на свідомість та поведінку людини з метою формування визначених понять, принципів, ціннісних орієнтацій, які забезпечують необхідні умови для її розвитку, підготовки до суспільного життя і праці [178, с. 56].

Притримуючись думки, що забороняти всі дії, які можуть призвести до вчинення злочину, не означає запобігати злочинності, Беккарія наполягав, щоб у процесі виховання акцентували увагу не на заборонах і наказах, а на відвертанні осіб від зла шляхом їх переконання в неминучості тих чи інших негативних наслідків [221, с. 150, 154].

Виховну роботу як головний засіб запобігання правопорушенням уже досить тривалий час пропагують і на міжнародному рівні. Так, ще на VII Конгресі ООН з попередження злочинності й поводження з правопорушниками до прямих стратегій (або до спеціальних заходів боротьби зі злочинністю) віднесено виховно-попереджувачу та інформаційну роботу [160, с. 483–484].

Виховна робота в органах охорони державного кордону повинна ґрунтуватися на роз'ясненні персоналу доцільності правомірної поведінки, поясненні положень законодавчих і відомчих нормативно-правових актів щодо характеру відповідальності за вчинення правопорушень. Вона полягає у проведенні групових та індивідуальних бесід, метою яких є вплив на свідомість та волю людини, а саме на формування власних принципів, переконань, поглядів ставлення до життя, якими особа в подальшому керується у своїй службовій діяльності.

Так, наприклад, основними напрямками виховної роботи в ОВС, на думку А. А. Стародубцева, є: правове, професійно-етичне, патріотичне, культурно-естетичне виховання [172, с. 7].

У сфері охорони державного кордону виокремлюють ще такі види виховання, як військово-патріотичне, духовне, морально-етичне, національне виховання, що виступають одними з головних у загальновиховному процесі військовослужбовців і працівників [23, с. 193–199].

Важливе значення в роботі з персоналом має правове виховання як система формування правової свідомості та правової культури суб'єктів охорони державного кордону [241, с. 411].

Учені-теоретики стверджують, що правове виховання – це цілеспрямована діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо формування і підвищення правової свідомості та правової культури. Його метою є накопичення знань про право, про його функції, принципи, інститути, норми тощо, визнання цінностей, що охороняються правом, як найвищих, формування переконання в необхідності й корисності правових приписів, а також подолання правового нігілізму, що панує в суспільстві [160, с. 409; 242; 243, с. 19; 244, с. 63; 245, с. 338; 246, с. 149].

Правове виховання є системною діяльністю, тому воно складається з низки етапів, охоплює широкий спектр питань, серед яких головними, на нашу думку, є: формування в суб'єктів охорони державного кордону правової культури та правової свідомості, необхідних моральних якостей для сумлінного виконання службових обов'язків; забезпечення правильного

застосування начальниками структурних підрозділів та їх підлеглими норм чинного законодавства; виявлення та усунення причин і умов вчинення правопорушень; проведення правової пропаганди тощо [247, с. 594].

Важливу роль у процесі правового виховання відіграє особистий приклад керівного складу підрозділу, який має найбільший вплив на підпорядкований персонал як у позитивному, так і в негативному аспектах. Дотримання керівною ланкою норм права в повсякденній службовій діяльності, їх висловлювання щодо актуальних правових питань, публічна оцінка діяльності судових або правоохоронних органів та інше позитивно або негативно позначається на правосвідомості підлеглого персоналу.

Ми поділяємо думку тих науковців, які окрему увагу в системі виховного процесу також приділяють самоосвіті й самовдосконаленню з державно-правових проблем, особистому ставленню особи до моралі (самодисципліни), адже все, що не передбачено законом під час виконання службових обов'язків, визначається совістю, рівнем моральної культури, особистих внутрішніх переконань кожного військовослужбовця [244, с. 66; 248, с. 201].

Чільне місце в багатьох наукових працях приділяється ролі засобів масової інформації як одному з важливих чинників профілактики правопорушень серед населення України взагалі та суб'єктів охорони державного кордону зокрема, що є одним з найбільш перспективних напрямів профілактичної роботи [244, с. 65–66; 249; 250, с. 23–25].

Узагальнюючи вищевикладене стосовно правового виховання суб'єктів охорони державного кордону, можна назвати такі його особливості: 1) вплив на свідомість, погляди, волю військовослужбовців і працівників здійснюється не тільки загальноправовими нормами та приписами, що містяться в законах, статутах, постановах, а й тими, що містяться в наказах та інструкціях з грифом “Для службового користування” та грифами секретності “Цілком таємно” та “Таємно”, інших нормативно-правових актах; 2) вплив особистого прикладу офіцерів на свідомість підлеглого персоналу; 3) взаємозв'язок право-

вого виховання та застосування заходів дисциплінарної практики, у якому мотиваційним фактором для особового складу виступає заохочення.

Профілактична та правовиховна робота з персоналом органів охорони державного кордону – одна з найважливіших умов підвищення ефективності діяльності таких органів щодо забезпечення законності, дисципліни, і саме тому ця проблема привертає постійну увагу як держави, так і громадськості.

Метою підзаконних актів, які врегульовують питання профілактики правопорушень, є забезпечення ефективної реалізації державної політики у зазначеній сфері шляхом розроблення та здійснення комплексу заходів, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов учинення злочинів, захист інтересів людини, суспільства і держави від протиправних посягань.

Серед таких заходів варто виділити: удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень; забезпечення принципового реагування на факти порушення прав і свобод людини; реформування правоохоронних органів з метою підвищення ефективності їх діяльності, забезпечення результативності боротьби з правопорушеннями та їх профілактики; визначення дієвих критеріїв оцінки роботи державних органів з профілактики правопорушень; ужиття разом з правоохоронними органами інших держав оперативно-профілактичних заходів, спрямованих на профілактику злочинів окремих категорій та ін.

Виділено шляхи розв'язання зазначених проблем у сфері охорони державного кордону, а саме: запобігання незаконному переміщенню товарів через митний кордон України; посилення правоохоронного компонента загальнодержавної системи протидії контрабанді; ліквідація каналів незаконної міграції; посилення контролю за додержанням правил в'їзду в Україну, виїзду з України і перебування на її території іноземців та осіб без громадянства та ін.

Іншими шляхами розв'язання проблеми організації профілактики правопорушень, які носять загальний характер і стосуються всіх без винятку суб'єктів, є: активізація участі

громадськості; удосконалення інформаційного забезпечення профілактики правопорушень з використанням міжнародного досвіду; підвищення рівня моральності в суспільстві, правосвідомості та правової культури громадян, утвердження здорового способу життя, запобігання виявам екстремізму, расової та релігійної нетерпимості; підвищення рівня матеріального, технічного та наукового забезпечення профілактичної роботи; стимулювання правослужняної поведінки та ін. [188].

Профілактика правопорушень серед військовослужбовців і працівників у сфері охорони державного кордону здійснюється з метою забезпечення запобігання службовим правопорушенням, здійснення корупційних діянь з боку персоналу служби тощо.

Профілактична робота в ДПСУ досить тривалий період здійснювалася відповідно до наказу Адміністрації ДПСУ від 27 березня 2006 р. № 235, що регламентував підстави та умови проведення профілактичних заходів; види, форми й методи профілактики; порядок проведення заходів профілактики; їх документальне забезпечення тощо [251].

Згідно з цитованим наказом основними завданнями профілактики правопорушень є: попередження та усунення причин і умов, що сприяють правопорушенням з боку військовослужбовців і працівників, а також протиправним діям стосовно них або об'єктів прикордонної інфраструктури; запобігання вчиненню персоналом дій, що можуть призвести до вчинення злочинів тощо.

У свою чергу суб'єктами здійснення профілактики правопорушень у сфері охорони державного кордону України виступають співробітники управлінь внутрішньої безпеки відповідних органів, представники підрозділів роботи з персоналом, начальники та командири тощо.

Вищезгаданим наказом визначалися такі підстави для проведення профілактичних заходів: 1) неправильні дії військовослужбовців та працівників ДПСУ під час здійснення службової діяльності, які можуть призвести до правопорушення, що не містять ознак складу злочину; 2) негативні процеси серед особового складу служби, що можуть призвести до зло-

чинів, надзвичайних подій і завдати шкоди інтересам держави та службі; 3) протиправні дії, які можуть перерости у злочини в разі невжиття своєчасних профілактичних заходів; 4) неправомірні дії або бездіяльність окремих посадових осіб, які породжують причини й умови, що сприяють вчиненню військовослужбовцями та працівниками правопорушень під час здійснення ними службової діяльності та ін [251].

Основними видами профілактики правопорушень у сфері охорони державного кордону з військовослужбовцями та працівниками ДПСУ є загальна й індивідуальна профілактика. При цьому загальна профілактика являє собою комплекс заходів правового, організаційного, виховного характеру, які проводяться серед персоналу, спрямованих на попередження й усунення причин та умов, що сприяють правопорушенням у сфері службової діяльності та можуть завдати значної шкоди інтересам служби й держави загалом. Заходи загальної профілактики проводяться керівництвом органів охорони державного кордону України серед військовослужбовців та працівників у вигляді службових нарад, зборів та інших масових заходів.

Водночас індивідуальна профілактика є комплексом правових, організаційних і виховних заходів індивідуального впливу та спрямування на свідомість і поведінку військовослужбовців та працівників ДПСУ, дії яких можуть призвести до скоєння правопорушень, пов'язаних з виконанням покладених на них службових обов'язків, з метою недопущення виникнення в них злочинного умислу і його практичної реалізації [251; 252, с. 5–20].

Основними методами індивідуальної профілактики правопорушень залишаються переконання та правозастосування. При цьому метод переконання передбачає проведення таких заходів: роз'яснення військовослужбовцю або працівнику характеру допущених ним помилок і порушень; засудження його неправомірної поведінки та попередження про недопущення її в подальшому; вплив на свідомість військовослужбовця чи працівника з метою формування в нього бажання відмовитися від дій, що можуть призвести до вчинення злочинів у подальшому [251].

Практикою доведено, що індивідуальна профілактика є більш ефективною і дає змогу швидше досягти бажаного результату, оскільки при такій роботі враховуються індивідуально-психологічні особливості, особистісні якості, соціальне оточення, потреби суб'єкта та застосовуються ті методи переконання, які підходять саме до цієї особи.

Як слушно зазначає Д. В. Волков, уміння зрозуміти підлеглого в конкретній життєвій ситуації і передбачати можливість його правового відхилення є ключем до вибору потрібних виховних дій. Використання в цій роботі наукових знань з психології, педагогіки, кримінології допомагає керівнику відповідного підрозділу успішно й ефективно вирішувати багато профілактичних проблем [186].

Метод правозастосування використовується лише тоді, коли кінцеву мету профілактичної роботи не може бути досягнуто методом переконання, і полягає в застосуванні до військовослужбовця або працівника організаційних, адміністративних, дисциплінарних або громадських заходів впливу, передбачених законодавством України. Ми поділяємо думку М. І. Іншина, що головне цільове призначення заходів дисциплінарної, адміністративної, цивільної чи кримінальної відповідальності, що застосовують за вчинення правопорушення, полягає, з одного боку, у тому, щоб шляхом стимулювання сумлінної службової діяльності виховати у працівників правоохоронних органів бажання сумлінно виконувати службові обов'язки, з іншого – у разі вчинення такого правопорушення – понести справедливе покарання [253, с. 91].

Основними формами здійснення профілактики серед суб'єктів охорони державного кордону є гласна та негласна профілактика. Гласна профілактика є комплексом заходів, що проводяться із частковим або повним доведенням до відома військовослужбовця або працівника мети, підстав та ініціаторів зазначених заходів. Негласна профілактика являє собою комплекс заходів, що проводяться без доведення до відома військовослужбовця або працівника мети, підстав та ініціаторів зазначених заходів.

Отже, необхідно зосередити увагу на конкретних заходах профілактики правопорушень у сфері службової діяльності військовослужбовців та працівників, до яких належать заходи інформування, ініціювання та інші заходи.

До заходів інформування слід віднести: інформування військовослужбовців та працівників про факти, події, що загрожують підтриманню правопорядку на державному кордоні; інформування командування про можливе правопорушення, пов'язане зі здійсненням службової діяльності військовослужбовцями та працівниками; інформування командування про причини та умови, що цьому сприяли.

Заходами ініціювання виступають: ініціювання проведення нарад, загальних зборів військовослужбовців та працівників відповідних підрозділів; ініціювання заслуховування їх про виконання службових обов'язків; ініціювання проведення ревізії, службового розслідування, перевірки тощо.

Іншими заходами можуть бути такі: вжиття заходів для усунення передумов до здійснення правопорушень військовослужбовцями та працівниками; проведення профілактичної бесіди з відповідною особою; використання засобів масової інформації тощо [251].

Основні види, форми, заходи профілактики службових правопорушень серед персоналу ОВС детально висвітлював О. М. Музичук, розкриваючи зміст понять, види, форми та методи профілактичної діяльності тощо [204].

Слід зазначити, що практично ідентичним за змістовним наповненням наказу Адміністрації ДПСУ від 27 березня 2006 р. № 235, але у сфері діяльності міграційної служби є наказ МВС від 25 травня 2012 р. № 452 [254].

Таким чином, зміст видів, форм, заходів профілактики правопорушень здебільшого ідентичні як у ДПСУ, так і в інших органах правоохоронної діяльності України, до обов'язків яких належить охорона державного кордону.

Підсумовуючи аналіз положень наказу Адміністрації ДПСУ від 27 березня 2006 р. № 235 “Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення підрозділами управління внутрішньої та власної безпеки профілактики правопорушень

у сфері службової діяльності військовослужбовців і працівників Державної прикордонної служби України” варто врахувати такі фактори:

втрату чинності зазначеного наказу відповідно до наказу Міністра внутрішніх справ України від 18 вересня 2013 року № 899 “Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Адміністрації Державної прикордонної служби України від 27 березня 2006 року № 235”;

відсутність нормативно-правового акта, який би детально регламентував питання профілактики правопорушень у сфері діяльності персоналу ДПСУ;

очевидність актуальності проблеми профілактики правопорушень у сфері безпеки державного кордону;

керівництво базовими принципами профілактичної роботи щодо недопущення вчинення правопорушень: науковості та прогресивності, обґрунтованості, комплексності, реальності, конкретності, об’єктивності, безпеки тощо [251; 255, с. 57–60].

Урахувавши зазначені фактори, пропонуємо на рівні наказу Міністерства внутрішніх справ затвердити Положення про профілактику правопорушень у сфері службової діяльності військовослужбовців і працівників ДПСУ як відомчий нормативно-правовий акт, що регламентує та деталізує питання профілактики правових відхилень у досліджуваних сфері.

Щодо реальних дієвих кроків у питанні профілактики правопорушень, а також з метою виконання приписів Закону України “Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2014–2017 роки” від 14 жовтня 2014 р. № 1699–VII, постанови Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 265 “Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки”, наказу Адміністрації ДПСУ від 29 лютого 2016 р. № 98АГ “Про затвердження Антикорупційної програми Державної прикордонної служби України на 2016 рік” реалізуються такі заходи:

а) здійснюється ротація керівних кадрів в органах і підрозділах охорони державного кордону;

б) ефективно впроваджуються в повсякденну діяльність положення Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами, Правил поведінки персоналу ДПСУ з метою запобігання корупції, Відомчих стандартів культури прикордонного контролю тощо;

в) у ДПСУ та інших правоохоронних органах (МВС, СБУ та ін.) запроваджено та успішно функціонують “телефони довіри” або “телефони гарячої лінії”;

г) активно працює та вдосконалюється система виховної роботи, у тому числі і правовиховної роботи, основи якої регламентуються нормами Указу Президента України від 4 вересня 1998 р. № 981/98 тощо.

Вагомим внеском у забезпечення правопорядку та дисципліни в ДПСУ став наказ Адміністрації ДПСУ “Про удосконалення роботи щодо забезпечення правопорядку та дисципліни в Державній прикордонній службі України” від 30 грудня 2005 р. № 1030.

На виконання цього наказу Адміністрацією ДПСУ визначено види заходів, порядок і терміни їх проведення, порядок оцінювання та обліку таких заходів у службових документах тощо. До них належать: вечори запитань і відповідей, прийоми з особистих питань, зустрічі з особовим складом і членами їх сімей, проведення днів правових знань, єдиного дня інформування підлеглих керівним складом тощо. Наголошується, що такі заходи потрібно проводити безпосередньо в підрозділах відповідних органів [190].

У свою чергу, відповідно до більш пізнішого наказу Адміністрації ДПСУ “Про роботу з персоналом Державної прикордонної служби України” від 16 грудня 2008 р. № 1055, забезпечення правопорядку та дисципліни, профілактика корупційних виявів з боку персоналу служби в органах і підрозділах визначено одним з пріоритетних напрямів діяльності всіх ланок керівництва ДПСУ.

Основні заходи роботи з персоналом щодо забезпечення правопорядку та дисципліни, профілактики правопорушень дещо повторюються із заходами, викладеними в наказі

№ 1030, однак до новел можна віднести: 1) моніторинг і аналіз чинників, які можуть негативно впливати на рівень мотивації та особистої відповідальності персоналу під час виконання завдань охорони державного кордону, визначення і реалізація організаційних заходів з їх запобігання або усунення; 2) підготовка проектів необхідних документів, координація зазначеної роботи в органах управління, її методичне забезпечення; 3) організація взаємодії з іншими правоохоронними органами з питань забезпечення правопорядку та дисципліни в ДПСУ тощо.

Крім цього, до заходів роботи з персоналом щодо забезпечення правопорядку та дисципліни, профілактики правопорушень належать: відповідна гуманітарна підготовка; інформування, під час якого, крім визначеної інформації, доводиться інформація про позитивні приклади виконання завдань з охорони державного кордону та негативні випадки в діях персоналу; дні правових знань, що містять правове й оперативне інформування; розміщення необхідної інформації на стендах наочної агітації; зустрічі з працівниками прокуратури, судів, співробітниками МВС, СБУ, представниками інших правоохоронних органів; відповідні інструктажі, доведення інформації під розпис, індивідуальні співбесіди або консультації; зустрічі з керівництвом регіональних управлінь тощо [256].

До того ж одним з важливих заходів профілактики правопорушень і правового виховання кадрів у сфері діяльності Генеральної прокуратури (на нашу думку, і в правоохоронних органах) є службові розслідування, практика проведення яких сприяє вихованню персоналу і є суттєвим правовим інструментом об'єктивного підходу до вирішення питань щодо відповідальності винних працівників [257, с. 32].

В умовах сьогодення актуальним є пошук і запровадження нових підходів щодо здійснення профілактичних і правовиховних заходів відповідно до принципів і норм, що вироблені світовою спільнотою. Важливе теоретичне та практичне значення на цьому шляху має досвід правоохоронних органів і прикордонних відомств інших країн світу. Вивчення закордонного досвіду у сфері профілактичної діяльності правопору-

шень може бути корисним для України як держави, що прагне створити прикордонне відомство європейського зразка.

Так, у законодавстві Республіки Білорусь правові й організаційні основи діяльності з профілактики правопорушень закріплено на законодавчому рівні в Законі Республіки Білорусь “Про основи діяльності з профілактики правопорушень” від 4 січня 2014 року.

Як і профілактична діяльність серед суб’єктів правоохоронної діяльності України (МВС, ДПСУ тощо), так і профілактика правопорушень Республіки Білорусь поділяється на два види: загальна та індивідуальна. Водночас здебільшого положення та заходи профілактичної діяльності, викладені у цитованому Законі, близькі за змістом і сутністю до пропонованих нашим законодавством [258].

У Республіці Молдова всю сукупність засобів профілактики злочинів поділено також на методи загальної профілактики і методи індивідуальної профілактики.

При цьому методи загальної профілактики, що пов’язані з основними напрямками профілактичного впливу (економічна сфера, правове, моральне, трудове, естетичне виховання), відіграють надзвичайно важливу роль у профілактичній системі завдяки широті охоплення суспільних відносин, а також специфіці управлінського впливу, який виявляється в комплексності застосування. Групу методів індивідуальної профілактики додатково поділено на опосередковані (ознайомлення з різними документами, аналіз вчинків особи, бесіди з громадянами, вивчення середовища, яке оточує особу) і безпосередні (переконавання і примус) методи профілактичного впливу [250, с. 15].

Широкого розмаху останніми роками набула міжнародна практика створення спеціальних антикорупційних підрозділів (підрозділів внутрішньої безпеки) з метою запобігання злочинам, корупційним правопорушенням, службовим деліктам з боку персоналу відповідного правоохоронного органу. Так, у Великій Британії при Столичній поліції, поліції графства Мерсідсайд створено автономні антикорупційні служби зі спеціальними повноваженнями (Управління Столичної поліції по

боротьбі із корупцією, Управління поліції графства Мерсісайд по боротьбі із корупцією тощо) [259, с. 487].

Стратегічним напрямом діяльності столичної поліції Лондону щодо запобігання службовим правопорушенням є профілактика протиправної поведінки серед персоналу, що ґрунтується на трьох складових. Перша – перевірка кандидатів на посади поліцейських; друга – заходи для забезпечення безпеки службової інформації щодо розмежування рівнів обмеженого доступу до неї та інше; третя – поліцейська етика, що ґрунтується на непорушних етичних постулатах [260, с. 44]. У межах першої складової – перевірки кандидатів на посади поліцейських, з метою підвищення об'єктивності та якості процедури добору кандидатів на службу в поліцію Великої Британії, практикується запис співбесід на відеоплівку з метою подальшого оцінювання поведінки особи незалежними експертами [261]. Прикладом третьої складової – дотримання етичних норм є профілактичний захід, що має назву “Довіра Служби”. Суть його полягає в тому, що в разі виникнення сумнівів стосовно належної етичної поведінки конкретного співробітника поліції відносно нього розробляється план дій ведення постійного контролю з метою “відновлення довіри” або встановлення фактів протиправних (корупційних) діянь [259, с. 491].

Подібним профілактичним заходом, але іншого спрямування, що широко застосовується в Австралії, Великій Британії, Нідерландах, США, ФРН та інших країнах, є контроль з боку уповноважених органів за тими працівниками, яких з об'єктивних причин підозрюють у неналежній поведінці. При цьому їх діяння не потребують внутрішнього службового розслідування, але є підставою для здійснення контролю та віднесення зазначеної категорії персоналу до “зони ризику” [262, с. 143–144].

У ДПСУ такі військовослужбовці і працівники також підпадають під категорію персоналу, який потребує посиленого надання індивідуальної соціально-психологічної допомоги й особливого контролю як з боку керівництва підрозділу, так і з боку офіцерів структури по роботі з персоналом та інших суб'єктів [263].

У структурі прикордонної варті МВС Республіки Польща також діє Управління внутрішньої безпеки, головними завданнями якого є: виявлення, запобігання та розслідування злочинів і правопорушень, учинених військовослужбовцями та цивільними працівниками відомства в межах компетенції Прикордонної варті Республіки Польща; здійснення розслідувань корупційних злочинів, зазначених у ст. 228, 229, 231 КК Республіки Польща; виявлення та з'ясування явищ, що негативно впливають на стан охорони кордону та контроль руху через кордон; накопичення та обробка інформації і направлення своїх висновків Головному коменданту Прикордонної варті Республіки Польща; інформування комендантів загонів про виявлені негативні явища в підпорядкованих їм підрозділах; підготовка висновків на осіб, які є кандидатами на заохочення, призначення на вищу посаду тощо. Відповідно до завдань Управління внутрішніх справ Прикордонної варті Республіки Польща у його межах створено спеціальний підрозділ – відділ профілактики, який і виконує профілактичні заходи в межах відомства, що є актуальним для запозичення і Україною [264].

Важливою особливістю, що стосується нашого дослідження, є те, що в правоохоронних органах і прикордонній поліції низки держав інститут виховної роботи з особовим складом взагалі відсутній (Австрія, Туреччина, Федеративна Республіка Німеччина, Угорщина та ін.). А в разі вчинення співробітниками правопорушень у службовий або позаслужбовий час усі питання щодо притягнення їх до відповідальності або зняття обвинувачень вирішують національні суди.

Отже, в Австрії, Туреччині, Федеративній Республіці Німеччина, Угорщині та інших країнах індивідуальна відповідальність та самодисципліна є тими ключовими факторами, на яких ґрунтуються дисципліна та правопорядок в органах прикордонної поліції.

Основним нормативно-правовим актом Турецької Республіки, у якому закріплено питання службової дисципліни, обов'язки військовослужбовців, підстави та порядок притягнення до юридичної відповідальності співробітників усіх воєнізованих формувань Туреччини, у тому числі жандармерії та

Берегової охорони, що виконують функції охорони сухопутного та морського кордону, є Дисциплінарний статут Турецької Республіки [265].

Дещо іншого характеру, на відміну від України, є функції підрозділів внутрішньої безпеки у Федеративній Республіці Німеччина та Угорщині. Так, у структурі МВС Федеративної Республіки Німеччина існує Внутрішня ревізійна служба щодо ведення розслідування, яка здійснює провадження за фактами вже вчинених правопорушень персоналом поліції [266].

В Угорщині при МВС, до складу якого до 1 січня 2008 р. входив Департамент охорони державного кордону (нині інтегрований у МВС), діє Головний відділ внутрішньої безпеки, офіцери якого здійснюють розслідування за фактами вже скоєних правопорушень співробітниками МВС, а профілактику правопорушень серед персоналу вони не здійснюють [267; 268].

Отже, досконала нормативно-правова база, що регламентує профілактичну та правовиховну роботу, є дієвим і ефективним правовим засобом запобігання та протидії правопорушенням серед суб'єктів охорони державного кордону як в Україні, так і в інших державах світу.

Проаналізувавши й узагальнивши викладене, рекомендуємо доповнити засоби профілактики правопорушень суб'єктів охорони державного кордону України низкою додаткових заходів загальної превенції:

покращення матеріального та соціально-правового захисту суб'єктів охорони державного кордону (підвищення грошового утримання, розмірів пенсій, відновлення пільг, вирішення житлової проблеми тощо);

підвищення ефективності психологічного забезпечення професійної служби зазначених суб'єктів з метою: а) психодіагностичного виявлення та якісного відбору кандидатів для проходження служби в органах охорони державного кордону; б) забезпечення в колективах сприятливого морально-психологічного клімату; в) якісної професійної адаптації персоналу з числа новоприбулого поповнення; г) психологічної реабілітації військовослужбовців та працівників, які зазнали пси-

хічних або фізичних травм, або переживають кризові ситуації тощо;

удосконалення системи відбору кандидатів на службу з урахуванням ерудиції, морально-етичних, ділових та інших якостей особи. Необхідно надавати пріоритет професіоналізму та високим моральним якостям при призначенні на вищі посади;

покращення системи матеріального, морального та іншого стимулювання сумлінних і законослужняних військовослужбовців та працівників;

у зв'язку з недостатнім фінансовим забезпеченням в умовах економічної кризи запровадити контрольовану вторинну зайнятість сумлінних співробітників у позаслужбовий час з метою отримання додаткового заробітку;

покращення якості правового виховання шляхом залучення професійних юристів-педагогів для проведення бесід та лекцій профілактичного змісту;

підвищення якості духовного виховання в органах охорони державного кордону України.

Зважаючи на викладене та враховуючи специфіку правопорушень у досліджуваній сфері, пропонуємо власні визначення проаналізованих понять. Так, під профілактикою правопорушень суб'єктів охорони державного кордону слід розуміти цілісний комплекс державних, організаційних заходів соціального, правового, спеціального й індивідуального характеру, спрямованих на попередження правових відхилень серед персоналу органів охорони державного кордону, виявлення, вивчення і усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню у досліджуваній сфері.

Правовиховна робота із зазначеними суб'єктами є комплексом різноманітних заходів, спрямованих на формування у військовослужбовців і працівників високих моральних, ділових та психологічних якостей, свідомого ставлення до виконання службових обов'язків у дусі чіткого дотримання вимог законодавчих і підзаконних актів з метою зміцнення службової дисципліни та підтримання правопорядку серед персоналу у сфері охорони державного кордону України.

Усі проаналізовані та запропоновані заходи профілактичної і правовиховної роботи серед суб'єктів охорони державного кордону повинні бути спрямовані насамперед на захист прав, свобод і законних інтересів людини, її життя і здоров'я, честі та гідності кожного військовослужбовця або працівника; вивчення і задоволення їх правомірних потреб; забезпечення прозорості й відкритості їх діяльності; наближення їх професійного рівня до кращих європейських досягнень.

3.2. Шляхи удосконалення чинного законодавства з питань запобігання та протидії правопорушенням суб'єктів охорони державного кордону

Правопорушення суб'єктів охорони державного кордону становлять підвищену суспільну небезпеку, що пояснюється специфікою їх протиправної поведінки та особливим статусом суб'єктів їх вчинення. До такої специфіки, на наш погляд, належать:

притаманна їм повторюваність, пристосовуваність до нових умов життя (динамічність), соціальна детермінованість, що дає змогу розглядати їх як самостійний вид правопорушень [269; 270, с. 72];

вчиняють їх особи, які згідно з обов'язками, покладеними на них законом і присягою, зобов'язані захищати законність і утверджувати правопорядок, але з певних причин самі стали на шлях правопорушень;

такі правопорушення вчиняються з використанням свого службового становища військовослужбовцем чи працівником органу охорони державного кордону (використання службового посвідчення, зброї, форменого одягу, права доступу до потрібної інформації тощо);

з метою успішного вчинення правопорушення та “маскування” його слідів зазначені суб'єкти часто використовують свої теоретичні знання, набуті професійні навички й уміння, досвід практичної роботи, що значно полегшує скоєння правопорушення, сприяє забезпеченню його латентності, а отже,

сприяє уникненню від юридичної відповідальності виконавців та інших співучасників.

Перераховані та інші особливості досліджуваних нами правопорушень значно підвищують їх суспільну небезпеку, що виявляється у таких негативних наслідках, як дискредитації військовослужбовців і працівників ДПСУ в очах населення, різке падіння довіри до них, значне гальмування процесів розбудови правової державності, переорієнтація громадян на нелегітимні шляхи вирішення власних життєвих проблем тощо [271, с. 83].

Розглянуті особливості правопорушень досліджуваних суб'єктів підвищують їх суспільну небезпеку та поглиблюють негативні наслідки. Зазначене висуває нагальну потребу внесення змін і доповнень до чинного законодавства, яке регламентує превентивну діяльність будь-яких правових відхилень. Така профілактика потребує виваженості, системності, комплексності та ретельного підбору заходів впливу на персонал відповідних правоохоронних органів, зокрема ДПСУ, для досягнення максимального ефекту від їх застосування.

В Україні на сьогодні, на жаль, немає єдиного законодавчого акта, який би регламентував питання профілактичної діяльності протиправної поведінки будь-яких суб'єктів, схильних до скоєння правопорушень, хоча проект такого закону розроблено ще у 90-х роках. Тому, як слушно зауважує О. Ю. Звонарьов, відсутність єдиних підходів щодо законодавчого регулювання профілактичної діяльності зумовило істотні відмінності у правовій регламентації профілактики правопорушень різними правоохоронними структурами України [272].

Однак позитивним фактом у сфері нормативного регулювання профілактики правопорушень у нашій державі стало схвалення на урядовому рівні 30 листопада 2011 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України № 1209-р Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року (далі – Концепція профілактики правопорушень) та затвердження Плану заходів з виконання зазначеної Концепції [188; 273].

Як зазначено у цій Концепції, погіршення соціально-економічної ситуації в державі зумовлює необхідність формування принципово нових підходів комплексного розв'язання проблем превентивної діяльності з метою підвищення ефективності профілактики різного роду деліктів. Важливим шляхом вирішення зазначеної проблеми є удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності та профілактики правопорушень [188, с. 4–5].

З цією метою, на нашу думку, доцільно прийняти на рівні закону Кодекс юридичної відповідальності персоналу органів правоохоронної діяльності України та превенції правопорушень їх особового складу – консолідований нормативно-правовий акт, який би в першій частині передбачав усі види юридичної відповідальності, починаючи з дисциплінарної і закінчуючи кримінальною, умови та підстави її застосування тощо. А друга частина такого Кодексу мала б містити систему заходів профілактичного впливу на потенційних правопорушників, а також порядок та умови їх застосування. Про зміст зазначеного Кодексу більш конкретно йтиметься далі в цьому підрозділі.

На сьогодні серед основних завдань запобігання правопорушенням персоналу правоохоронних органів, у тому числі і ДПСУ, є потреба більш чіткого і деталізованого нормативно-правового врегулювання адміністративно-правових процедур надання передбачених законом різноманітних послуг шляхом чіткого визначення термінів і послідовності їх надання, механізму і прозорості їх оплати, вичерпного визначення кола осіб, які вправі їх надавати.

Забезпечення прозорості процедури оплати таких послуг можливе завдяки відкритості й доступності відомчих сайтів для потенційних споживачів. Таке нововведення запобігатиме можливості зловживання військовослужбовцями та працівниками своїми службовими повноваженнями. Як показала практика, дієвим засобом запобігання правопорушенням у сфері надання таких послуг персоналом будь-яких правоохоронних органів є передбачення відомчими нормативно-правовими ак-

тами їх надання за принципом “єдиного вікна” [274, с. 427–428].

Ще у 2012 році на державному рівні підзаконним актом було визначено встановлення систем візуального спостереження (відеокамер) за дотриманням правопорядку у громадських місцях і сучасних цифрових реєстраторів мовленнєвої інформації, пультів централізованого спостереження та постів ретрансляції у чергових частинах окремих правоохоронних органів, що активно використовується і для вирішення проблем забезпечення гласності й відкритості їх діяльності у сфері безпеки державного кордону [273, с. 3].

Наступним напрямом удосконалення законодавства є закріплення на законодавчому рівні більш ефективного механізму нарахування заробітної плати за диференційованим принципом, що виключатиме “урівняйлівку” та її нівелювання. Такий механізм мав би передбачати додаткові заохочення за такі види професійної діяльності, як: а) надмірна завантаженість по службі у зв’язку зі складною оперативною обстановкою; б) особисті високі показники в роботі військовослужбовця чи працівника органу охорони державного кордону; в) участь у спеціальних операціях; г) виконання службових обов’язків за двома посадами в разі вакантності однієї з них або тривалої відсутності співробітника тощо.

Заслугове уваги і пропозиція окремих зарубіжних учених щодо такого способу покращення грошового забезпечення військовослужбовців і працівників окремих правоохоронних органів, у тому числі і ДПСУ, як перерахування певної фіксованої частки матеріальної шкоди, завданій державі, що відшкодована злочинцями завдяки зусиллям його персоналу до фонду заробітної плати зазначеного органу [275].

Проте зазначену пропозицію загалом не сприймають науковці, оскільки, на їх думку, найбільше “виграють” лише оперативні підрозділи, а інші служби, діяльність яких не стосується оперативно-розшукової і слідчої роботи, ніколи не матимуть такої надбавки до зарплати. Водночас можливе й перетворення професійної діяльності з відшкодування збитків на

самоціль – відшкодування збитків будь-яким, у тому числі і протиправним, шляхом [276, с. 67].

На заперечення зазначеного твердження варто нагадати, що в органах охорони державного кордону існує служба внутрішньої безпеки, до обов'язків якої належить контроль законності дій персоналу в їх професійній діяльності. До того ж, за бажанням законодавця, можна законодавчо передбачити відрахування певної частки на користь інших, неоперативних служб.

Важливим заходом запобігання корисливим правопорушенням з боку персоналу органів охорони державного кордону, на нашу думку, може бути законодавче закріплення програми так званої вторинної зайнятості військовослужбовців і працівників ДПСУ та співробітників інших правоохоронних органів України з метою отримання ними законного додаткового заробітку у вільний від основної роботи час. Така програма активно реалізується в окремих країнах Європи та США. Сутність її полягає в наданні військовослужбовцю чи працівнику права роботи за сумісництвом під наглядом і контролем керівництва органу чи підрозділу, у якому служить співробітник. Таке право додаткового контрольованого заробітку розцінюється як заохочення з боку керівництва підрозділу працівника, який бездоганно виконує свої функціональні обов'язки за основним місцем служби [276, с. 67].

Програма вторинної зайнятості військовослужбовців ДПСУ та інших правоохоронних органів в умовах України мала б охоплювати надання низки професійних послуг фізичним і юридичним особам, які звернулися за допомогою до відповідного органу.

До зазначених послуг, на наш погляд, варто віднести такі: епізодична тимчасова посилена охорона об'єкта (наприклад, складу під час зберігання там особливо цінних товарів); супровід і перевезення особливо цінних вантажів, готівкових грошей, цінних паперів тощо; проведення дозволених законом експертиз за зверненнями фізичних або юридичних осіб; надання юридичних консультацій щодо порядку перетинання державного кордону, що виходять за межі професій-

них обов'язків військовослужбовця або працівника; надання консультацій-порад інформативного характеру; обслуговування особистого автомобіля фізичних і юридичних осіб; підготовка й оформлення юридичних документів, що не входить до службових обов'язків представника відповідного органу; перевезення вантажу і пасажирів службовим або особистим транспортом військовослужбовця або працівника правоохоронного органу та ін.

Таким чином, потребує переосмислення і законодавчого закріплення місце та статус багатьох правоохоронних органів, у тому числі і ДПСУ в системі державного механізму перехідного типу, що актуально для України. Адже питання надання додаткових платних послуг різним суб'єктам правовідносин окремими органами ставить їх у дещо інший статус, ніж суто силові структури примусового типу. З цією метою пропонуємо ст. 3 Закону України “Про Державну прикордонну службу України”, яка закріплює основні принципи діяльності ДПСУ, доповнити таким принципом, як сервісність (сервісний характер служби). Ці послуги поступово модернізують силові структури в обслуговуючі. У зв'язку з цим, окремі європейські країни задекларували, а відтак, і перезакріпили у своєму національному законодавстві силові функції поліції різних профілів діяльності у сервісній, окресливши їх як головні, пріоритетні, домінуючі. Однак при цьому чітко розмежовуються обов'язкові адміністративні функції поліції, які надаються безоплатно (видача ліцензій, водійських посвідчень, дозволів на зброю, паспортів, охорона правопорядку тощо) від обслуговуючих платних послуг сервісного ґатунку [277, с. 58].

На зміну пріоритетів у роботі поліції європейських держав з державно орієнтованих на суспільно орієнтовані звертає увагу і В. Я. Тацій, посилаючись на рішення Першого європейського конгресу з питань управління якістю роботи поліції (ФРН, М'юнстер, 1998 р.), який визнав поліцію сервісною службою з надання послуг населенню, що має існувати для блага громадян певної території [62, с. 237].

Варто наголосити, що термін “сервісні послуги” у висновках згаданого Конгресу розуміється дещо ширше, ніж у на-

шому дослідженні. Тут мається на увазі широка палітра юридичних, адміністративних, консультативних та інших послуг. Однак як би не тлумачилися сервісні послуги, усі вони сприяють утвердженню загальносвітової тенденції і реалізації завдань конституційного регулювання щодо обмеження можливостей державної влади в інтересах захисту прав і свобод людини та громадянина в будь-якій сучасній країні світу, яка визнає загальнолюдські цінності [278, с. 8–9].

Важливим заходом удосконалення законодавства щодо превенції правопорушень суб'єктів охорони державного кордону України є ефективна кадрова політика. З цією метою сучасна наука пропонує нові комплексні оціночні категорії добору кадрів до правоохоронних органів (у тому числі і до ДПСУ), а саме: “професійна надійність”, “антикримінальна стійкість”, “знання професійних та етичних стандартів”, “творчий підхід у прийнятті професійних рішень” та ін. [279, с. 183].

У практиці добору кадрів у поліцейських підрозділах Великої Британії широко практикується відеозапис співбесіди з кандидатом у поліцейські з подальшим оцінюванням поведінки його особи висококваліфікованими психологами, психіатрами та іншими незалежними експертами, що виключає можливість проникнення у поліцейські підрозділи “випадкових” або небажаних людей.

Така процедура добору поєднана з такими традиційними способами відбору і перевірки кандидатів до правоохоронних органів, як тестування, інтерв'ювання, перевірка рівня інтелектуального розвитку, загальноосвітнього рівня тощо, сприяє більш якісному підбору кадрів і запобігає можливості скоєння ними протиправних діянь у подальшому [276, с. 69].

Дієвим засобом покращення відбору кадрів до правоохоронних органів, на наш погляд, є запровадження постійно діючого семінару для посадових осіб центральних і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування з питань організації проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на обіймання посад, пов'язаних з виконанням функцій держави [273, с. 5]. До таких осіб

доцільно віднести і кандидатів на керівні посади до органів охорони державного кордону.

У зв'язку з інтеграційними процесами України до європейських структур та нагальною потребою активної протидії організований міжнародній злочинності відповідно до європейських і світових досягнень виникає необхідність підвищення ефективності діяльності органів охорони державного кордону України у сфері профілактики правопорушень. У контексті зазначеної проблеми постає питання запозичення досягнень професійної підготовки поліцейських кадрів, що вже апробовані у країнах Європи, домінуючою тенденцією для яких є переорієнтація діяльності поліцейських структур на виконання превентивних, а не каральних функцій. З цією метою ст. 33 Закону України “Про державний кордон України”, яка регламентує участь державних органів, громадських організацій і громадян України в охороні державного кордону України, необхідно доповнити таким положенням: “Їх діяльність повинна бути спрямована насамперед на виконання превентивних функцій”.

Характерною особливістю професійної підготовки поліцейських кадрів нижчої ланки у західних країнах є практичний ухил у їх навчанні й адаптації до поліцейської роботи. Так, у Великій Британії стаціонарне теоретичне навчання поліцейських абітурієнтів (констеблів) становить усього 15 тижнів, протягом яких вони вивчають основи конституційного, адміністративного, кримінального права, права людини, психологію, механізм дій у конфліктних ситуаціях, соціологію, політологію, правила дорожнього руху, інформатику, основи кримінології і криміналістики, основи самозахисту тощо. Проте термін адаптації молодого констебля в поліції, його апробації як практичного поліцейського за місцем служби продовжується протягом двох років під керівництвом досвідченого офіцера. У цей період триває удосконалення, поглиблення і закріплення його теоретичних знань, отриманих протягом 15-тижневого терміну [280, с. 86].

Така система підготовки поліцейських кадрів дає можливість без значних витрат на їх підготовку своєчасно відрату-

вати осіб, непридатних для служби в поліції, схильних до скоєння дисциплінарних та інших проступків тощо, що суттєво зменшує плинність кадрів у поліцейських підрозділах. Однак на цьому професійна підготовка констеблів Британської поліції не закінчується. Найкращі з них направляються на стратегічні командні курси для підвищення кваліфікації. Усі решта констеблів також проходять такі курси, на яких вивчають спеціалізовані предмети, залежно від профілю поліцейського підрозділу. Під час теоретичного навчання широко використовуються ділові та рольові ігри, тренінги, комп'ютерне моделювання дій особового складу підрозділу, дистанційні лекції зі зворотним зв'язком з лектором. Практикується дистанційна робота в малих проектних групах, використання електронних журналів, електронних архівів та фондів бібліотек, що значно пришвидшує теоретичне навчання і надає йому якісного змісту [280, с. 87–88].

Зрозуміло, що вдосконалення кадрової політики в системі діяльності ДПСУ повинно здійснюватися в контексті реформування з урахуванням тих тенденцій, що спостерігаються в реформуванні правоохоронних структур розвинених держав світу, на чому наголошує В. Я. Тацій. Вагомим внеском у запобігання протиправній діяльності персоналу зазначених органів стане також реалізація пропозиції В. Я. Тація щодо доцільності конституційного закріплення правового статусу правоохоронних органів, що створило б додаткові гарантії обмежень їх діяльності відносно особи та спрямованості такої діяльності на захист конституційних прав і свобод людини в Україні [278, с. 8–9].

У зв'язку з пропозицією В. Я. Тація щодо вдосконалення класифікації правоохоронних органів їх кількість мала б охоплювати шість або максимум вісім органів охорони правопорядку, про що вже йшлося в підрозділі 1.2 нашого дослідження. Таке логічно і науково аргументоване обмеження кількості органів охорони правопорядку шляхом окреслення чітких критеріїв їх відмежування від інших правоохоронних органів України дає підставу порушити питання перед законодавцем щодо розроблення і прийняття на державному рівні комплек-

сної програми соціального захисту їх персоналу, у якій би передбачалися такі заходи:

Удосконалення системи житлового забезпечення військовослужбовців та працівників. Однак, зважаючи на кризові явища в економіці, що породжують хронічну нестачу коштів на ці потреби, величезну кількість особового складу, які потребують житла, зазначену проблему ніколи не буде вирішено повністю і частина персоналу тривалий час залишатиметься без житла. Така ситуація стимулюватиме їх до пошуку додаткових коштів, у тому числі й протиправним шляхом для винайму чи придбання житла власними силами.

Незважаючи на внесені зміни до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, які передбачають низку додаткових заходів забезпечення житлом, житлова проблема залишається надзвичайно гострою донині, оскільки процедури оформлення документів на піднайом житла та порядок виплати грошової компенсації за піднайом житла є досить ускладненими та важкодоступними, а службове житло та гуртожитки надаються у виключних випадках [281, с. 241–242]. Тому постає потреба пошуку нових шляхів вирішення зазначеної проблеми і закріплення її на законодавчому рівні.

Одним з дієвих заходів у контексті досліджуваного питання, на нашу думку, є повноцінна та всебічна реалізація положень постанови Кабінету Міністрів України “Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної служби, Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації та Державної спеціальної служби транспорту за піднайом (найом) ними жилих приміщень” від 26 червня 2013 року № 450 [282]. Норми зазначеного підзаконного акта протягом останніх років поступово втілюються в життя, але механізм виплати грошової компенсації військовослужбовцям вищеперахованих військових формувань та правоохоронних органів потребує повноцінного виконання та часткового доопрацювання.

Також пропонується у всіх правоохоронних органах, у тому числі і в ДПСУ, розширити фонди відомчих гуртожитків для неодружених військовослужбовців і працівників, а для сімейних – створити фонди соціального чи службового житла (з одно-, двокімнатних квартир). Необхідно й надалі зберігати можливість отримання постійного житла, яке надавати тільки після двадцяти років служби в тому чи іншому правоохоронному органі (військовому формуванні). Наявність службового житла у військовослужбовця чи працівника, якого він може бути позбавлений у разі звільнення з правоохоронного органу за негативними підставами, буде стримувальним фактором його протиправної поведінки та спонукатиме до правомірної поведінки, оскільки залишатиметься перспектива отримання постійного житла в майбутньому.

Для додаткового інвестування фондів будівництва службового житла доцільно передбачити чинним законодавством процедуру відрахування певної кількості відсотків виручених коштів від реалізації конфіскованих чи контрабандних або інших товарно-матеріальних цінностей, набутих протиправним шляхом. Така практика вже застосовувалася в Україні на початку ХХ ст., про що йшлося в підрозділі 1.1 нашого дослідження. Аналогічної думки дотримуються й інші вчені [275; 276].

Наступне положення, яке мало б знайти своє закріплення у пропонованій нами комплексній програмі соціального захисту військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, у тому числі і ДПСУ, – це першочергове влаштування в дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади їх дітей, для чого доцільно було б запровадити окрему пільгову чергу для військовослужбовців і працівників правоохоронних органів, інвалідів та вдів у кожному такому закладі. Указаний захід частково реалізовується на практиці шляхом укладення двосторонніх угод між дошкільними та загальноосвітніми навчальними закладами і правоохоронними органами, але недостатньо.

Останніми роками українськими та зарубіжними вченими і практичними працівниками все більше актуалізується

проблема захисту персоналу правоохоронних органів, а також членів їх сімей від морально-психологічного тиску, залякувань, підкупу, погроз на адресу членів сім'ї, близьких родичів з боку заінтересованих кримінальних і напівкримінальних структур, інтереси яких зачіпаються у процесі практичної діяльності військовослужбовців та працівників. Події кінця лютого та березня 2014 року, пов'язані з військовою інтервенцією Російської Федерації, красномовно свідчать про потребу значного посилення кримінальної відповідальності за такі діяння. З цієї метою пропонуємо посилити санкцію ч. 2 ст. 343 та чч. 3 і 4 ст. 345 КК України до п'ятнадцяти років позбавлення волі за втручання в діяльність працівника правоохоронного органу та про погрозу або насильство щодо працівника правоохоронного органу або близьких членів його сім'ї. Ця комплексна проблема, зважаючи на її складність і значні затрати, має реалізовуватися у вигляді окремої цільової програми, яка б передбачала систему більш дієвих, ніж тих, що нині існують, заходів власної безпеки персоналу відповідних органів і членів їх сімей [279, с. 29–37; 283].

Як важливий захід соціального захисту суб'єктів охорони державного кордону та співробітників інших правоохоронних органів до сьогодні залишається проблема удосконалення системи їх пенсійного забезпечення. Хоча держава й гарантує збереження спеціального пенсійного забезпечення зазначеній категорії пенсіонерів, однак, як свідчить практика нарахування пенсій, кожен уряд, який приходив до влади, вносив свої особливості в механізм їх нарахування. Тому в підсумку маємо те, що окремі пенсіонери, перебуваючи на однакових посадах у минулому, маючи однакову вислугу і звання, отримують пенсії, різниця між якими становить тисячі гривень.

Як стверджує М. І. Іншин, на сьогодні пенсійне забезпечення працівників правоохоронних органів не виконує свого прямого призначення щодо забезпечення гідного рівня їх життя у зв'язку з виходом на пенсію. Це пояснюється низкою таких причин:

недосконалістю механізму призначення та виплати пільгових пенсій;

кризовим фінансовим станом Пенсійного фонду України через нестачу коштів на виплату пенсій у солідарній системі пенсійного забезпечення;

недоліками в правовому регулюванні пенсійного забезпечення визначеної категорії громадян;

відсутністю внутрішньої диференціації пенсійного забезпечення персоналу правоохоронних структур з урахуванням морально-психологічних навантажень, ризиків для здоров'я і життя, обсягу роботи та інших факторів.

Така ситуація пояснюється тим, що у правоохоронних органах є значна кількість підрозділів і посад, діяльність яких не пов'язана з безпосереднім виконанням складних правоохоронних функцій (охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах; здійснення в установленому порядку прикордонного контролю і пропуску через державний кордон України як до тимчасово окупованих територій, так і з них осіб, транспортних засобів, вантажів, а також виявлення і припинення випадків незаконного їх переміщення; ведення розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності тощо), а полягає у виконанні організаційних, допоміжних чи обслуговуючих функцій. Проте пенсійне забезпечення для всіх військовослужбовців і працівників у всіх без винятку підрозділів однакове, без урахування специфіки їх служби і морально-психологічних навантажень.

У зв'язку з цим постає нагальна потреба щодо визначення переліку посад у пенсійному законодавстві, функції яких безпосередньо пов'язані з виявленням, розкриттям і розслідуванням злочинів, участю у протидії організований злочинності, незаконним обігом наркотиків, охороною громадського порядку та державного кордону у складних умовах тощо. Таким військовослужбовцям і працівникам має нараховуватися спеціальна пенсія в підвищеному розмірі за наявності необхідної вислуги років. Тому, на наш погляд, з метою формування позитивної мотивації до правомірної поведінки персоналу органів і підрозділів охорони державного кордону запропоновано ст. 16 Закону України "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з

військової служби, та деяких інших осіб” доповнити пунктом “г” та викласти у такій редакції “надбавка особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям військової служби за контрактом Державної прикордонної служби України, які мають вислугу 15 років і більше у підрозділах охорони державного кордону та виконували службові обов’язки у складних умовах”.

І останньою причиною неналежного виконання свого прямого призначення інститутом пенсійного забезпечення правоохоронних органів і військових формувань України є відсутність можливості отримувати додаткові пенсії через механізми недержавного пенсійного забезпечення (корпоративні пенсійні фонди тощо).

Тому єдиним позитивним мотивом, що спонукає сьогодні до служби в правоохоронних органах, залишається відносно ранній вихід на пенсію [284, с. 101].

Негативним моментом у пенсійному забезпеченні персоналу таких органів є і те, що їх пенсія в середньому на 30 % нижча, ніж у державних службовців, які отримують пенсію згідно з положеннями Закону України “Про державну службу”. Така ситуація є несправедливою і нічим необґрунтованою, оскільки службова діяльність у правоохоронних структурах пов’язана з більшими ризиками для здоров’я і життя, вона значно складніша, відповідальніша, непередбачуваніша, малопрогнозована, а тому вимагає значних морально-психологічних і фізичних затрат від персоналу органів правоохоронної діяльності, що суттєво впливає на стан їх здоров’я, працездатності тощо.

Отже, варто погодитися з аргументованою і своєчасною пропозицією М. І. Іншина щодо переведення пенсійного забезпечення персоналу окремих правоохоронних органів, у тому числі і ДПСУ, до системи корпоративних недержавних пенсійних фондів, утворених за ознаками професійної належності [284, с. 102–103].

Заслужовує уваги й досвід Республіки Білорусь щодо питань удосконалення пенсійного забезпечення різної категорії громадян.

Так, з метою запобігання “урівняйлівки” у пенсійному забезпеченні в Республіці Білорусь здійснюється поступовий перехід до нарахування пенсій із заробітку не за п’ять років, а за весь період пенсійного страхування, що є актуальним і повчальним для нарахування пенсій у правоохоронних структурах і нашої держави. З цією метою, відповідно до Закону Республіки Білорусь “Про пенсійне забезпечення”, ще з 1 січня 2000 р. п’ятирічний період для нарахування пенсій щорічно збільшується на один рік, що через певний період часу дасть змогу при нарахуванні пенсій ураховувати заробіток особи за весь її час служби (роботи). Такий порядок нарахування пенсій у Республіці Білорусь орієнтований не тільки на обрахування пенсій із заробітку за весь період службової (трудової) діяльності кандидата в пенсіонери, а й на об’єктивну оцінку ступеня його участі у фінансуванні пенсійної системи, що є надзвичайно важливим стимулюючим фактором для ефективної і продуктивної службової (трудової) діяльності будь-якої категорії працюючих протягом усього службового (трудового) періоду їх роботи [285, с. 137].

У практиці нарахування пенсій представникам правоохоронних органів України трапляються непоодинокі випадки, коли “кабінетний працівник”, прослуживши лише два останні роки перед виходом на пенсію на керівній посаді начальника підрозділу правоохоронного органу, отримує таку саму за розміром пенсію, як і керівник аналогічного підрозділу, який 25 років проходив службу на різних оперативних посадах, складність і фізична навантаженість роботою в яких є набагато більшою.

Тому постає нагальна необхідність внесення змін до пенсійного законодавства військовослужбовців щодо поетапного збільшення облікового часу нарахування пенсій (хоча б до десяти років), що сприятиме диференційованому і справедливому нарахуванню пенсій різним категоріям персоналу правоохоронних органів.

Повертаючись до ідеї прийняття консолідованого Кодексу юридичної відповідальності персоналу органів правоохоронної діяльності України, про що вже йшлося, варто наголосити,

що постала необхідність передбачити в чинному КК України, а саме у ч. 1 ст. 67, додаткову обтяжуючу вину обставину для спеціальних суб'єктів (військовослужбовців або працівників правоохоронних органів) – вчинення ними злочину з використанням свого службового становища, що досить аргументовано доводить О. М. Ігнатів [270, с. 73–74].

Така обтяжувальна обставина закріплена і давно застосовується у КК Республіки Білорусь, Казахстану, Таджикистану та деяких інших зарубіжних країн [286; 287; 288].

Аналогічне доповнення до КК України виступатиме вагомим засобом запобігання злочинам також з боку суб'єктів охорони державного кордону України. В унісон пропонуванням змін, з превентивною метою потребує доповнення і Закон України “Про дорожній рух” спеціальним розділом, присвяченим профілактиці дорожньо-транспортних пригод, які в багатьох випадках трапляються з вини, у тому числі і військовослужбовців (працівників) органів охорони державного кордону, про що свідчить наведена нами статистика.

З метою ефективного запобігання дорожньо-транспортним правопорушенням, які вчинюються також і з вини суб'єктів охорони державного кордону України, пропонуємо запровадити більш жорстку відповідальність щодо них за керування транспортними засобами у стані сп'яніння (навіть без настання тяжких наслідків) у вигляді позбавлення прав керування на більш тривалий строк, ніж це передбачено для загальних суб'єктів, або відсторонення від посади на певний термін зі зменшенням грошового утримання в розмірах, визначених законом.

У багатьох розвинених країнах світу перебування за кермом у стані сп'яніння пересічного громадянина кваліфікується як злісне хуліганство і передбачає суворе покарання [289, с. 17].

Значним внеском у запобігання зазначеним правопорушенням стало б закріплення у пропонованому нами Кодексі права чітко визначених законом контролюючих суб'єктів на контрольну перевірку за допомогою поліграфа осіб, підозрюваних у скоєнні корупційних та інших тяжких протиправних діянь, з метою виявлення та запобігання скоєнню ними мож-

ливих правопорушень. Як превентивний засіб такі перевірки вже практикуються в розвинених державах сучасного світу. При цьому, якщо особа відмовляється від перевірки, то вона або подає у відставку, або її переводять з обійманої посади.

В Україні контрольні перевірки претендентів на керівні посади за допомогою поліграфа активно застосовувалися під час атестаційного конкурсу для підтвердження професійної і моральної готовності до служби у Національній поліції України, а відтак практикуються і надалі. Адже сам факт можливості застосування поліграфа для контрольної перевірки слугувати-ме суттєвим стримувальним фактором протиправної поведінки співробітника будь-якого правоохоронного органу, у тому числі і ДПСУ. Наслідком такої перевірки, на нашу думку, могло б бути застосування примусової ротації на певний випробувальний термін, пониження в посаді відносно осіб, схильних до скоєння корупційних та інших видів правопорушень тощо.

Іншим важливим засобом протидії протиправній поведінці досліджуваних нами суб'єктів було б закріплення у другій частині пропонованого Кодексу інституту втрати довіри.

Сутність такого інституту, на нашу думку, мала б полягати у відкритті щодо військовослужбовця або працівника, відносно якого є підозра стосовно схильності до вчинення ним корупційних правопорушень, превентивної справи втрати довіри. Таку справу мав би відкривати представник служби внутрішньої безпеки, про що має бути оголошено під розписку такому військовослужбовцю (працівнику). Відкриття зазначеної справи символізувало б недовіру і сумнів держави в особі керівництва підрозділу щодо доцільності подальшого використання такого співробітника на службі, однак держава в особі контролюючої служби внутрішньої безпеки, виявляючи лояльність, дає шанс фігуранту довести своє виправлення, обрати шлях правомірної поведінки і продовжити службу у своєму підрозділі. До особи, відносно якої відкрито превентивну справу втрати довіри, доцільно ввести низку додаткових контролюючих та обмежувальних заходів: посилений контроль за його діяльністю гласними і негласними методами, вибіркові перевірки його професійної діяльності, неприсвоєння чергового військового

звання, обмеження щодо підвищення у військовому званні або призначення на вищу посаду та ін.

Кінцевими наслідками відкриття превентивної справи втрати довіри мало б бути за наявності виявлення законних підстав порушення кримінальної чи адміністративної справи і притягнення особи до юридичної відповідальності відповідно до закону або закриття превентивної справи, якщо військово-службовець або працівник своєю поведінкою і позитивним ставленням до служби довів своє виправлення, обрав шлях правомірної поведінки і полишив протиправну діяльність.

Слушною є і пропозиція окремих учених щодо запровадження як превентивного заходу адміністративної відповідальності у вигляді штрафу за заподіяння моральної шкоди окремими суб'єктами правоохоронної діяльності (за зволікання, відписки, несвоєчасне реагування на правомірні звернення громадян тощо) [275; 290].

З метою посилення відповідальності працівників правоохоронних органів, що однаковою мірою стосується суб'єктів охорони державного кордону України, О. А. Мартиненко пропонує в обліково-статистичній документації ввести такі критерії-показники, як “порушення дисципліни” та “порушення закону”, і законодавчо закріпити перелік правопорушень відповідних суб'єктів, що підпадають під зазначені критерії, та передбачити за кожне з них адміністративну або кримінальну відповідальність. Таке нововведення суттєво дисциплінуватиме військовослужбовців і працівників під час виконання ними своїх службових обов'язків і стимулюватиме утвердженню в їх діяльності правомірної поведінки [277, с. 59].

Як уже зазначалося, поступове інтегрування України до європейського політичного, економічного, правового та соціально-культурного простору викликає необхідність адаптації органів охорони державного кордону України та інших органів правоохоронної діяльності до кращих європейських стандартів функціонування правоохоронних поліцейських та інших структур. Ураховуючи світову та європейську практику діяльності правоохоронних органів, стало аксіоматичним, що не тільки норми права є засобом регулювання складних право-

охоронних відносин, пов'язаних з ризиками, конфліктними ситуаціями, протистоянням інтересів, а й морально-етичні норми та принципи, що в сукупності з правовими приписами становлять соціально-правову основу ефективної поліцейської діяльності для блага людини.

Перед суб'єктом будь-якого органу або підрозділу охорони державного кордону в повсякденній діяльності постійно виникає проблема не тільки правового, а й морального вибору правильного варіанта власної поведінки.

З метою покращення морально-етичного рівня поліцейської діяльності у 1998 р. Комітет міністрів Ради Європи утворив Експертний комітет з поліцейської етики та проблем, пов'язаних з реалізацією поліцією своїх функцій [291, с. 21–23].

Висновки, розроблені засади і рекомендації зазначеної Ради повинні враховувати держави-учасниці в питаннях удосконалення управління та державного нагляду за власними правоохоронними системами.

Іншим, не менш важливим кроком у цьому напрямі стало прийняття у 2001 р. Асамблеєю Ради Європи Європейського кодексу поліцейської етики [292].

Відповідно до європейських тенденцій доцільно, на наш погляд, на рівні постанови Кабінету Міністрів України прийняти єдиний для всіх органів правоохоронної діяльності України, у тому числі і для суб'єктів охорони державного кордону, Морально-етичний кодекс поведінки персоналу, у якому необхідно передбачити низку заходів превенції протиправної поведінки персоналу, а саме:

закріпити перелік морально-етичних принципів діяльності військовослужбовців і працівників зазначених структур, задекларованих у Європейському кодексі поліцейської етики, з урахуванням особливостей національної ментальності;

об'єднати потрібні положення відомчих законодавчих актів, що регламентують діяльність окремих правоохоронних органів, положень про проходження служби, дисциплінарного, строювого та інших статутів, низки відомчих наказів, які затверджують інструкції морально-етичної діяльності та поведінки персоналу, що сприятиме формуванню їх цілісно-

го уявлення щодо приписів норм морально-етичної поведінки [276, с. 69];

відновити інститут судів офіцерської честі в системі досліджуваних нами органів як ефективного засобу превенції протиправної поведінки. Вони довели свою ефективність як засіб превентивного впливу на правопорушника з боку колективу підрозділу протягом багатьох років існування системи мілітаризованих органів;

передбачити створення на відомчих сайтах органів охорони державного кордону та інших правоохоронних структур окремої сторінки під назвою “Громадська думка” або “Оцінка громадськості”, на якій у режимі online без будь-якої реєстрації, анонімно, можна було б виразити власну думку з проблем діяльності органу або підрозділу, розказати про недоліки в його роботі, дати оцінку діяльності окремим військовослужбовцям або працівникам, винести пропозицію щодо покращання його роботи тощо [274, с. 429].

Насамкінець варто наголосити, що запозичення кращих європейських і світових досягнень поліцейської діяльності, у тому числі й у сфері превенції протиправної поведінки персоналу поліцейських та інших правоохоронних структур у сфері безпеки державного кордону, адаптація їх в українській правоохоронній дійсності потребує своєчасної і якісної імплементації міжнародних нормативно-правових актів з досліджуваних нами проблем як у загальне, так і у відомче національне законодавство, що регламентує порядок функціонування органів правоохоронної діяльності України. Це сприятиме створенню єдиної системи міжнародної безпеки та єдиної правової бази протидії міжнародній транснаціональній злочинності.

Процес правової інтеграції із зазначених проблем, у якому задіяна й Україна як європейська держава, зумовлює зближення українського законодавства з міжнародним, яке виробляє і закріплює стандарти діяльності правоохоронних органів щодо протидії злочинності, що служать базовою моделлю для створення і прийняття національних нормативно-правових актів [293, с. 153].

Вивчення та впровадження в діяльність органів охорони державного кордону України передового досвіду роботи правоохоронних органів іноземних держав щодо протидії злочинності та залучення міжнародної допомоги у сфері превенції правопорушень зобов'язує відповідні державні органи України (ДПСУ, МВС, МЗС, Генеральну прокуратуру та ін.) брати активну участь в удосконаленні чинного законодавства України у цьому напрямі.

Така тенденція розвитку законодавчої бази України пояснюється ще й тим, що визначальним принципом у запобіганні правопорушенням є виконання будь-якою державою міжнародних зобов'язань у цій сфері та приведення Національного законодавства до загальновизнаних міжнародних стандартів.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати комплексного системного дослідження правомірної та протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону України, можна зазначити, що всі поставлені завдання знайшли своє розв'язання у відповідних підрозділах монографії та наукових статтях і тезах, опублікованих у фахових та інших виданнях або оприлюднених на міжнародних, загальнодержавних та регіональних науково-теоретичних чи науково-практичних конференціях.

У розділах монографії проведено науковий аналіз і теоретичне узагальнення багатьох наукових праць, статистичних й аналітичних даних та нормативно-правових актів як чинного міжнародного і національного законодавства України та інших держав, так і правових актів минулих часів, з метою вирішення наукових завдань зазначеного дослідження.

На основі такого аналізу й узагальнень сформульовано також власні визначення окремих понять і категорій, що є складовими елементами предмета нашого дослідження. Окреслено висновки, пропозиції та рекомендації, спрямовані на осмислення сутності, особливостей, специфіки вияву, класифікації правової поведінки та її головних видів суб'єктів охорони державного кордону України. Проаналізовано й узагальнено специфічні ознаки, форми та причини вчинюваних ними правопорушень, заходи і підходи щодо їх запобігання та протидії.

Основними результатами дослідження є такі:

1. У ході аналізу та систематизації наукових джерел з проблематики правомірної та протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону здійснено їх умовну диференціацію залежно від особливостей предметної сфери наукових інте-

ресів авторів філософської, історичної та юридичної наук, які в сукупності дозволяють охарактеризувати найбільш повну картину уявлень щодо історії, теорії та методології дослідження правової поведінки суб'єктів охорони державного кордону. Відповідно зазначені джерела, у свою чергу, умовно поділено на три групи: до першої з яких віднесено джерела загальнотеоретичного характеру, що стосуються проблематики правомірної та протиправної поведінки в цілому; до другої групи віднесено наукові праці вчених, які досліджували ці проблеми у суміжних сферах правоохоронної діяльності; до третьої групи віднесені роботи науковців прикордонної служби України та інших держав.

2. З метою заохочення до правомірної поведінки прикордонних стражників і запобігання з їх сторони правопорушенням застосовувалися як позитивні, так і негативні засоби стимулювання (поденна оплата за службу, надання земель у користування, звільнення від податків та введення системи жорстких покарань аж до застосування смертної кари). Укріпленню законності та порядку серед прикордонної сторожі сприяло також переведення прикордонної служби з режиму її епізодичного несення в режим постійної охорони кордону, заміна цивільного керівного складу кадровими офіцерами, суттєве вдосконалення нормативно-правової бази у XVIII–XIX ст. тощо. Це вплинуло на характер, особливості та специфіку їх правової поведінки.

3. Визначення методів наукового дослідження головних видів правової поведінки зумовлене особливостями і специфікою предмета й об'єкта дослідження, оскільки їх застосування в межах нашого наукового пошуку має місце у вузькій специфічній сфері правоохоронної діяльності – охорона державного кордону, що здійснюється спеціальними суб'єктами – військовослужбовцями та працівниками.

4. Низка понять, що є складовими елементами предмета дослідження, а саме: “суб'єкти охорони державного кордону”, “суб'єкти правоохоронної діяльності”, “правова поведінка”, “правомірна поведінка”, “національна безпека” та інші мають неоднаковий обсяг, зміст, межові кордони, семантичне розу-

міння тощо. Розмежування зазначених понять сприяло чіткому окресленню та виділенню предмета дослідження, яким виступає правомірна та протиправна поведінка суб'єктів охорони державного кордону України.

5. Суб'єктами охорони державного кордону виступають учасники спеціальних охоронних правовідносин (військово-службовці та працівники), наділені в межах своєї компетенції державно-владними повноваженнями, у тому числі примусового та негласно-конспіративного характеру, які безпосередньо здійснюють завдання з охорони державного кордону України, визначені чинним законодавством.

6. Специфіка діяльності суб'єктів охорони державного кордону породжує особливості вияву їх правової поведінки, головні види якої – правомірна та протиправна поведінка потребують одночасного дослідження у тісному взаємозв'язку між собою як парні складові одного цілого. Це відповідає сучасним вимогам принципу комплексності і системності досліджень.

7. Правова поведінка суб'єктів охорони державного кордону – це передбачена нормами права юридично значуща поведінка фізичних (військовослужбовців або працівників) чи юридичних осіб (органів охорони державного кордону), що тягне за собою позитивні або негативні наслідки для конкретних суб'єктів права.

8. В умовах постійного збільшення пасажиропотоку через державний кордон, подолання проблеми транскордонної злочинності та інших негативних факторів правомірна поведінка є одним із першочергових об'єктів уваги з боку держави. Правомірна поведінка суб'єктів охорони державного кордону є таким видом правової поведінки, що спрямовується на дотримання належної військової дисципліни, правопорядку у конкретному органі або підрозділі охорони державного кордону, а також на сумлінне виконання службових обов'язків персоналом ДПСУ, що разом створює належні умови для забезпечення охорони державного кордону.

9. Правомірній поведінці суб'єктів охорони державного кордону притаманні такі ознаки: є суспільно необхідною, бажаною, добровільною, усвідомленою; виражається в актах

професійної діяльності (акти-дії, акти-документи), відповідає правовим приписам та інтересам суспільства у сфері здійснення державної політики реалізації міждержавних та міжнародних відносин щодо забезпечення недоторканності державного кордону й охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні; носить колективний характер вияву, що зумовлено специфікою охоронної діяльності на державному кордоні, оскільки військовослужбовці Державної прикордонної служби України здійснюють свої повноваження у взаємодії з військовослужбовцями Збройних Сил, співробітниками МВС, СБУ тощо.

Правомірність поведінки досліджуваних суб'єктів є результатом реалізації нормативно-правових актів вищої юридичної сили, серед яких чільне місце посідають акти міжнародного законодавства та міждержавні договори, що є однією із характерних особливостей такої поведінки.

Правомірна поведінка суб'єктів охорони державного кордону характеризується особливою соціальною значущістю, що можна пояснити високим рівнем суспільної важливості тих функцій і завдань, що виконуються прикордонниками. У цьому сенсі посягання на їх правомірну поведінку може нести тяжкі політичні й економічні наслідки для суспільства.

10. Протиправна поведінка суб'єктів охорони державного кордону поряд із загальними ознаками, що мають специфіку свого вияву в досліджуваній нами сфері, характеризується і низкою специфічних ознак, завдяки яким сформульовано авторське визначення “правопорушення суб'єктів охорони державного кордону”: це суспільно небезпечне або суспільно шкідливе, протиправне, винне діяння військовослужбовця, працівника або юридичної особи, пов'язане з використанням ним своїх службових повноважень у сфері охорони державного кордону України, за яке можливе настання юридичної відповідальності, передбаченої чинним законодавством України.

11. На основі аналізу чинного законодавства та наукових джерел окреслено особливості вияву елементів складу правомірної поведінки та правопорушень суб'єктів охорони державного кордону, запропоновано авторське визначення злочину,

корупційного, адміністративного та дисциплінарного проступків з урахуванням специфіки функціонування досліджуваної сфери та статусу суб'єктів їх вчинення.

Так, злочином є суспільно небезпечне, кримінально каране, винне діяння (у формі дії або бездіяльності), що вчиняється суб'єктом охорони державного кордону і пов'язане з використанням влади або службового становища та яке заподіює шкоду, пов'язану з порушенням або посяганням на недоторканність державного кордону України, права, свободи, інтереси фізичних або юридичних осіб, державні або громадські інтереси.

Корупційним проступком у сфері охорони державного кордону є протиправне діяння військовослужбовця або працівника відповідного органу, скоєне з використанням своїх службових повноважень і пов'язаних з ними можливостей, що переслідує корисливу, антисуспільну мету і спрямоване на незаконне одержання неправомірної вигоди, матеріальних чи нематеріальних благ і суперечить вимогам антикорупційного законодавства України.

12. З метою належного розкриття особливостей, специфіки та сутності протиправної поведінки у сфері охорони державного кордону запропоновано додаткові критерії класифікації правопорушень, які вчиняються у зазначеній сфері: за службовим статусом, за інтересами суб'єктів вчинення, за ознакою спровокованості, за територією вчинення, за системною ознакою тощо.

13. З позиції загальнотеоретичного мислення доцільно виокремити п'ять груп основних причин правопорушень суб'єктів охорони державного кордону, до яких належать: індивідуально-психологічні, соціально-правові, службово-управлінські, соціально-економічні та культурно-ідеологічні.

14. Форми забезпечення законності у сфері охорони державного кордону України – це зовнішнє вираження змісту діяльності досліджуваних суб'єктів щодо забезпечення недоторканності державного кордону України на основі суворого дотримання закону під час виконання ними службових обов'язків, організаційно впорядковане й об'єктивне відобра-

ження у документах різноманітних за правовою природою законних дій.

15. Методи забезпечення законності у діяльності суб'єктів охорони державного кордону – це система способів, прийомів, засобів, принципів, які використовуються ними під час виконання професійних завдань і реалізації функцій з охорони державного кордону України.

Основними методами забезпечення законності суб'єктів охорони державного кордону є методи переконання, примусу, заохочення, стимулювання, агітації, пропаганди, координації, адміністрування, індивідуального впливу тощо, комплексне, систематичне та професійне застосування яких дозволяє забезпечувати на високому рівні службову дисципліну і, як її логічний наслідок, – законність.

Запропоновано додаткові критерії класифікації таких методів: залежно від напрямів діяльності (методи, що застосовуються в оперативно-розшуковій, адміністративно-юрисдикційній, господарській діяльності тощо); залежно від видів діяльності (методи, що застосовуються в охороні кордону, методи, що застосовуються в ході здійснення прикордонного контролю тощо).

16. Рівень ефективності профілактичної роботи залежить від належно організованої роботи з персоналом. Важливе місце у зазначеній роботі посідає правове та морально-етичне виховання, самоосвіта та самовдосконалення військовослужбовця і, передусім, позитивний приклад командирів і начальників у повсякденній діяльності з охорони державного кордону.

17. Узагальнено практику профілактичної діяльності серед персоналу прикордонних структур Великобританії, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Республіки Польща, Туреччини, Угорщини, ФРН та інших держав, що дозволило сформулювати низку додаткових заходів з підвищення ефективності вітчизняної профілактичної та правовиховної роботи, а саме: удосконалення соціально-правового захисту та кадрової політики, створення належного морально-психологічного клімату у підрозділах, удосконалення системи спецперевірок, морального та матеріального стимулювання тощо.

18. Під профілактикою правопорушень суб'єктів охорони державного кордону слід розуміти цілісний комплекс державних, організаційних заходів соціального, правового, спеціального й індивідуального характеру, спрямованих на попередження правопорушень серед персоналу органів охорони державного кордону, виявлення, вивчення і усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню.

19. Правовиховна робота із зазначеними суб'єктами є комплексом різноманітних заходів, спрямованих на формування у військовослужбовців і працівників високих моральних, ділових та психологічних якостей, свідомого ставлення до виконання службових обов'язків у дусі чіткого дотримання вимог законодавчих і підзаконних актів з метою зміцнення службової дисципліни та підтримання правопорядку серед персоналу у сфері охорони державного кордону України.

20. Важливим шляхом превенції правових відхилень є удосконалення нормативно-правової бази з питань правоохоронної діяльності загалом та профілактики правопорушень зокрема. З цією метою запропоновано прийняття на законодавчому рівні консолідованого Кодексу юридичної відповідальності персоналу органів правоохоронної діяльності України, перша частина якого б передбачала види, умови та підстави їх юридичної відповідальності, а друга – систему заходів профілактичного впливу на потенційних правопорушників, а також порядок і умови їх застосування.

До таких заходів варто віднести: посилення покарання за керування військовослужбовцем чи працівником транспортними засобами у стані сп'яніння; запровадження офіційної перевірки з допомогою поліграфа осіб, схильних або підозрюваних у вчиненні злочинів або інших видів правопорушень; закріплення на законодавчому рівні спеціального превентивного інституту втрати довіри як спеціального профілактичного заходу; введення адміністративної відповідальності за заподіяння працівником моральної шкоди певній особі за зволікання, відписки, несвоєчасні реагування на законні заяви; запровадження програм вторинної зайнятості військовослужбовців і працівників з метою отримання легітимних додаткових за-

робітків у вільний від основної роботи час; проведення ефективної кадрової політики шляхом удосконалення системи відбору кандидатів на службу та їх підготовки з використанням кращих світових технологій; реформування системи органів правоохоронної діяльності відповідно до кращих світових досягнень як органів сервісних послуг; удосконалення системи пенсійного забезпечення суб'єктів правоохоронної діяльності та ін.

21. З метою формування позитивної мотивації до вимірної поведінки персоналу органів і підрозділів охорони державного кордону запропоновано конкретні зміни до законів, що регламентують їх діяльність. Так, ст. 16 Закону України “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб” необхідно доповнити пунктом “г” у такій редакції: “надбавка особам офіцерського складу, прапорщикам і мічманам, військовослужбовцям військової служби за контрактом Державної прикордонної служби України, які мають вислугу 15 років і більше у підрозділах охорони державного кордону та виконували службові обов’язки в складних умовах”. Крім того, керуючись принципами легальності, унормованості та визначеності відносин населення з державою, органам охорони державного кордону пропонується розширити коло повноважень, закріпивши право на платні послуги, у зв’язку з чим ст. 3 Закону України “Про Державну прикордонну службу України” доповнити принципом сервісності.

22. Аргументовано потребу прийняття для всіх органів правоохоронної діяльності Морально-етичного кодексу поведінки персоналу, у якому б закріплювався перелік морально-етичних принципів і правил їх діяльності, задекларованих в Європейському кодексі поліцейської етики, з урахуванням особливостей національної ментальності тощо.

23. Процес правової інтеграції України, викликаний зростанням рівня міжнародної транснаціональної злочинності з використанням державного кордону та необхідності створення єдиної системи міжнародної безпеки, вимагає запровадження єдиної правової бази протидії такій злочинності, що зумовлює

поглиблення тенденції зближення законодавства України з міжнародним, яке виробляє і пропонує стандарти запобігання та протидії правопорушенням, що слугують моделями створення національних нормативно-правових актів із зазначених проблем.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28 черв. 1996 р. – К. : Просвіта, 1996. – 80 с.

2. Кабачинський М. І. Історія кордонів України : [навч. посіб.] / М. І. Кабачинський. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордон. служби України імені Богдана Хмельницького, 2008. – 344 с.

3. Платон Собрание сочинений : [в 4 т.] / Платон ; под общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи ; [авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосев ; примеч. А. А. Тахо-Годи ; пер. с древнегреч. А. Н. Егунова и др.]. – М. : РАН. Ин-т философии ; Мысль. – (Философское наследие). – М., 1994. – . –

Т. 4. – 1994. – 830, [1] с.

4. Воронина Л. А. Основные эстетические категории Аристотеля : [учеб. пособие] / Л. А. Воронина. – М. : Высш. шк., 1975. – 126 с.

5. Бойко А. И. Римское и современное уголовное право / А. И. Бойко. – СПб. : Юридический центр “Пресс”, 2003. – 257 с.

6. Крип’якевич І. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б. З. Якимович / [І. Крип’якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів та ін.]. – [4-те вид., змін. і доп.]. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.

7. Боярский В. И. На стороже Руси стояти / В. И. Боярский. – М., 1992. – 168 с.

8. Нелін О. І. До питання про формально-догматичний і становий поділ норм права Київської Русі / О. І. Нелін // Юридична Україна. – № 2. – 2012. – С. 4–8.

9. Федорова А. Н. Правонарушения и юридическая ответственность по Русской Правде : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Федорова Анна Николаевна. – Тольятти, 2005. – 192 с.

10. Атоян О. Н. История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) : [курс лекций] / О. Н. Атоян ; отв. ред. А. Н. Литвинов ; МВД Украины. Луган. ин-т внутр. дел. – Луганск : РИО ЛИВД, 2001. – 472 с.

11. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України : [моногр.] / М. І. Кабачинський. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2005. – 355 с.

12. Кабачинский Н. И. Сторожевая служба / Н. И. Кабачинский. – М. : Политиздат, 1984. – 132 с.

13. Кабачинський М. І. Історія кордонів та Прикордонних військ України : [моногр.] / М. І. Кабачинський. – Хмельницький : Вид-во Хмельниц. міськ. друкарні, 2000. – 216 с.

14. Кабачинський М. І. На варті рубежів Батьківщини: Прикордонні війська України в 1991–2003 роках : [моногр.] / М. І. Кабачинський. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, 2006. – 564 с.

15. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. пос. / Г. І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 384 с.

16. Терлюк І. Я. Історія держави і права України : навч. пос. / І. Я. Терлюк. – К. : Атіка, 2011. – 944 с.

17. Середа А. М. Історія держави і права України : навч. пос. / А. М. Середа. – Запоріжжя : ФОП Зеленкевич Л. П. ; Суми : Університетська книга, 2010. – Ч. 1. – 332 с.

18. Колодчук Д. В. Козаки Нової Січі в обороні запорозьких прав і вольностей: історіографія ХХ – початку ХХІ ст. / Д. В. Колодчук // Наукові праці. – Історія. – Випуск 127. – Том № 140. – Черкаси : ЧДУ імені Петра Могили. – С. 125–131.

19. Мицик Ю. А. Як козаки воювали : Історичні розповіді про запорізьких козаків / Ю. А. Мицик, С. М. Плохій, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Промінь, 1990. – 302 с. : іл. – (Давно се діялось колись).

20. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник / В. М. Іванов. – К. : МАУП, 2007. – 552 с.

21. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

22. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький ; редкол. : П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1990–1991. – Т. 1. – 592 с.

23. Прикордонні війська України: історія та сучасність. – Хмельницький : Вид-во Акад. ПВУ, 1997. – 292 с.

24. Кукса В. В. Роль православної Церкви в житті українського козацтва / В. В. Кукса, Т. В. Коломієць // Сторінки історії : збірник наукових праць. – Вип. 33. – К. : НТУУ “КПІ”, 2012. – С. 12–22.

25. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / М. Грушевський. – К. : Наукова думка. – Т. VII, 1995. – 627 с.

26. Торічний О. В. Розвиток прикордонної варти та формування професійної компетентності прикордонників: історико-педагогічні аспекти // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. – № 58. – 2011. – С. 86–91.

27. Зьолка В. Л. Генезис адміністративно-правових основ захисту територіальної цілісності і недоторканності державних кордонів України // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – № 4. – 2011. – С. 72–77.

28. Плеханов А. А. Отдельный корпус пограничной стражи императорской России (1893–1917): Исторический очерк / А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М. : Граница, 2003. – 287 с. : 8 л. ил.

29. Плеханов А. Никакое воздаяние не приводит к добру так людей, как любление чести. Представление о чести и достоинстве военнослужащих ОКПС / А. Плеханов, А. Плеханов // Пограничник. – 2003. – № 4. – С. 30.

30. Бурдужук В. На страже границ Отечества. Краткий очерк пограничных войск России / В. Бурдужук, А. Велидов // Пограничник. – 1997. – С. 42–48.

31. На страже границ Родины : учеб. пособие для политических занятий / под общ. ред. канд. ист. наук генерал-майора В. Я. Лежепекова. – Алма-Ата : КАЗАХСТАН, 1971. – 510 с.

32. Комплексна програма розбудови державного кордону України. – К. : Держкомкордон, 1994. – 76 с.

33. Про затвердження Інструкції про порядок протидії втягуванню посадових осіб Прикордонних військ у протиправну діяльність на державному кордоні : наказ Голови Держкомкордону від 9 листоп. 2002 р. № 633.

34. Державна прикордонна служба України: історія та сучасність / за заг. ред. М. М. Литвина ; [редкол. : М. М. Литвин та ін.]. – К. : ПРИНТ-ЕКСПРЕС, 2004. – 240 с.

35. Концепція розвитку Державної прикордонної служби України на період до 2015 року : Указ Президента України від 19 черв. 2006 р. № 546. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=546/2006>

36. Про Стратегію сталого розвитку “Україна – 2020” : Указ Президента України від 12 січня 2015 р. № 5/2015.

37. Про схвалення Стратегії розвитку Державної прикордонної служби : розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2015 р. № 1189-р.

38. Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 13–14 груд. 2002 р.). – Х. : Право, 2003. – С. 3–12.

39. Теорія держави і права. Академічний курс : [підруч.] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

40. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – [2-е изд.]. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.

41. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл.] / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад.

НАПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад.
НАПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

42. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – . – Т. 2 : Д – Й. – 1999. – 744 с. : іл.

43. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [О. Г. Данільян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимович та ін.] / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данільяна. – Х. : Право, 2009. – 208 с.

44. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 2001. – . – Т. 3 : К – М. – 2001. – 792 с. : іл.

45. Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина І. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – К. : КНТ, 2007. – 288 с.

46. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. М. Сырых. – М. : Юстицин-форм, 2000. – . – Т. 1 : Элементарный состав. – 2000. – 527 с.

47. Осипов П. П. Конференция по вопросам методологии правовых исследований / П. П. Осипов, В. Ф. Хохлов // Правоведение. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та. – 1965. – № 3. – С. 170–172.

48. Український радянський енциклопедичний словник : в 3 т. / [редкол. : А. В. Кудрицький (відп. ред.) та ін.]. – [2-ге вид.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – . – Т. 1 : А – Калібр. 752 с.

49. Воронова І. В. Особливості правової поведінки в умовах становлення громадянського суспільства / В. І. Воронова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2008. – № 819. – С. 83–88.

50. Ганьба О. Б. Особливості правової поведінки суб'єктів охорони державних кордонів / О. Б. Ганьба // Право : наук.-інформ. вісн. Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького. – 2012. – № 5. – С. 89–93.

51. Рукавишников Д. В. Современные ценности и их влияние на правомерное поведение : автореф. дис. на соискание

ученої ступені канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія права і держави; історія учень о праві і державі” / Д. В. Рукавишников. – Нижній Новгород, 2011. – 31 с.

52. Фролова Н. Ю. Правомерне і неправомірне поведіння як парні юридическі категорії: общетейоретическі аспект : автореф. дис. на соискание ученої ступені канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія і історія права і держави; історія учень о праві і державі” / Н. Ю. Фролова. – Казань, 2010. – 25 с.

53. Крижановський А. Ф. Правова поведінка в понятійно-категоріальному зрізі теоретичної і прикладної юриспруденції / А. Ф. Крижановський // Південно-український правничий часопис. – 2010. – № 2. – С. 67–69.

54. Братасюк М. Г. Правова поведінка: доктринальний аспект / М. Г. Братасюк // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2011. – № 3. – С. 77–85.

55. Лещенко А. В. Генезис філософсько-правових уявлень про правову поведінку / А. В. Лещенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 59. – С. 84–92.

56. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – 287 с.

57. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 72 500 слов и 7 500 фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Азъ, 1992. – 955 с.

58. Гегель Г. В. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; [пер. с нем., ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 [2] с.; 1 л. портр. – (Филос. наследие).

59. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19 червня 2003 року № 964-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – Ст. 351.

60. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією та правоохоронними органами України : Закон України від 19 червня 2003 року № 975-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 46. – Ст. 366.

61. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 року № 3781-XII // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1994. – № 11. – Ст. 50.

62. Тацій В. Визначення поняття та системи правоохоронних органів у концепції змін до Конституції України (концептуальні підходи) / В. Тацій // Право України. – 2012. – № 11–12. – С. 233–240.

63. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року “Про Стратегію національної безпеки України” : Указ Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015.

64. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року “Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України” : Указ Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016.

65. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року “Про нову редакцію Военної доктрини України” : Указ Президента України від 24 вересня 2015 року № 555/2015.

66. Про державний кордон України : Закон України від 4 листопада 1991 р. № 1777-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.

67. Бортняк К. До питання про формулювання понять “посадова особа” та “службова особа” / К. Бортняк // Право України. – 2008. – № 1. – С. 136–139.

68. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 3 квітня 2003 р. № 661-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 27. – Ст. 208.

69. Карпенко М. Суб’єкти нестатутних взаємовідносин: кримінально-правовий аспект / М. Карпенко // Право України. – 2000. – № 2. – С. 90–93.

70. Про військовий обов’язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 385.

71. Мельник К. Ю. Службовці правоохоронних органів як суб’єкти трудових правовідносин [Електронний ресурс] / К. Ю. Мельник // Право і безпека. – 2011. – № 1 (38). – Ре-

жим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2011_1/PB-1/PB-1_44.pdf

72. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998 – . – Т. 5 : П – С. – 2003. – 736 с.: іл.

73. Юриста О. Суб'єкти правоохоронних відносин / О. Юриста // Право України. – 1998. – № 2. – С. 73–75.

74. Про Положення про проходження громадянами України військової служби в Державній прикордонній службі України : Указ Президента України від 29 грудня 2009 р. № 1115/2009.

75. Литвин М. М. Сутність, принципи і механізми та функції інтегрованого управління кордонами / М. М. Литвин // Державне управління: збірник наукових праць. – 2011. – № 2. – С. 3–9.

76. Про схвалення Концепції інтегрованого управління кордонами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 1149-р.

77. Про затвердження Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами : наказ МВС, МЗС, Мінфіну, Адміністрації ДПСУ, ГУДСУ від 5 липня 2011 р. № 330/151/809/434/146, зареєстр. в Міністерстві юстиції України 27 липня 2011 р. за № 922/19660.

78. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2016 р. № 626-р.

79. Самчук Т. М. Державні кордони: понятійно-теоретичний вимір / Т. М. Самчук // Слов'янський вісник : збір. наук. пр. – Львів. – 2010. – Вип. 9. – С. 139–144.

80. Заяць І. Міжнародно-правове регулювання державного кордону України та статусу деяких її територіальних одиниць / І. Заяць // Вісник Львів. ун-ту. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С. 134–144.

81. Хомишин І. Ю. Контроль у системі державної служби / І. Ю. Хомишин // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 292–

296. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2015_4_52.

82. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / О. Ф. Скакун. – 4-те видання допов. і перероб. – К. : Алерта, 2014. – 524 с.

83. Теорія держави і права : підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – К. : Ун-т сучасних знань ; Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2014. – 468 с.

84. Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – 3-тє вид., змін. і доп. / М. В. Кравчук (авт.-упоряд.) – К. : Алерта, 2014. – 608 с.

85. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

86. Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести : підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К. : Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.

87. Машков А. Д. Теорія держави і права : підручник / А. Д. Машков. – К. : ВД “Дакор”, 2015. – 492 с.

88. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. – К. : Ваіте, 2016. – 392 с.

89. Теорія держави і права : навч. посіб. для підгот. фахівців з інформ. безпеки / О. О. Тихомиров, М. М. Мікуліна, Ю. А. Іванов та ін. ; за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. – Київ : Кондор-Видавництво, 2016. – 332 с.

90. Погрібний І. М. Характерні ознаки правової поведінки / І. М. Погрібний, Ю. В. Баландіна // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 2. – С. 54–55.

91. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – 836 с.

92. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посіб. [С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг. ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Ліпкан, 2010. – 260 с.

93. Радько Т. Н. Правомерное поведение : основные научные подходы к понятию / Т. Н. Радько // Вестник академии права и управления. – 2012. – № 28. – С. 11–16.

94. Прусаков А. Д. Действие и бездействие как формы юридически значимого поведения : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве” / А. Д. Прусаков. – Саратов, 2008. – 32 с.

95. Калюжний Р. А. Правове забезпечення взаємодії публічної адміністрації у прикордонній сфері : монографія / Р. А. Калюжний, І. П. Кушнір. – К. : “МП Леся”, 2015. – 224 с.

96. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.

97. Шульга А. М. Склад правомірної поведінки особистості, його особливості / А. М. Шульга // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 3 (54). – С. 23–26.

98. Оборотов Ю. Н. Теория государства и права (прагматический курс): экзаменационный справочник / Ю. Н. Оборотов. – О. : Юрид. лит., 2006. – 184 с.

99. Штанько А. О. Правопорушення як вид правової поведінки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень” / А. О. Штанько. – К., 2009. – 20 с.

100. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : [підруч.] / О. Ф. Скакун. – К. : Правова єдність, 2010. – 518 с.

101. Гусарев С. Д. Теорія права і держави : [навч. посіб.] / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко– К. : ВАВ ; Правова єдність, – 2008. – 270 с.

102. Давиденко В. Наукове забезпечення правоохоронної діяльності у Збройних Силах України: пріоритети і перспективи / В. Давиденко, В. Давиденко // Право України. – 2011. – № 3. – С. 260–265.

103. Слущька Т. І. Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені у сфері службової діяльності : навч. посіб. / Т. І. Слущька. – К. : КНТ, 2007. – 168 с.

104. Манжула А. А. Система, склад та види проступків проти громадського правопорядку / А. А. Манжула // Митна справа. – 2012. – № 1 (79). – Ч. 2. – Кн. 1. – С. 182–187.

105. Кожевников С. Н. Правовое поведение и правонарушение: сущность и содержание : учеб.-метод. пособие / С. Н. Кожевников. – [2-е изд., испр. и доп.]. – Н. Новгород : Изд-во Общество “Интерсервис”, 2002. – 72 с.

106. Положення про військово-лікарську експертизу і медичний огляд у Збройних Силах України, затв. наказом Міністра оборони України від 14 серпня 2008 р. № 402 зі змінами, внесеними згідно з наказом від 27 травня 2013 р. № 346.

107. Луць Л. А. Загальна теорія держави і права : [навч.-метод. посіб. (за кредитно-модульною системою)] / А. А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.

108. Лук'янов Д. В. Теорія держави і права : [посіб. для підготовки до держ. іспитів] / Д. В. Лук'янов, С. П. Погребняк, Г. О. Христова ; за заг. ред. О. В. Петришина – Х. : Право, 2012. – 192 с.

109. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : [підруч.] / О. Ф. Скакун. – [3-тє вид.]. – К. : Алерта, 2012. – 524 с.

110. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341–ІІІ [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2341-14.htm>

111. Кримінальне право України : Загальна частина : підруч. / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – [4-те вид., переробл. і допов.]. – Х. : Право, 2010. – 456 с.

112. Кримінальне право України. Загальна частина : [навч. посіб.] / [О. М. Омельчук, С. Г. Волкотруб, М. О. Фролов та ін.] ; за ред. О. М. Омельчука. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 208 с.

113. Тер-Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения / А. А. Тер-Акопов. – М. : Юрид. лит., 1980. – 152 с.

114. Таций В. Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В. Я. Таций. – Х. : Вища шк., 1988. – 182 с.

115. Казаков В. Н. Правомерное поведение в механизме формирования правового порядка (теоретико-правовые проблемы) : моногр. / В. Н. Казаков. – М., 2001. – 180 с.

116. Мота А. Ф. Адміністративна відповідальність військовослужбовців за законодавством України : [моногр.] / А. Ф. Мота. – Хмельницький : Вид-во Нац. акад. Держ. прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – Хмельницький. – 2005. – 151 с.

117. Загородников Н. И. Объект преступления и проблема совершенствования уголовного законодательства / Н. И. Загородников // Актуальные проблемы уголовного права. – М. : ИГПАН, 1988. – С. 23–31.

118. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под. ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.

119. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В. К. Глистин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1979. – 127 с.

120. Матвійчук В. К. Загальнотеоретичні підходи до з'ясування об'єкта злочину / В. К. Матвійчук // Юридична наука. – 2012. – № 8. – С. 89–99.

121. Костенко О. Поняття об'єкта злочину: дискусію варто продовжити / О. Костенко, А. Ландіна-Виговська // Право України. – 2008. – № 4. – С. 101–105.

122. Ребане И. Убеждение и принуждение в деле борьбы с посягательствами на советский правопорядок : труды по правоведению / Ребане И. – Тарту : Изд-во Тарт. ун-та, 1966. – Вып. 5. – 316 с.

123. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 4 : Н – П. – 2002. – 720 с.: іл.

124. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учеб. для вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : Изд-во “Приор” : ИНФРА-М ; Изд. дом ООО, 2001. – 464 с.

125. Теорія держави і права. Академічний курс : [підруч.] / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-ге вид., переробл. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.

126. Тацій В. Я. Ответственность за хозяйственные преступления: объект и система / В. Я. Таций. – Х. : Вища шк., 1984. – 231 с.

127. Хашев В. Г. Дослідження родового об'єкта злочинів у сфері службової діяльності / В. Г. Хашев // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2009. – № 2. – С. 155–163.

128. Про стан правопорядку та дисципліни у 2007 році та завдання на 2008 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 18 січня 2008 р. № 49.

129. Про стан правопорядку та дисципліни у 2008 році та завдання на 2009 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 16 січня 2009 р. № 36.

130. Про стан правопорядку та дисципліни у 2009 році та завдання на 2010 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 18 січня 2010 р. № 59.

131. Про стан правопорядку та дисципліни у 2010 році та основні завдання на 2011 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 14 січня 2011 р. № 23.

132. Про стан правопорядку та дисципліни у 2011 році та основні завдання на 2012 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 23 грудня 2011 р. № 103.

133. Про стан правопорядку та дисципліни у 2012 році та основні завдання на 2013 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 11 січня 2013 р. № 3 од.

134. Про стан правопорядку та дисципліни у 2013 році та основні завдання на 2014 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 21 січня 2014 р. № 12-аг.

135. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 548–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 194.

136. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение, его субъекты и пределы / В. Н. Кудрявцев, Н. С. Малеин // Правоведение. – 1980. – № 3. – С. 31–40.

137. Куц В. М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину / В. М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1996. – Вип. 1. – С. 17–23.

138. Курс уголовного права. Общая часть. – Т. 1 : Учение о преступлении / [под ред. Н. Ф. Кузнецовой и И. М. Тяжковой]. – М. : Изд-во ЗЕРЦАЛО, 1999. – 592 с.

139. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Д. В. Бараненко. – К., 2009. – 19 с.

140. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700 – VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 49. – Ст. 2056.

141. Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_c16

142. Вереша Р. В. Суб'єкт злочинного діяння за кримінальним законодавством зарубіжних країн / Р. В. Вереша // Право України. – 2006. – № 9. – С. 137–143.

143. Грищук В. К. Кримінальне право України. Загальна частина : навч. посіб. для студентів юрид. фак. вищ. навч. закл. – К. : Видавничий дім “Ін Юре”, 2006. – 568 с.

144. Кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. А. С. Беніцького, В. С. Гуславського, О. О. Дудорова, Б. Г. Розовського. – К. : Істина, 2011. – 1112 с.

145. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В. О. Навроцького. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – 712 с.

146. Дудоров О. О. Кримінальне право : навчальний посібник / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. – К. : Ваіте, 2014. – 944 с.

147. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. – 5-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2015. – 528 с.

148. Фельдштейн Г. С. Природа умысла / Г. С. Фельдштейн. – М., 1898. – С. 2.

149. Федоров В. М. Деякі проблеми щодо суб'єктивної сторони злочину, пов'язаного з незаконним поводженням зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами / В. М. Федоров, В. О. Орлянський // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць ОНЮА. – 2002. – Вип. 14. – С. 122–127.

150. Цивільне право України : [підруч.] : [у 2 кн.] / [О. В. Дзера (кер. авт. кол.), Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – Кн. 2. – 722 с.

151. Пугинский И. Б. Применение принципа вины при регулировании хозяйственной деятельности / И. Б. Пугинский // Советское государство и право. – 1979. – № 10. – С. 57–69.

152. Рарог А. И. Перспективы развития учения о вине в современной российской науке уголовного права / А. И. Рарог // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць Нац. ун-ту "ОЮА". – 2010. – Вип. № 54. – С. 118–123.

153. Сирохин А. И. Теоретические аспекты небрежности в праве России / А. И. Сирохин // Актуальные проблемы теории и истории государства и права. – М., 2007. – № 12. – С. 6–7.

154. Тимошенко В. І. Особистісна сторона протиправної поведінки / В. І. Тимошенко // Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2011. – Вип. 54. – С. 3–9.

155. Антонян Ю. М. Личность преступника / Ю. М. Антонян, В. Н. Кудрявцев, В. Е. Эминов. – СПб. : Изд-во "Юридический центр Пресс". – 2004. – 366 с.

156. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підруч. / О. Ф. Скакун. – [3-тє вид.]. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 524 с.

157. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права : [підруч.] / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.

158. Загальна теорія держави і права / за ред. акад. АПрН України, д-ра юрид. наук, проф. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком, 1997. – 320 с.

159. Большой юридический словарь / под ред. А. Я. Сухарева, В. Д. Зорькина, В. Е. Крутских. – М. : ИНФРА-М, 1998. – VI. – 790 с. – (Библиотека словарей “ИНФРА-М”).

160. Проблемы общей теории права и государства : учеб. для вузов ; под общ. ред. член-кор. РАН, д-ра юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. – М. : Издат. группа НОРМА–ИНФРА. – М., 1999. – 832 с.

161. Ляшук Р. М. Теоретичні основи правозастосовної діяльності органів охорони державного кордону : навчальний посібник / Р. М. Ляшук, І. П. Кушнір. – Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2015. – 160 с.

162. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9–10, № 11–12, № 13, – Ст. 88. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page>

163. Криминологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / [О. М. Джужа, Я. Ю. Кондратьєв, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 416 с. – Бібліогр. : 336–391.

164. Криминология : учеб. для юрид. вузов ; под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Долговой. – М. : Издат. группа НОРМА-ИНФРА. – М., 1999. – 784 с.

165. Биленчук П. Д. Транснациональная преступность: состояние и трансформация : учебное пособие / П. Д. Биленчук, С. Е. Еркенов, А. В. Кофанов ; под ред. акад. П. Д. Биленчука. – К. : Атика, 1999. – 272 с.

166. Криминологія : навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, Ю. Ф. Іванов та ін. ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К. : Прецедент, 2004. – 208 с.

167. Закалюк А. П. Курс сучасної української криминології: теорія і практика: у 3 кн. – Кн. 2: Криминологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – Видавничий Дім “Ін Юре”, 2007. – 712 с.

168. Михайлов О. Є. Кримінологія : навч. посіб. / О. Є. Михайлов, А. В. Горбань, В. В. Міщук. – К. : Знання, 2012. – 565 с. – (Вища освіта ХХІ століття).

169. Кримінологія : підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін. ; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. – Х. : Право, 2014. – 440 с.

170. Фролова О. Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : [навч. посіб.] / О. Г. Фролова. – К. : Артек, 1997. – 208 с.

171. Ануфрієв М. І. Управлінські шляхи зміцнення дисципліни в органах внутрішніх справ (соціолого-правові аспекти) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ануфрієв Микола Іванович. – Х., 1998. – 190 с.

172. Стародубцев А. А. Організаційно-правові питання діяльності інспекції особового складу щодо зміцнення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Стародубцев Андрій Андрійович. – Х., 1999. – 185 с.

173. Debra S. Lee, J. D. American Legal English. Using language in legal contexts: Michigan series in English for academic and proffessional purposes. / Debra S. Lee, J. D., Charles Hall, Susan M. Barone. – 2nd edition. – Michigan: The University of Michigan Press, 2007. – 298 с. – ISBN-13: 978-0-472-03206-8.

174. Бачинин В. А. Философия права. Краткий словарь / В. А. Бачинин, В. П. Сальников. – СПб. : Лань, 2000. – 400 с. – (Мир культуры, истории и философии).

175. Манжула А. А. Проступок: історія виникнення поняття, ознаки та особливості прояву в законодавстві / А. А. Манжула // Митна справа. – 2011. – № 4 (76). – С. 142–148.

176. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 г. // Відомості Верховної Ради Української РСР. – 1984. – Дод. до № 51. – Ст. 1122.

177. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України : Закон України від 24 березня 1999 р. № 551–XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 197.

178. Юридическая психология: терминологический словарь / [сост. А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко и др.]; под ред. А. М. Бандурки. – Х. : Тимченко, 2005. – 432 с.

179. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1976. – 380 с.

180. Зелинский А. Ф. Кримінологія : [курс лекцій] / А. Ф. Зелинский. – Х. : Прапор, 1996. – 260 с.

181. Кузнецова Н. Ф. Избранные труды / Н. Ф. Кузнецова. – М. : Юрид. центр “Пресс”, 2003. – 834 с.

182. Иванов Ю. Ф. Кримінологія : [навч. посіб.] / Ю. Ф. Иванов, О. М. Джужа. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2006. – 264 с.

183. Бугайчук К. Л. Адміністративні проступки: сутність та організаційно-правові заходи їх профілактики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Бугайчук Костянтин Леонідович. – Х., 2002. – 243 с.

184. Шакур В. І. Суспільство і злочинність / В. І. Шакур. – К. : Атіка, 2003. – 784 с.

185. Андреева О. Б. Діяльність органів внутрішніх справ по профілактиці правопорушень в сучасних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 “Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове і банкове право” / О. Б. Андреева. – Х., 1999. – 17 с.

186. Волков Д. В. Заходи протидії корупції у навчальних закладах МВС України [Електронний ресурс] / Д. В. Волков // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2008. – № 19. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/bozk/19text/g19_14.htm

187. Про Концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України : Указ Президента України від 4 вересня 1998 р. № 981/98.

188. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р.

189. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки : Указ Президента України від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011.

190. Про удосконалення роботи щодо забезпечення правопорядку та дисципліни в Державній прикордонній службі України : наказ Адміністрації Держприкордонслужби України від 30 грудня 2005 р. № 1030.

191. Ганьба Б. П. Елітарно-правовий нігілізм: окреслення визначення, суспільна небезпечність і класифікація / Б. П. Ганьба // Підприємництво, господарство і право. – 2011. – № 6. – С. 106–110.

192. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – [9-те вид., переробл. та допов.]. – К. : Юрид. думка, 2012. – 1316 с.

193. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.

194. Курс советского уголовного права: Преступление : в 6 т. : Часть общая. / А. А. Пионтковский ; редкол. : А. А. Пионтковский, П. С. Ромашкин, В. М. Чхиквадзе. – М. : Наука, 1970. – . –

Т. 2. – 1970. – 516 с.

195. Кудрявцев В. Н. Объективная сторона преступления / В. Н. Кудрявцев. – М. : Госюриздат, 1960. – 286 с.

196. Сучасний словник іншомовних слів / [під заг. ред. Н. В. Тучиної ; уклад. Н. І. Нечволод]. – Х. : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. – 768 с.

197. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998 – . – Т. 6 : Т – Я. – 2004. – 768 с. : іл.

198. Філософський енциклопедичний словник / НАН України ; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди ; голова редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

199. Гусарев С. Д. Конституційні основи формування в Україні правової держави та вдосконалення діяльності міліції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.02 “Конституційне право” / С. Д. Гусарев. – К., 1994. – 20 с.

200. Афанасьев В. С. Обеспечение законности в деятельности ОВД / В. С. Афанасьев. – М., 1996. – 431 с.

201. Гудериев Х. С. Законность и профилактика правонарушений (теоретико-правовой анализ) : автореф. дис. на соискание ученой степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 “Теория права и государства; история права и государства; история политических и правовых учений” / Х. С. Гудериев. – СПб., 1998. – 39 с.

202. Олійник А. Ю. Механізм, форми, методи та особливості забезпечення органами внутрішніх справ реалізації прав людини і громадянина : [лекція] / А. Ю. Олійник. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. – 32 с.

203. Гусарев С. Д. Загальна теорія держави і права (терміни, визначення, елементи змісту) / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К., 1998. – 120 с.

204. Музичук О. М. Умови, форми та методи забезпечення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ [Електронний ресурс] / О. М. Музичук // Право і безпека. – 2009. – № 1. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_1/PB-1/pb-1_28.pdf

205. Негодченко О. В. Основи діяльності органів внутрішніх справ України щодо забезпечення прав і свобод людини : [навч. посіб.] / О. В. Негодченко. – Д. : Юрид. акад. МВС, 2005. – 164 с.

206. Адміністративне право України. Академічний курс : підруч. : у 2 т. / [ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова)]. – К. : Юрид. думка, 2004. – . –

Т. 1 : Загальна частина. 2004. – 584 с.

207. Теоретико-методологічні проблеми законності / В. Ф. Сіренко, Є. Б. Кубко, С. Ф. Бобровник та ін. // Правова держава : ювіл. щорічник наук. праць / голов. ред. Ю. С. Шемшученко. – К., 1999. – Вип. 10. – С. 170–200.

208. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 4 листопада 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_102

209. Про очищення влади : Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1682–VII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2014. – № 44. – Ст. 2041.

210. Про Національне антикорупційне бюро України : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698–VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 47. – Ст. 2051.

211. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 роки : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1699–VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 46. – Ст. 2047.

212. Про затвердження Державної програми щодо реалізації засад державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційної стратегії) на 2015–2017 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 265.

213. Про затвердження Антикорупційної програми Державної прикордонної служби України на 2016 рік : наказ Адміністрації ДПСУ від 29 лютого 2016 року № 98АГ.

214. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30 червня 1993 року № 3341-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 35. – Ст. 358.

215. Про схвалення практичного посібника “Правила поведінки персоналу Державної прикордонної служби України з метою запобігання корупції : наказ Адміністрації ДПСУ від 19 жовтня 2011 р. № 780.

216. Про схвалення методичного посібника “Відомчі стандарти культури прикордонної служби” : розпорядження Адміністрації ДПСУ від 29 серпня 2009 р. № 374.

217. Про прикордонний контроль : Закон України від 5 листопада 2009 р. // Відомості Верховної Ради України – 2010. – № 6. – Ст. 46.

218. Про затвердження Відомчих стандартів культури прикордонного контролю : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 9 липня 2010 р. № 525.

219. Про організацію та здійснення огляду транспортних засобів : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 22 квітня 2011 р. № 260.

220. Про затвердження Інструкції про службу прикордонних нарядів Державної прикордонної служби України : наказ

Міністерства внутрішніх справ України від 19 жовтня 2015 № 1261.

221. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаних / Чезаре Беккариа ; [пер. с итал. М. М. Исаева]. – М. : ИНФРА-М, 2004. – 184 с. – (Библиотека криминолога).

222. Криминология : [учеб. для юрид. вузов] / под общ. ред. А. И. Долговой. – М. : Издат. группа “ИНФРА-М-НОРМА”, 1997. – 784 с.

223. Хохряков Г. Ф. Криминология / Г. Ф. Хохряков. – М. : Юристъ, 1999. – 223 с.

224. Литвак О. М. Державний вплив на злочинність: Криминологічно-правове дослідження / О. М. Литвак. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 280 с.

225. Харитонов А. Н. Государственный контроль над преступностью / А. Н. Харитонов. – Омск : Омск. юрид. ин-т, 1997. – 239 с.

226. Укрепление социального контроля преступности – одна из предпосылок решения социально-экономических проблем : материалы “круглого стола” // Государство и право. – 1999. – № 9. – С. 60–86.

227. Лунеев В. В. Преступность XX века: Мировой криминологический анализ / В. В. Лунеев. – М. : НОРМА, 1997. – 525 с.

228. Давыденко Л. М. Противодействие преступности: теория, практика, проблемы. Функциональная деятельность субъектов борьбы с преступностью : монография / Л. М. Давыденко, А. М. Бандурка. – Харьков : Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2005. – 302 с.

229. Бандурка О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : [моногр.] / О. М. Бандурка, О. М. Литвинов. – Х. : ХНУВС, 2011. – 308 с.

230. Литвинова Г. П. Профілактика злочинів: Управлінський аспект : нормативно-правові аспекти та коментарі / Г. П. Литвинова, О. М. Литвинов. – Херсон, 2001. – 88 с.

231. Игошев К. Е. Социальные аспекты предупреждения правонарушений: Проблемы социальных конфликтов / К. Е. Игошев, И. В. Шмаров. – М., 1980. – 176 с.

232. Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М., 1990. – 271 с.

233. Курс кримінології. Загальна частина : підруч. : у 2 кн. / [О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.] ; за заг. ред. О. М. Джужа. – К., 2001. – 352 с.

234. Закалюк А. Теоретична характеристика та обґрунтування системи державної протидії проявам злочинності / А. Закалюк // Право України. – 2012. – № 1–2. – С. 216–227.

235. Дем'янюк М. М. Удосконалення законодавчого забезпечення профілактичної діяльності органів внутрішніх справ в Україні / М. М. Дем'янюк // Реформування законодавства з питань протидії злочинності в контексті євроінтеграційних прагнень України : Всеукр. наук.-практ. конф. Ч. II. (Запоріжжя, 25–26 трав. 2006 р.). – Запоріжжя, 2006. – С. 87–91.

236. Ключев О. М. Розмежування запобіжної і профілактичної діяльності органів внутрішніх справ / О. М. Ключев // Право України. – 2005. – № 3. – С. 98–101.

237. Голіна В. В. Конгреси ООН: перспективи використання їх рекомендацій у плануванні та здійсненні заходів запобігання злочинності в Україні / В. В. Голіна, М. Г. Колодяжний // Проблеми законності : республ. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2010. – Вип. 108. – С. 169–177.

238. Кудрявцев В. Н. Стратегии борьбы с преступностью / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрист, 2003. – 352 с.

239. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / [І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд] ; за ред. проф. І. М. Даньшина. – Х. : Право, 2003. – 352 с.

240. Дремин В. Н. Институциональные механизмы противодействия преступности. / В. Н. Дремин // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; Одес. нац. юрид. акад. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – Вип. 54. – С. 312–317.

241. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – . –

Т. 1 : А – Г. – 1998. – 672 с. : іл.

242. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С. А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – 416 с.

243. Бойков А. Д. Некоторые вопросы теории правового воспитания / А. Д. Бойков // Правовая культура и вопросы правового воспитания : сб. науч. тр.) / ред. кол. А. Д. Бойков. – М., 1974. – С. 11–38.

244. Минькович-Слободяник О. В. Правове виховання як напрям правової політики / О. В. Минькович-Слободяник // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 62–67.

245. Комаров С. А. Теория государства и права : [учеб.-метод. пособие. Краткий учеб. для вузов] / С. А. Комаров, А. В. Малько. – Изд. гр. “НОРМА-ИНФРА-М”. – М., 1999. – 448 с.

246. Соловьев В. В. О понятии и приоритетах современной правовой политики / В. В. Соловьев // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 148–149.

247. Листопад О. А. Шляхи та засоби підвищення ефективності організації процесу правового виховання / О. А. Листопад // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. / М-во освіти і науки України ; Одес. нац. юрид. акад. – О. : Юрид. л-ра, 2012. – Вип. 16. – С. 590–594.

248. Суббот А. І. Законність і дисципліна в діяльності правоохоронних органів як обов’язкові умови підвищення безпеки їхньої професійної діяльності / А. І. Суббот // Держава і право. – 2012. – Вип. 56. – С. 197–202.

249. Бугера О. Роль засобів масової інформації як одного з чинників профілактики протиправної поведінки неповнолітніх / О. Бугера // Право України. – 2005. – № 4. – С. 92–95.

250. Биргеу М. М. Організація діяльності поліції Республіки Молдова з профілактики злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.07 “Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право” / М. М. Биргеу. – Х., 2004. – 34 с.

251. Про затвердження Інструкції про порядок забезпечення підрозділами управління внутрішньої та власної безпеки профілактики правопорушень у сфері службової діяльності

військовослужбовців та працівників Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації ДПСУ від 27 березня 2006 р. № 235.

252. Литвинов А. Н. Профилактика преступлений. От теории к практике : научно-практическое пособие / А. Н. Литвинов, Т. С. Гавриш. – М. : ИКФ “ЭКМОС”, 2003. – 160 с.

253. Іншин М. І. Поняття службового правопорушення в ОВС / М. І. Іншин // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди : Право. – 2007. – Вип. № 9. – С. 88–92.

254. Про затвердження Положення про профілактику правопорушень, пов’язаних із здійсненням службової діяльності працівниками Державної міграційної служби України : наказ МВС України від 25 травня 2012 р. № 452.

255. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / В. В. Голіна. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. – 120 с.

256. Про роботу з персоналом Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації ДПСУ від 16 грудня 2008 р. № 1055.

257. Кравченко В. Службові розслідування як захід профілактики та виховання кадрів / В. Кравченко // Вісник прокуратури. – 2011. – № 3 (117). – С. 32–36.

258. Об основах деятельности по профилактике правонарушений [Електронний ресурс] : Закон Республики Беларусь от 4 января 2014 г. № 122-З. – Режим доступа : http://kodeksyby.com/zakon_rb_ob_osnovah_deyatelnosti_po_profilaktike_pravonarushenij.htm

259. Смит Д. Коррупция в полиции – британский опыт / Д. Смит // Коррупция в органах государственной власти: природа, меры противодействия, международное сотрудничество : сб. ст. / под ред. П. Н. Панченко, А. Ю. Чупровой, А. И. Мизерия. – Н. Новгород, 2001. – С. 487–492.

260. Орзаг-Ленд Т. Борьба с коррупцией среди служащих полиции / Т. Орзаг-Ленд // Переводы материалов о практике деятельности правоохранительных органов зарубежных стран. – М., 2001. – Вып. № 18. – С. 42–44.

261. Wood, Robert and Tim Payne. Competency Based Recruitment and Selection: A Practical Guide. Chichester, U.K.: John Wiley & Sons, – 1998.

262. Куліш А. М. Досвід боротьби з корупцією в поліції Великої Британії / А. М. Куліш // Право України. – 2005. – № 12. – С. 141–145.

263. Про затвердження Інструкції про порядок організації та проведення психопрофілактичної роботи з персоналом Державної прикордонної служби України : наказ Адміністрації ДПСУ від 14 квітня 2008 р. № 318.

264. Zarządzenie nr 33 Komendanta Głównego Straży Granicznej z dnia 2 czerwca 2009 roku w sprawie regulaminu organizacyjnego Zarządu Spraw Wewnętrznych Straży Granicznej. (Załącznik do zarządzenia nr 33 Komendanta Głównego Straży Granicznej z dnia 2 czerwca 2009 roku – Regulamin organizacyjny Zarządu Spraw Wewnętrznych Straży Granicznej.) // Електронний ресурс : [http://www.strazgraniczna.pl/wps/wcm/connect/5ad5ec80445ee2909c6fbd72d3395039/\(05\)+zarzadz.+nr+33.pdf?MOD=AJPERES](http://www.strazgraniczna.pl/wps/wcm/connect/5ad5ec80445ee2909c6fbd72d3395039/(05)+zarzadz.+nr+33.pdf?MOD=AJPERES)

265. Türk silahlı kuvvetleri disiplin kanunu, Kabul Tarihi: 31/1/2013, Kanun No. 6413 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/02/20130216-1.htm>

266. Borsdorff, Kastner, Deyda. Gesetzessammlung für die Bundespolizei / 6. Auflage. – Lübeck: Lübecker Medien Verlag. – 2013. – 2000 S.

267. A Határőrség feladat rendszerét a 2004. évi CIV. törvénnyel módosított 1949. évi XX. tv-a MK. Alkotmánya-40/A. §.(1) bekezdése rögzítette: “A határőrség alapvető feladata az államhatár őrzése, rendjének fenntartása.” // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=9451>.

268. A rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. tv. 97. A 2001. évi XXXIII. tv-el módosított, a határőrizetről és a Határőrségről szóló 1997. évi XXXII. tv. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://net.jogtar.hu/jr/gen/getdoc2.cgi?dbnum=1&docid=99400034.TV>

269. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные, российские тенденции / В. В. Лунеев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М, 2005. – 912 с.

270. Ігнатів О. М. Кримінологічна характеристика насильницьких злочинів серед працівників міліції / О. М. Ігнатів // Право України. – 2005. – № 6. – С. 71–74.

271. Ігнатів О. М. Кримінальна відповідальність працівників міліції: пропозиції щодо вдосконалення законодавства / О. М. Ігнатів // Право України. – 2006. – № 6. – С. 82–84.

272. Звонарьов О. Ю. Досвід законодавчого забезпечення профілактики правопорушень в Республіці Білорусь [Електронний ресурс] / О. Ю. Звонарьов // Науково-практична Інтернет-конференція (5 березня 2013 р.). – Режим доступу: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=465%3A050313-17&catid=60%3A1-0313&Itemid=75&lang=ru

273. Про затвердження плану заходів з виконання Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року : постанова Кабінету Міністрів України від 8 серпня 2012 р. № 767.

274. Дроздова І. В. Вдосконалення протидії корупційним проявам в системі МВС України: морально-правові аспекти / І. В. Дроздова // Моральні основи права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 16 грудня 2010 р.). – С. 427–431.

275. Алтухов С. А. Преступления сотрудников милиции (понятия, виды и особенности профилактики) / С. А. Алтухов. – СПб., 2001. – 271 с.

276. Мартиненко О. Злочини серед персоналу ОВС України: перспективні напрямки відомчої превенції / О. Мартиненко // Право України. – 2006. – № 2. – С. 67–70.

277. Мартиненко О. Державна превенція злочинності у системі органів внутрішніх справ / О. Мартиненко // Право України. – 2005. – № 6. – С. 58–60.

278. Тацій В. Поняття та система правоохоронних органів у контексті системних змін до Конституції України / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. /

[редкол. В. Я. Тацій та ін.]. – Х. : Право, 2012. – № 4 (71). – С. 3–17.

279. Сафронова А. Преступность в России и криминальная безопасность органов внутренних дел / А. Сафронова – М., 2003. – 415 с.

280. Шерман М. І. Особливості професійної підготовки поліцейських у країнах Західної Європи / М. І. Шерман // Педагогічний альманах. – 2011. – Вип. 12. – Ч. 1. – С. 84–89.

281. Шишлюк М. О. Проблеми правового регулювання житлового забезпечення військовослужбовців / М. О. Шишлюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць НУ “ОЮА”. – 2011. – Вип. 57. – С. 239–244.

282. Про розмір і порядок виплати грошової компенсації військовослужбовцям Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та Державної спеціальної служби транспорту за піднайом (найом) ними жилих приміщень : постанова Кабінету Міністрів України від 26 червня 2013 року № 450.

283. Терещенко Л. В. Попередження органами внутрішніх справ посягань на життя та здоров'я працівників міліції у зв'язку з їх службовою діяльністю : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Л. В. Терещенко. – К., 2002. – 20 с.

284. Іншин М. І. Удосконалення пенсійного забезпечення працівників органів внутрішніх справ / М. І. Іншин // Право України. – 2012. – № 6. – С. 100–106.

285. Постовалова Т. Реформа пенсійного законодавства Республіки Білорусь: проблема і тенденції / Т. Постовалова // Право України. – 2012. – № 6. – С. 134–138.

286. Уголовный кодекс Республики Таджикистан / предисл. А. В. Федорова. – СПб., 2001. – 410 с.

287. Уголовный кодекс Республики Казахстан / предисл. Министра юстиции Республики Казахстан, док. юрид. наук, проф. И. И. Рогова. – СПб., 2001. – 466 с.

288. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предислов. проф. Б. В. Волженкина ; обзорная статья А. В. Баркова. – СПб., 2001. – 474 с.

289. Соболик Т. Техас – Закон і порядок / Т. Соболик // Репортер. – 2011. – № 20 (522). – 19 трав. – С. 17.

290. Баранов П. П. Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутренних дел / П. П. Баранов. – Ростов-н/Д. : РВШ МВД РФ, 1997. – 166 с.

291. Европейский кодекс полицейской этики. Серия: “Права человека”. – СПб. : СПб ОО “Общественный контроль”, 2003. – 76 с.

292. Приватне життя і поліція: концептуальні підходи: теорія та практика / ред. Ю. І. Римаренко. – К. : КНТ, 2006. – 740 с. – (Людина. Суспільство. Поліція).

293. Кириченко О. В. Основні проблеми імплементації міжнародних стандартів у галузі запобігання злочинності в національному законодавстві України / О. В. Кириченко // Реформування законодавства з питань протидії злочинності в контексті євроінтеграційних прагнень України : Всеукр. наук.-практ. конф. Ч. II. (Запоріжжя, 25–26 травня 2006 р.). – Запоріжжя, 2006. – С. 153–155.

Зміст

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП	4
Розділ 1. ГЕНЕЗА ТА ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРАВОМІРНОЇ ТА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ.....	7
1.1. Стан наукового опрацювання проблем правомірної та протиправної поведінки у сучасних наукових джерелах	7
1.2. Особливості методології досліджень головних видів правової поведінки.....	36
1.3. Теоретичні основи висвітлення правомірної та протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону.....	62
Розділ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОМІРНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ.....	95
2.1. Основні види, причини та форми протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону	95
2.2. Правові форми та методи забезпечення законності в діяльності суб'єктів охорони державного кордону	122
Розділ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ.....	146
3.1. Профілактична та правовиховна робота як головні засоби попередження протиправної поведінки суб'єктів охорони державного кордону	146
3.2. Шляхи удосконалення чинного законодавства з питань запобігання та протидії правопорушенням суб'єктів охорони державного кордону	164
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194

Олег Борисович Ганьба

**ПРАВОМІРНА ТА ПРОТИПРАВНА
ПОВЕДІНКА СУБ'ЄКТІВ ОХОРОНИ
ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ**

Монографія

Коректор І. М. Бабина
Комп'ютерна верстка С. І. Мороз

Здано до набору 28.04.2016. Підписано до друку 16.03.2017
Формат 60×84/16. Гарнітура SchoolBook. Тираж 300 прим.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,02. Обл.-вид. арк. 13,44

Видавництво Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3010 від 22.10.2007
Зам. № 574